

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАСЬКО ОЛЬГА ІВАНІВНА

УДК 930:82-94"195/20:378.4(477.54)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЖЕРЕЛА МЕМУАРНОГО ХАРАКТЕРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. –
ПОЧАТКУ ХХІ ст. З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни»
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. І. Красько

Науковий керівник Іващенко Вікторія Юріївна, доцент, кандидат історичних наук

Харків – 2017

АНОТАЦІЯ

Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни (історичні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Дніпро, 2017.

Дисертацію присвячено комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. вихованців, викладачів та співробітників Харківського університету.

У дослідженні вперше у вітчизняній історіографії було розглянуто комплекс джерел мемуарного характеру з історії вищого навчального закладу радянських часів. Насамперед, було визначено ступінь розробки теми та історіографічні аспекти вивчення мемуарів як джерела, зокрема як джерела з університетської історії. Дослідження теоретико-методологічних підходів і методів вивчення джерел мемуарного характеру показало необхідність залучення надбань суміжних дисциплін (літературознавства, психології, соціології, усної історії) для розкриття їхнього інформаційного потенціалу як історичного джерела, продукту інтелектуальної діяльності та пам'ятки певної культури.

У межах культурологічного підходу автором було атрибутовано джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету та здійснено оцінку їхньої репрезентативності.

Зібрані джерела, у тому числі неопубліковані, які було вперше введено до наукового обігу, було датовано, було також простежено історію їхньої публікації та визначено мотиви мемуаротворчості. Запропоновано систематизацію джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії

Харківського університету. Так, було виокремлено групу автокомунікативних мемуарних джерел (щоденники) та групу джерел мемуарного характеру з міжособистісною комунікацією, які своєю чергою були поділені на джерела з фіксованим адресатом (мемуари-листи) та з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні історії», мемуари-автобіографії, «меморіальні есе», історичні нариси з мемуарними елементами).

На прикладі джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету було зроблено спробу виділити специфічні риси різних за жанром мемуарних джерел, зокрема запропоновано новий жанр в університетській мемуаристиці – «меморіальні есе».

Реконструкція процесу формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету засвідчила наявність у ньому трьох компонентів (меморіального, мемуарного та усноісторичного), тенденції розвитку яких переважно залежали від суспільно-політичних умов та внутрішнього розвитку корпорації.

Завдяки спеціальним методикам, зокрема контент-аналізу текстів джерел у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10», аналізу текстів за допомогою так званих «маркерів» (зафіксованих ознак), методиці наратизації автобіографічного досвіду, було з'ясовано змістове навантаження та емоційне забарвлення джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Було виокремлено чотири інформаційні поля («офіційний радянський», «неопублікований радянський», «діаспорний», «сучасний український») та було показано використання мемуаристами певного набору лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності.

Аналіз відомостей щодо функціонування в історико-культурному просторі трьох мемуарних комплексів з історії Харківського університету (дореволюційної, періоду 1920 – 1930-х рр., періоду 1940 – 1980-х рр.) засвідчив спадковість мемуарної традиції в Харківському університеті в ХХ ст. – на початку ХХІ ст. У цілому розвиток університетської мемуаристики в ХХ – на початку ХХІ ст. був

зумовлений історико-культурним контекстом та методологічними змінами в системі гуманітарних та соціальних наук та характеризується відсутністю загальноуніверситетської програми зі створення, публікації та популяризації мемуарної спадщини.

Загалом, доведено джерелознавчу цінність комплексу джерел мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету для вивчення історії навчального закладу за радянських часів, визначено особливості розвитку університетської мемуаристики та функціонування механізмів університетської пам'яті.

Ключові слова: джерела мемуарного характеру, емоційна тональність, інтерв'ю, інформаційне поле, лексеми, «меморіальні есе», мемуари, університетська мемуаристика, усні спогади, Харківський університет, щоденники.

ABSTRACT

Krasko O. I. Sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University. – Scientific qualifying work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences, speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (historical sciences). – V. N. Karazin Kharkiv National University Ministry of Education and Science of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University Ministry of Education and Science of Ukraine, 2017.

The thesis is devoted to a complex of sources of memoir character of students, lecturers and employees of Kharkiv University in the second half of the XX – early XXI centuries.

For the first time in the national historiography the research considers a complex of sources of memoir character from the history of a higher educational institution of the Soviet period. First of all, the paper determines the degree of the theme development and historiographic aspects of studying memoirs as sources, in particular, as sources of

university history. The research of theoretical and methodological approaches and methods for studying the sources of memoir character showed the necessity of attracting achievements of related disciplines (literary studies, psychology, sociology, oral history) to reveal their information potential as a historical source, a product of intellectual activity and a monument of a particular culture.

In the framework of the cultural approach, the author attributes the sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University and evaluates their representativeness.

The collected sources, including unpublished ones, which were first introduced into scientific circulation, were dated, the history of their publication was also traced, and the motives of the memoir creation were identified. The systematization of sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries is proposed from the history of Kharkiv University. Thus, a group of autocommunicative memorial sources (diaries) and a group of sources of memoir character with interpersonal communication were identified. They, in turn, were subdivided into sources with a fixed addressee (memoirs-letters) and with an indefinite addressee (memoirs- ‘modern stories’, memoirs- autobiographies ‘memorial essays’, historical essays with memoir elements).

On the example of the sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University, an attempt was made to highlight specific features of memoir sources of different genre, in particular, a new genre in the university memoirs was proposed – ‘memorial essay’.

Reconstruction of the formation and functioning process of a complex of sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University showed that it includes three components (memorial, memoir, and oral historical) whose development tendencies depended predominantly on socio-political conditions and internal development of the corporation.

Due to special methods, in particular content analysis of source texts in a special program «MAXQDA. Version 10», the analysis of texts with the help of so-called ‘markers’ – fixed signs, the method of narration of autobiographical experience it was

possible to determine the content load and emotional representation of sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University. Four informational fields («official Soviet», «unpublished Soviet», «diaspora», «modern Ukrainian») were identified and the memoirists' use of a certain set of lexemes and means of expressing emotional and sensual tone was shown.

The analysis of the information on the functioning of the three memoir complexes on the history of Kharkiv University in the historico-cultural space (pre-revolutionary, the period of the 1920 – 1930s, the period of the 1940 – 1980s) proved the heredity of the memoir tradition at Kharkiv University in the the XX – early XXI centuries. On the whole, the development of a university memoir in XX – early XXI centuries was due to the historical and cultural context and methodological changes in the system of humanities and social sciences and is characterized by the lack of a university-wide program for the creation, publication and popularization of memoir inheritance.

In general, the author proves the source value of the complex of sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University to study the history of the educational institution in Soviet times, features of the development of university memoirs and the functioning of the mechanisms of university memory were determined.

Key words: sources of memoir character, emotional tone, interviews, information field, lexemes, "memorial essays", memoirs, university memoiristics, oral memories, Kharkiv University, diaries.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Красько О. І. Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2013. Вип. 16. С. 226–234.
2. Красько О. І. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 203–212.
3. Красько О. І. Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) // Харківський історіографічний збірник, 2015. Вип. 14. С. 93–102.
4. Красько О. І. In memo: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст. // Гілея. Київ, 2016. Вип. 111 (8). С. 82–85.
5. Красько О. І. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету др. пол. ХІХ – др. пол. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 46. С. 82–93.
6. Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145 : Сер.: Історія. Вип. 50. С. 134–145.

Статті в іноземних виданнях

7. Красько О. И. На пути создания устноисторического архива : интервью выпускников Харьковского университета в контексте изучения корпоративной памяти // *Koło historii*. Lublin, 2015. № 16. С. 177–189.

Матеріали конференцій

8. Красько О. І. Образ «університетського ідеалу» викладача в мемуарах та усних спогадах про Харківський університет др. пол. XIX – початку XXI ст. // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали 68-ї міжнар. наук. конф. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 31–32.

9. Красько О. І. Усний наратив випускників Харківського університету (1950–2000-і рр.) як джерело історико-краєзнавчого характеру // Тези доповідей XXXII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі». Харків, 2014. URL: <http://history.karazin.ua/> (Дата оновлення: 06.06.2016).

10. Красько О. І. Історичний факультет на варті університетської пам'яті // Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2015». Харків, 2015. С. 359–364.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	11
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ МЕМУАРНОГО ХАРАКТЕРУ	24
1.1. Історіографічні аспекти вивчення джерел мемуарного характеру	24
1.2. Джерелознавча складова вивчення мемуарів	36
1.3. Теоретико-методологічні засади вивчення джерел мемуарного характеру	47
РОЗДІЛ 2. МЕМУАРИ ТА ЩОДЕННИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	60
2.1. Традиція університетської мемуаротворчості в ХХ – на початку ХХІ ст.	60
2.2. Джерелознавчий аналіз комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.	72
2.3. Інформаційний потенціал комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.	88
РОЗДІЛ 3. «МЕМОРІАЛЬНІ ЕСЕ» ПРО ВИКЛАДАЧІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	103
3.1. Традиції створення меморіальних збірників у Харківському університеті	103
3.2. Текстологічні та археографічні аспекти дослідження меморіальних збірників	118
3.3. Особливості «меморіальних есе»: побудова тексту, емотивність та змістове навантаження	131
РОЗДІЛ 4. УСНІ СПОГАДИ З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	147

4.1. Формування комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.	147
4.2. Репрезентативність комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.	157
4.3. Проблеми пам'яті та особливості емоційного навантаження в усних спогадах з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.	180
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ	236

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВАСГНІЛ – Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені Леніна.
- ВРЕ – Велика радянська енциклопедія
- ДАК – Державна атестаційна комісія
- ЗХІФТ – Збірник харківського історико-філологічного товариства
- НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
- НДІ – Науково-дослідний інститут
- НДЧ – Науково-дослідна частина
- ННЦ «ХФТІ» – Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут»
- НУА – Народна українська академія
- УАН – Українська академія наук
- УВАН – Українська вільна академія наук
- УФТІ – Український фізико-технічний інститут
- ФПО – Факультет професійної освіти
- ФТИ – Фізико-технічний інститут
- ФТІНТ – Фізико-технічний інститут низьких температур
- ХАІ імені М. Є. Жуковського – Харківський авіаційний інститут імені М. Є. Жуковського
- ХГУ – Харківський державний університет
- ХДНБ імені В. Г. Короленка – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка
- ХДУ – Харківський державний університет
- ХІНО – Харківський інститут народної освіти
- ХМАПО – Харківська медична академія післядипломної освіти
- ХНМУ – Харківський національний медичний університет
- ХНПУ імені Г. С. Сковороди – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ХНУ імені В. Н. Каразіна – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ХНУМГ імені О. М. Бекетова – Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

ХОІАТ – Харківське обласне історико-археологічне товариство

ХППО – Харківський педагогічний інститут професійної освіти

ХФХМІ – Харківський фізико-хіміко-математичний інститут

ЦДАМЛІМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦДНТА України – Центральний державний науково-технічний архів України

ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна – Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній літературі висловлюється думка, що зміни в корпусі джерел з історії університетів за радянських часів, а саме його формування передусім за рахунок документів офіційного походження, спричинили асиметрію університетської пам'яті та домінування в інтелектуальному просторі єдиного офіційного історичного нарративу [46, с. 288–289]. Зрозуміло, що за таких умов постає питання про заповнення лакун у комплексі джерел з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.

Публікація двох томів спогадів про Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. в 2008 та 2010 рр. [373; 374] відповідно засвідчила, що мемуари є одним з найбільш інформативних джерел з дореволюційної історії навчального закладу, в яких відображено академічне життя, повсякденні практики, корпоративні уявлення представників університетської спільноти. У зв'язку з цим збір та аналіз мемуарних джерел, присвячених періоду 1940 – 1980-х рр., є вельми своєчасним завданням, що дозволить відтворити особливості розвитку навчального закладу та університетського співтовариства в зазначений час.

Оскільки сучасні дослідники продовжують дискутувати щодо спадковості дореволюційного та радянського університету у зв'язку з реформуванням університетів у 1920 – 1930-ті рр. («ліквідація» чи «реорганізація») [292], визначення розвитку університетської мемуаристики у ХХ – на початку ХХІ ст. надасть можливість чіткіше маркувати «традиції» та «розриви» в університетській історії, окреслити кордони університетського співтовариства. Зауважимо, що розгляд мемуарної традиції в Харківському університеті в ХХ – на початку ХХІ ст. є подовженням спеціальної роботи з університетської мемуаристики В. Ю. Іващенко [98].

Зазначена праця стала другою дисертацією в області університетської мемуаристики. Так, у 1995 р. С. О. Єжовою було проаналізовано корпус мемуарних джерел, присвячений дореволюційному Казанському університету [79]. Таким чином, на сьогодні комплекси джерел мемуарного характеру,

присвячені історії радянських вищих навчальних закладів, жодного разу не ставали об'єктом спеціального дослідження. Крім того, враховуючи висновки щодо особливостей дореволюційної мемуарної традиції, слід також звернути увагу на зв'язок розвитку університетської мемуаристики з методологічними змінами в соціальних та гуманітарних науках.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з планом науково-дослідної роботи кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема з науковою темою «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер – № 0112U004748).

Об'єктом дослідження є комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., авторство яких належить вихованцям, викладачам та співробітникам Харківського університету.

Предметом дослідження є атрибутивні, текстологічні, репрезентативні особливості джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, зокрема в дослідженні з'ясовується своєрідність створення джерел мемуарного характеру, визначається специфіка розвитку мемуаристики в Харківському університеті в ХХ ст. – на початку ХХІ ст., фіксується цілісність та автентичність інформації про Харківський університет та університетське співтовариство радянських часів.

Хронологічні межі роботи охоплюють період формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру від другої половини ХХ ст. до початку ХХІ ст., тобто визначаються часом створення відповідних мемуарних джерел. Як виняток для розуміння особливостей розвитку мемуарної традиції в Харківському університеті розглядалися також мемуарні джерела, створені в 1920-х – 1930-х рр., зокрема спогади історика Д. І. Багалія [19], біохіміка М. І. Буланкіна [34] та літературознавця О. І. Білецького [1], щоденник антрополога Л. П. Ніколаєва [271].

Крім того, зазначимо, що в 1920-ті рр. Харківського університету як такого не існувало. Так, у 1920 – 1932-х рр. на його базі працювали такі заклади: Академія теоретичних знань (1920 – 1921 рр.), Харківський інститут народної освіти (1921 – 1930 рр.), Інститут професійної освіти і Фізико-хіміко-математичний інститут (1930 – 1932 рр.). Тільки в 1933 р. Харківський університет було відновлено в складі семи факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, геолого-географічного, літературно-лінгвістичного, історичного (з філософським відділенням), економічного (з відділенням економічної географії) [372, с. 374]. Утім, сучасними дослідниками простежується еволюційний зв'язок між вищезазначеними установами: на їхню думку, ХІНО та інші інституції були прямими наступниками дореволюційного університету і саме на їхній базі в 1933 р. було відновлено Харківський університет [372, с. 305].

Загалом хронологічні рамки дослідження можна вважати певною мірою умовними. Оскільки мемуарна традиція є безперервним процесом, а В. Ю. Іващенко, досліджуючи комплекс мемуарів професорів та вихованців про Харківський університет дореволюційних часів, простежила зародження та становлення університетської мемуаристики в ХІХ – на початку ХХ ст., нами було визначено її подальший розвиток у ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Мета дисертації полягає в проведенні системного дослідження процесу атрибуції та оцінки репрезентативності комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. З огляду на це завдання дослідження полягають у такому:

- ❖ визначити історіографічні аспекти вивчення мемуарів як джерела, зокрема як джерела з університетської історії;
- ❖ розглянути класифікаційні схеми мемуарів в історіографії та виокремити групи джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- ❖ схарактеризувати теоретико-методологічні підходи і методи вивчення джерел мемуарного характеру;

- ❖ атрибутувати й датувати відповідні мемуарні джерела, простежити історію їхньої публікації та визначити мотиви мемуаротворчості;
- ❖ реконструювати процес формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- ❖ з'ясувати змістове навантаження та емоційне забарвлення джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- ❖ виокремити риси, характерні для різних за жанром мемуарних джерел, зокрема визначити особливості текстуальної побудови, набір лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності;
- ❖ визначити репрезентативність мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. для вивчення історії Харківського університету;
- ❖ простежити спадковість та «розриви» в університетській мемуаристиці в ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерельна база. У центрі уваги дослідження знаходиться комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, до якого належать мемуари, творчі автобіографії, так звані «меморіальні есе», усні спогади та щоденники вихованців, викладачів та співробітників. Водночас потрібно зазначити, що джерела мемуарного характеру не ототожнюються з джерелами особового походження. Тому в дослідженні не були використані такі різновиди джерел особового походження, як службові автобіографії, листування, некрологи. Проте поняття «джерела мемуарного характеру» є ширшим за поняття «мемуари» і передбачає залучення близьких за жанровою ознакою до мемуарів джерел.

Більшість джерел мемуарного характеру, зокрема 615 так званих «меморіальних есе» і 70 мемуарів, що вивчаються, наразі опубліковано. На відміну від так званих «меморіальних есе», оприлюднених у повному обсязі, частина мемуарів була опублікована частково і вони являють собою уривки зі

спогадів. В основному такі мемуари з'явилися на сторінках університетської періодики.

Третя частина джерел мемуарного характеру дійшли до наших днів лише в рукописному вигляді й вводяться до наукового обігу вперше. Неопубліковані джерела, а саме 23 мемуарні джерела, було виявлено в Інституті архівознавства НБУ імені В. І. Вернадського НАН України, відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, відділі рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, ЦДАМЛМ України та ЦДНТА України, у приватних зібраннях, зокрема професора кафедри історії стародавнього світу та середніх віків І. П. Сергєєва [321], доньки ректора Харківського університету в 1945 – 1960-ті рр. І. М. Буланкіна Н. І. Буланкіної [34], онука професора Харківського університету Л. П. Ніколаєва С. Ю. Курганова [271].

Також уперше до наукового обігу вводиться неопублікований комплекс усних спогадів, що зберігається у фонді Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та налічує 130 інтерв'ю випускників Харківського університету періоду 1940 – 1980-х рр. До того ж спеціально для дослідження дисертантом було розроблено опитувальник для інтерв'ювання викладачів та співробітників Харківського університету. За період 2014 – 2016-х рр. було зібрано 20 усних свідчень представників професорсько-викладацького складу.

Особисто дисертантом було проінтерв'ювано 12 респондентів, зокрема вісім представників університетської спільноти було опитано щодо мемуарної традиції в Харківському університеті та процесу мемуаротворчості. Інтерв'ю з Ю. М. Безхутрим [105], О. І. Гіркою [118], С. М. Куделком [141], М. О. Мчедловим-Петросяном [148] та С. І. Посоховим [157] дозволили визначити участь окремих підрозділів Харківського університету у формуванні комплексу університетської мемуаристики та стратегії наукової спільноти зі збереження колективної пам'яті. Натомість Є. П. Пугач [162], І. П. Сергєєв [168] та В. В. Ульянов [180] розкрили особливості створення різножанрових мемуарних

джерел (документального нарису з мемуарними елементами, щоденника та мемуарів відповідно), у тому числі зазначивши власні мотиви мемуаротворчості.

Крім цього, всю сукупність джерел, залучених до дослідження, можна поділити на кілька груп: 1) особові справи студентів та викладачів Харківського університету радянських часів; 2) університетська періодика; 3) актову та діловодну документацію, пов'язану з історією Харківського університету радянських часів; 4) фотоматеріали. Так, в особових справах вихованців та професорсько-викладацького складу Харківського університету 1940 – 1980-х рр., які зберігаються в Архіві ХНУ імені В. Н. Каразіна, містяться цінні відомості про мемуаристів та осіб, висвітлених у мемуарних джерелах.

Оскільки місцева періодика, а саме університетська газета «Харківський університет» (до 1957 р. газета «За більшовицькі кадри»), найбільш повно відбиває реалії науково-педагогічного життя університету другої половини ХХ ст., її залучення до дослідження дозволило уточнити наведені мемуаристами факти з історії Харківського університету.

Складовою частиною джерельної бази дослідження є комплекс законодавчих і нормативно-правових актів радянської влади, які безпосередньо чи побіжно стосувалися системи вищої школи УРСР, зокрема Харківського університету, та були опубліковані в спеціальних виданнях: «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР», «Бюллетень Міністерства вищого образования СССР» [51, 40]. Також у дослідженні була використана внутрішня діловодна документація Харківського університету (статути, положення, накази), яка відклалися в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Важливе значення для дослідження мало залучення фотоматеріалів із фондів Музею історії Харківського університету, які візуально відтворюють свідчення студентів та викладачів [266].

Методологія. З огляду на джерельну базу в основу дослідження було покладено сукупність підходів до вивчення мемуаристики, зокрема історико-критичний, історико-психологічний, літературознавчий та культурологічний. Передусім були враховані методологічні настанови щодо необхідності наукової

критики джерел мемуарного характеру та процедури її проведення. Важливими для дослідження були висновки А. Г. Тартаковського [340–344] та І. Л. Сіротіної [322–323] про культурологічний потенціал мемуарних джерел, їхній статус як історико-культурного явища. Натомість С. С. Мінц [261] показала, що мемуари є результатом саморефлексії індивіда (автора мемуарів), його прагнення показати свою громадську роль і місце в історичних подіях. У межах літературознавчого підходу нами була застосована теорія Х. Вайта [352], яка дозволила поглянути на мемуарні джерела як на частину символічного тезаурусу.

Для вирішення поставлених у дисертації завдань використовувалися загальнонаукові принципи дослідження. Принцип історизму дозволив реконструювати процеси формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Принцип системності дав можливість поглянути на мемуарну традицію в Харківському університеті як на безперервний процес, що об'єднує в собі існування трьох комплексів мемуарних джерел: з історії дореволюційного університету; 1920 – 1930-х рр.; 1940 – 1980-х рр. Принцип міждисциплінарності забезпечив можливість застосування теорій та методів інших наук.

Методика дослідження. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Особливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, текстологічний та археографічний аналіз та синтез мемуарних джерел, – які дозволили атрибутувати та датувати відповідні джерела, дослідити історію їхньої публікації, визначити мотиви мемуаротворчості. Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод дозволив виокремити провідні сюжети та зіставити інформацію в них з інформацією в інших джерелах з метою визначення репрезентативності мемуарних джерел. Історико-типологічний метод дав змогу визначити текстуальну побудову, набір

лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності в різних за жанром мемуарних джерелах. За допомогою історико-генетичного методу було простежено особливості розвитку університетської мемуаристики в Харківському університеті. Залучення кількісних методів дослідження дозволило підвищити точність аналізу комплексу мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Дослідження здійснювалося в три етапи. На першому етапі головна мета полягала у виявленні мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Для цього опрацьовувалася історична бібліографія та здійснювалася пошукова робота в архівних установах України та в підрозділах Харківського університету. Бібліографічні покажчики «Історія Харківського університету за двісті років» [194], «Харків ХХ століття» [371] та «Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІ ст. до сьогодні» [377] дозволили виявити більшість мемуарних джерел. Надалі цей комплекс був розширений спогадами, опублікованими в університетській періодиці [399] та виявленими рукописами, які зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна та Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, в архівах м. Києва та приватних зібраннях.

На другому етапі нами була застосована методика джерелознавчого аналізу мемуарних джерел, узагальнена І. М. Войцехівською, яка полягає у з'ясуванні таких аспектів: авторства, причин і мотивів створення мемуарних джерел, часу і місця їхнього створення, повноти мемуарних пам'яток як джерела – з метою з'ясування достовірності фактів і правдивості відтворення подій [331, с. 362–363].

На завершальному етапі для реалізації поставлених завдань, а саме для визначення характерних рис різних за жанром мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. та їхньої інформаційної репрезентативності, ми використали декілька спеціальних методик, а саме: контент-аналіз текстів джерел у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10», авторську розробку С. І. Посохова для аналізу текстів [301], а також методику наративізації автобіографічного досвіду.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

- уперше у вітчизняній історіографії розглянуто комплекс джерел мемуарного характеру з історії вищого навчального закладу радянських часів;
- з'ясовано ступінь розробки теми в історіографії та визначено актуальні підходи до вивчення мемуарів;
- виявлено та проаналізовано джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, у тому числі чимало неопублікованих;
- запропоновано класифікацію джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- реконструйовано процеси створення та функціонування комплексу мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- простежено розвиток мемуарної традиції в Харківському університеті протягом другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.;
- визначено репрезентативність джерел мемуарного характеру ХХ ст. – початку ХХІ ст. для вивчення минулого Харківського університету, а саме: цілісність, автентичність та вірогідність їхнього змістового навантаження та емоційне забарвлення;
- на прикладі джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету зроблено спробу виділити специфічні риси різних за жанром мемуарних джерел, зокрема запропоновано новий жанр в університетській мемуаристиці – так звані «меморіальні есе».

Практичне значення дисертації полягає в можливості широкого використання її основних положень та висновків у спеціальних працях з історії Харківського університету та історії вищої освіти в Україні, розробці навчальних програм та методичних посібників з курсу «Основи джерелознавства» та «Джерелознавство історії України». Матеріали дослідження можуть бути залучені для підготовки лекційних та спеціальних курсів, присвячених історії Харківського

університету, в експозиційно-виставковій, видавничо-інформаційній та екскурсійній діяльності Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Зокрема, виявлений нами під час роботи над дисертацією комплекс мемуарних джерел з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр. став основою третього тому спогадів про Харківський університет, який присвячений періоду реорганізації освітньої системи в нових політичних умовах (1920 – 1930-ті рр.). Передбачається, що усні свідчення, зібрані в межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.» увійдуть до четвертого тому зазначеної видавничої серії.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Основні положення та висновки дослідження знайшли відображення в доповідях на наукових конференціях регіонального, всеукраїнського та міжнародного рівнів, серед яких: Міжнародна конференція студентів та докторантів «III Lubelska Jesień Historyczna» (Люблін, 24 – 26 жовтня 2014 р.); 32-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі» (Харків, 28 листопада 2014 р.); Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 р.); Всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (Вінниця, 14 – 15 травня 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Слобожанський гуманітарій – 2015» (Харків, 27 листопада, 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто» (Харків; 11 – 12 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 10 публікаціях, шість з яких входять до видань, затверджених МОН України як фахові. Одна стаття опублікована в іноземному періодичному науковому виданні.

Структура роботи. Структура роботи зумовлена специфікою предмета, метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 12 д.а., з них основного тексту вісім д.а. Список використаних джерел та літератури містить 407 позицій (на 35 сторінках).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ МЕМУАРНОГО ХАРАКТЕРУ

1.1 Істориографічні аспекти вивчення джерел мемуарного характеру

Першу спробу проаналізувати мемуарні джерела здійснив П. П. Пекарський. Історик російської літератури в 1855 р. надрукував на сторінках журналу «Современник» статтю «Русские мемуары XVIII века» [284]. Автор звернув увагу на необхідність використання свідчень сучасників Петра I під час вивчення його епохи, звернувши увагу дослідників на мемуари як на історичне джерело.

Наприкінці XIX ст. високо оцінив джерельне значення мемуарів М. Д. Чечулін [387, с. 4]. На його думку, на відміну від інших джерел, мемуари дозволяють відтворити «логіку колишніх поколінь», оскільки «колишні люди інакше думали аніж ми, інші приймали основи, інші та інакше робили висновки про те, що повинні і що мають робити, що добре і що погано; сама сила їхнього мислення була, поза сумнівом, інша, аніж наша, і загалом, так само поза сумнівом, менша за нашу» [387, с. 6]. М. Д. Чечулін підкреслював, що в мемуарах автор зображає власну повсякденність, «розкриває перед нами все своє життя, з усією відвертістю і простотою» [387, с. 9]. Автор тим самим підтвердив значущість мемуарів як джерела фактичної інформації та наголосив на їхній важливості з огляду на відтворення духу часу, подробиць особистого життя мемуариста, його внутрішніх переживань.

Більш критично щодо джерелознавчого значення мемуарів висловлювався в третьому томі «Опыта русской историографии», присвяченому дослідженню комплексу мемуарів «російських людей і осіб, які служили в Росії з часу їхнього виникнення до 1912 року» [203, с. 326], історик В. С. Іконников. Так, учений наголошував, що «ці джерела містять у собі один істотний недолік: вони написані в дусі партій; вони дорожать не так істиною, скільки наведенням відомих

поглядів, захистом відомих інтересів, нагадуючи адвокатський захист, а не об'єктивне викладення» [203, с. 328]. Незважаючи на свою недовіру до мемуарів як до джерел, В. С. Іконников на основі проведеного джерелознавчого аналізу зазначеного комплексу показав інформативну вагу масиву свідочств сучасників подій і особистих вражень для вивчення соціально-політичних, економічних та культурних процесів.

Українська мемуаристика була започаткована наприкінці ХІХ ст. введенням до наукового обігу ряду творів мемуарного характеру. Згодом І. І. Кревецький [224], Д. І. Дорошенко [76; 77], І. П. Крип'якевич [229], І. Т. Калинович [199] та інші визначили роль і значення мемуарів у становленні національної свідомості, історії українського національного руху та культури, підкреслюючи, що мемуари є цінними матеріалами просопографічної та біографічної інформації. Дослідники, зазначаючи перерви в українській державній та архівній традиції, наполягали на головній ролі мемуарів у висвітленні багатьох проблем національної історії.

Починаючи із середини ХІХ ст. поряд зі спогадами про суспільно-політичне життя на сторінках періодичних видань та у вигляді окремих книг почали регулярно з'являтися свідчення з університетського минулого. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники звернули увагу на джерелознавче значення мемуарів у вивченні історії вищої освіти, зокрема історик Д. І. Багалій широко використовував мемуарні джерела у двох томах «Опыта истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» (Харків, 1893 – 1906)» [15; 16]. Залучення мемуарів під час підготовки праць, присвячених тому чи іншому навчальному закладу, та біографій окремих вчених стало розповсюдженою практикою [258]. Щоправда, мемуарні згадки здебільшого відігравали роль «доповнень», барвистих ілюстрацій до фактів, вилучених з документальних джерел» [15; 16].

У 1908 р. з'явилася перша збірка спогадів з університетського минулого. Московське товариство розповсюдження книг зібрало в одному виданні мемуарні нариси вихованців Московського університету [49]. Зазначимо, що укладачі не вдавались до джерелознавчого аналізу відповідного мемуарного комплексу, тому

у збірці відсутні пояснення щодо текстів на кшталт вступної статті, коментарів чи іменного покажчика.

Наступне видання товариства – «Университеты Англии и годы студенчества ее знаменитых людей» – було опубліковано з передмовою Л. А. Богдановича. Однак автором, замість свідоцтв щодо мемуарних джерел, які публікуються, було наведено перелік праць, на основі яких поряд з «особистими знайомствами», були створені зазначені джерела [101]. Позбавлений відповідних коментарів і «Литературный сборник к 100-летию Казанского университета», хоча, на відміну від попередніх праць, у ньому було визначено «безпосередню мету» видання – «нагадати близьким до Казанського університету особам про його побутове життя у столітті, що минає» [245].

Детальніше про джерелознавчий потенціал мемуарних джерел при вивченні вищої освіти, зокрема російських університетів першої половини XIX ст., висловився у своїй праці «Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников» (СПб, 1914) С. І. Соловйов: «Спогади наочно показують читачам, чим були наші університети для видатних і просто рядових росіян, з яким зарядом думок та настроїв розставалися вони зі своєю *alma mater*, і яким чином змогли зберегти живу душу в гнітючих умовах російської дійсності» [329, с. 1]. Зібравши разом офіційні документи та мемуарні джерела, присвячені тогочасним університетам, автор підкреслював, що центральне місце в збірнику посідають саме спогади сучасників: «Перед читачем проходять імена поколінь, які ідейно виростили в надрах академії та ведуть від неї свою розумову і моральну гегемонію» [329, с. 1.]. Також С. І. Соловйов надав інформацію щодо принципів, якими він керувався при відбиранні та публікації джерел особового походження, а також у загальних рисах охарактеризував університетську мемуарну спадщину. Вчений визначив недоліки у відборі мемуарів, зокрема, на його думку, життя в провінційних університетах висвітлено доволі однобоко за рахунок співвідношення кількості та репрезентативності спогадів, але скорочувати одні мемуари на користь публікації додаткових мемуарист відмовився, вважаючи, що так втрачається «природність та мимовільність спогадів» [329, с. 7–9].

За радянських часів уперше звернувся до мемуарів як до історичного джерела М. М. Покровський у журналі «Пролетарская революция». У 1920 р. у статті «От Истпарта» М. М. Покровський наголошував, що не можна ігнорувати (без втрат для результатів дослідження) спогади сучасників, так само, як неможливо вивчати історію тільки за даними мемуаристів [291]. З огляду на велику виховну роль мемуарів у справі пропаганди радянського способу життя намітилася тенденція до збільшення кількості видань мемуарів, як правило, спогадів про видатних діячів партії, вождів пролетаріату, робітників і селян, про успіхи соціалістичного будівництва.

На початку 1930-х рр. мемуари почали прирівнюватися до науково-популярної літератури, а їхнє вивчення стало поступово згортатися. Причиною розгрому і критики мемуарної літератури було рішення ЦК про видавництво «Молода гвардія», у якому вказувалося, що «...боротьба за більшовицьке виховання юнаків і дітей у дусі ленінізму, за інтернаціональне виховання пролетарської і колгоспної молоді Радянського Союзу вимагає на цьому історичному етапі виняткової уваги до найгострішого більшовицького знаряддя на ідеологічному фронті, до літератури для молоді та дітей» [47, с. 104]. Слідом за цим документом партії була опублікована стаття Б. Воліна «Мемуарній літературі більшовицьку пильність», у якій зазначалося, що «одним з найбільш гострих знарядь в арсеналі молодіжної літератури є наша більшовицька мемуарна книга» [47, с. 104].

У 1940-му р. з'явився підручник С. О. Нікітіна «Джерелознавство історії СРСР. ХІХ ст. (до кінця 90-х років)», який на кілька десятиліть наперед визначив напрям вивчення мемуарів та джерелознавчої роботи загалом. Зазначимо, що С. О. Нікітін розглядав мемуари як самостійний вид джерел, виділивши їхні характерні риси: суб'єктивність, яку розглядають як цілеспрямоване зображення автором подій під певним кутом зору; виклад історичних фактів із застосуванням літературних прийомів під час їхнього опису; взаємозв'язок і взаємовплив особистісних характеристик автора і манери, стилю розповіді [269, с. 28].

Загалом радянські науковці відзначали, що мемуарні джерела допомагають відтворити колорит епохи [336, с. 373], дають змогу відчувати ставлення різних груп населення до суспільних подій [384, с. 243], відновлюють факти, не зафіксовані в жодному іншому джерелі [59, с. 44], доповнюють інші джерела [42, с. 97]. Водночас джерелознавці вказували на їхні недоліки, зокрема звертали увагу на авторську суб'єктивність та тенденційність [384, с. 237], помилки пам'яті та неможливість визначити ступінь достовірності джерел, на які посилається автор [74, с. 237]. П. А. Зайончковський наполягав на значенні мемуарів винятково як джерела фактичного матеріалу, стверджуючи, що їхня цінність полягає у викладі фактичної сторони подій, а не в їхній оцінці, яка, зазвичай, майже завжди суб'єктивна [188, с. 6].

Натомість В. С. Голубцов, розглядаючи питання суб'єктивності мемуарів як негативної характеристики, що не дає можливості використовувати їх нарівні з іншими джерелами, зазначив: «Місце і значення мемуарів серед історичних джерел визначається не їхніми недоліками або наявністю великої кількості документальних, статистичних та інших матеріалів, а передусім тим, що нового своєрідного дає цей тип джерела, наскільки і чим збагачує наші уявлення про епоху, діяльність людей і т. п.» [59, с. 46].

Підкреслював пізнавальні можливості мемуарів С. С. Дмитрієв. На його думку, вони містять незамінні відомості про устрій, повсякденне життя, побут і звичаї минулого. Дослідник вказував, що мемуари, як і будь-яке джерело, мають ряд недоліків – «у них нерідко сплутані дати, зміщені події, вчинки, дії однієї особи приписані іншому» [74, с. 237]. Однак ці особливості мемуарів, як і інших носіїв інформації, за умови здійснення науково-критичного аналізу не повинні перешкоджати широкому використанню спогадів в історичних дослідженнях.

На межі 1970 – 1980-х рр. дослідники, аналізуючи тематичні мемуарні комплекси, акцентували увагу на культурологічному потенціалі мемуарних джерел. Так, А. Г. Тартаковський, досліджуючи мемуарний комплекс, присвячений подіям 1812 р., розглянув мемуари як «залишки» соціально-культурного середовища та феномени історичної дійсності певної епохи

[340; 343]. Тому, визначаючи мемуари як «...оповідання про минуле, засновані на особистому досвіді і власній пам'яті мемуариста» [344, с. 23–24], дослідник стверджував, що порівняно з іншими джерелами особового походження саме в мемуарах із найбільшою послідовністю і повнотою реалізується історична самосвідомість особи, у чому, на його думку, і полягає специфічна соціальна функція мемуарів як виду джерел [344, с. 23–24].

А. Г. Тартаковський одним із перших серед істориків виділив видові ознаки мемуарів, що відрізняють їх від інших видів джерел. Перша ознака – «особистісне начало». Головною дійовою особою є автор спогадів: «уся розповідь про минуле будується крізь призму індивідуального сприйняття автора. Авторська суб'єктивність постає невід'ємною властивістю мемуарів» [344, с. 27]. Друга ознака мемуарів – ретроспективність, оскільки «вони завжди виникали після описуваних у них подій і завжди звернені в минуле». Третя ознака, важлива для джерелознавчого вивчення мемуарів, – пам'ять, зокрема здатність мемуарних джерел зберігати інформацію про моменти минулого, виконання ними соціальної функції.

Зазначимо, що спостереження А. Г. Тартаковського мали велике значення для вирішення найважливішої проблеми теоретичного джерелознавства – питання про класифікацію історичних джерел, заснованої на прагматичному аспекті соціальної інформації. Так, на початку 1980-х рр. між А. Г. Тартаковським та С. С. Мінц виникла дискусія щодо узагальнюючого критерію, який би дозволив опрацювати весь комплекс які існують мемуарних джерел, на підставі чого було поставлено питання про еволюцію мемуарних джерел. За А. Г. Тартаковським, аналіз соціальних функцій мемуарів (збереження, передавання й оцінка інформації відповідно до завдань і ідейних поглядів мемуариста) виступає класифікаційним фактором, що допомагає розрізнити види мемуарних джерел. Натомість С. С. Мінц, досліджуючи самосвідомість російського дворянства в мемуарних джерелах останньої третини XVIII – першої третини XIX ст., дійшла висновку, що «суб'єктивна природа мемуарів пов'язана з відображенням у них

самосвідомості мемуаристів, тому саме ця риса може служити основою для узагальнюючої характеристики джерел цього виду» [262].

Враховуючи зазначений факт, С. С. Мінц сформулювала характерні властивості мемуарів як джерел особливого виду: «різний ступінь усвідомлення соціокультурної ролі та громадської значущості окремої особистості різних рівнів», «усвідомлення включеності індивіда в міжособистісні стосунки», «особистісний характер сприйняття і відображення цих відносин» [261, с. 60]. Таким чином, на думку дослідниці, мемуари є результатом саморефлексії індивіда (автора мемуарів), його прагнення показати свою громадську роль і місце в історичних подіях.

Праці А. Г. Тартаковського та С. С. Мінц започаткували низку спеціальних історичних досліджень із вивчення мемуарних комплексів з тієї чи іншої тематики [69; 386], у тому числі спогадів з університетського минулого.

Крім цього, зазначимо, що, незважаючи на появу нових збірок професорсько-студентських спогадів, університетська мемуаристика як окремий об'єкт дослідження залишалася поза увагою дослідників, доки С. С. Дмитрієв у своїй класифікації мемуарних джерел XIX ст. не виділив підвид – спогади «громадських діячів та діячів літератури, мистецтва і науки» [74, с. 352]. Загалом, за період з 1956 р. по 1989 р. вийшли друком два томи спогадів з історії Московського університету [263; 264] та два томи з історії Ленінградського університету [242; 243].

На відміну від упорядників дореволюційних збірників, укладачі відповідних видань у передмові зазначають критерії відбору спогадів, характеризують їхній зміст, підкреслюючи, що «під час читання збірника треба мати на увазі різні класові позиції авторів спогадів, що, звісно, знаходить своє відображення у висвітленні ними подій; певне значення, зрозуміло, мають також і суб'єктивні особливості авторів, їхні особисті симпатії і антипатії» [263, с. 2]. Щоправда, незважаючи «суб'єктивізм відображення і оцінок... історичного матеріалу» та нерівномірність у висвітленні тих чи інших подій, на думку укладачів, мемуарні свідоцтва сучасників дозволяють «характеризувати становлення університету;

... показати розвиток університетської науки; розкрити історію суспільно-політичної боротьби в університеті...» [242, с. 9].

Поява таких збірок спогадів сприяла залученню професорсько-студентської мемуарної спадщини до джерельної бази досліджень з історії окремих навчальних закладів, зокрема Московського університету [189; 190], біографій учених та революційних діячів – вихованців університету [239].

Першою роботою, у якій спеціально досліджувалась університетська мемуаристика, стала стаття Л. А. Булгакової, яка з'явилася в середині 1980-х рр. Автор, досліджуючи комплекс мемуарів з історії Московського, Казанського, Харківського, Дерптського, Віленського, Петербурзького та Київського університетів, не тільки проаналізувала динаміку їхнього написання та публікації, причини мемуаротворчості, авторський склад, але й запропонувала класифікацію професорсько-студентських спогадів за формою та змістом, тим самим визначивши специфіку досліджуваного комплексу [33].

У період 1990 – 2000-х рр. під впливом постмодернізму в європейській історіографії увагу дослідників привернули текстологічні особливості мемуарів, а також гендерні аспекти. На пострадянському просторі найбільше поширення отримало використання гендерних концепцій, зокрема літературознавцями в дослідженнях мемуарно-автобіографічної прози. Можна виділити ряд ґрунтовних досліджень, присвячених жіночій мемуаристиці: монографію І. Савкіної [317], дисертаційну роботу О. В. Мамаєвої [252], роботи Н. Л. Пушкарьової [307; 308], працю Н. М. Борисенко [29], у яких розглядається образно-мовна організація тексту спогадів, за якою, на думку дослідників, і стоїть постать мемуариста.

Загалом науковці, у тому числі і в сфері історичної науки, використовують такі підходи до вивчення мемуарів: історико-культурний (мемуари використовуються як джерело для вивчення відображеної в них епохи) [254], історико-типологічний (мемуари вивчаються у плані їхньої власної історії) [325], історико-психологічний (мемуари розглядаються як джерело інформації соціально-політичних явищ) [333].

Із розвитком історії повсякденності як окремого наукового напрямку питання про значення мемуарів для історичних досліджень, зокрема для університетської історії, набуло іншого характеру, оскільки дослідники частіше стали зупинятися на студентській та професорській повсякденності. Так, у 2005 р. вийшла монографія, присвячена культурній історії університетського співтовариства в Казані [45]. Також слід відзначити роботу О. М. Феофанова, у якій проаналізовано студентство Московського університету XVIII – першої чверті XIX ст. з різних боків: соціального, навчального, побутового [367]. Автор наголошує, що такі сторони життя студентів, як побут і літературна діяльність, не можуть бути висвітлені без залучення мемуарів та інших джерел особового походження [367, с. 12].

Зазначена монографія вийшла в межах міжнародного наукового проекту «Ubi universitas, ibi Europa. Трансфер і адаптація концепцій університету в Російській імперії», присвяченого аналізу процесу становлення університету в Російській імперії. Загалом у результаті реалізації проекту в 2008 – 2012-х рр. колектив авторів, до якого входили вчені з Казанського, Московського та Харківського університетів, підготував серію видань з університетської історії [360, с. 6–7.]. Джерелознавчий потенціал мемуарних джерел було визнано також у монографіях «Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века» [360], «Terra Europa: интеллектуальное пространство московских историков второй половины XIX века» [347], «Столичный университет Российской империи: ученое сословие, общество и власть (вторая пол. XIX – нач. XX в.» [313].

На жаль, праць такого типу з історії окремих вищих навчальних закладів України немає, хоча кількість узагальнювальних робіт значно зросла [90; 382; 193]. Слід зазначити, що за загальноприйнятою за радянських часів схемою наукові роботи з історії університетів зводяться до знайомства читача з історією заснування, основними етапами діяльності, організаційною структурою навчального закладу та його роллю в суспільно-політичному житті. Ознайомлення з бібліографічними посиланнями дозволило зробити висновок, що зазначенні дослідження переважно ґрунтуються на історичній літературі

попередніх років, офіційних документах та статистичних даних, а мемуарні джерела використовуються фрагментарно, передусім для висвітлення характеристики окремих представників професорсько-викладацького складу [193, с. 24].

Натомість для українських істориків у межах нової інтелектуальної та нової культурної історії характерні дослідження з університетського минулого, які охоплюють ширші територіальні межі, аніж один навчальний заклад. Так, один із редакторів підсумкової монографії наукового проекту «Ubi universitas, ibi Europa. Трансфер і адаптація концепцій університету в Російській імперії» «Университеты в Российской империи XVIII – первой половины XIX века» С. І. Посохов у 2014 р. окремим виданням перевидав частину роботи, присвячену університету в соціальному та міському просторі Російської імперії [299]. Аналіз бібліографічних посилань до тексту показав, що частину джерельної бази дослідження склали мемуари та інші джерела особового походження [299].

Вивченню дореволюційного студентства, зокрема становленню та розвитку студентської субкультури університетів Російської імперії XIX – початку XX ст., присвячена монографія І. С. Посохова [297]. Натомість О. Л. Рябченко в монографії «Студенти Радянської України 1920 – 1930- років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації» (Харків, 2012) простежила стратегії здобуття вищої освіти, характерні для радянського студентства: проаналізувала норми, стиль, якість та контрасти їхнього повсякденного життя.

Автори, які досліджують університетське минуле в межах нової інтелектуальної та нової культурної історії, підкреслюють необхідність залучення джерел мемуарного характеру для висвітлення повсякденного життя, механізмів поведінки та особливостей взаємин в університетському співтоваристві. О. Л. Рябченко зазначила, що «за лаштунками мемуарів відкривається читачам справжнє дійство під назвою «Життя»» [315, с. 15]. Таким чином, розкриття інформаційного потенціалу джерел мемуарного характеру є нагальним для підготовки робіт з історії студентства 1940 – 1980-х рр. у майбутньому.

Період 1990 – 2000-х рр. характеризується новими досягненнями в археографічній роботі з університетської мемуаристики, зокрема появою збірок спогадів з історії Київського, Новоросійського та Харківського університетів. У 1994 р. вийшло друком дві книги спогадів з історії Київського університету «З іменем Святого Володимира» [95; 96]. Продовжуючи археографічну традицію оформлення збірників спогадів про Московський та Ленінградський університети, укладачі відповідного видання в передмові пропонують читачеві насамперед «160-літній поступ Київського університету» [95, с. 5–21]. Після історичного огляду про Київській університет упорядники визначають завдання книги, яка, на їхню думку, повинна «відтворити не зовнішню історію *alma mater*, а намалювати її живий образ, показати, як жив, про що думав, як творив, бунтував, розважався, мріяв і боровся цей своєрідний архіпелаг духу в періоди своєї історії» [95, с. 21]. Крім цього, укладачі пояснюють принцип відбору спогадів, структуру та зміст видання та звертають увагу на наявність коментарів та біобібліографічних довідок, які дозволять «роз'яснити «темні» місця, неясні або суперечливі моменти» [95, с. 22].

На відміну від упорядників двох книг спогадів про Київський університет, укладач збірки «Новороссийский университет в воспоминаниях современников» Ф. О. Самойлов лише коротко торкається історії відповідного навчального закладу. Натомість, узявши за основу розроблену Л.А. Булгаковою схему аналізу мемуарного комплексу з університетського минулого, автор надає кількісні та якісні характеристики масиву мемуарної літератури про Новоросійський університет, зокрема автор пропонує класифікацію виявлених мемуарних джерел, характеризує авторський склад погляду факультетської належності та сфери професійної діяльності мемуаристів, визначає мотиви та причини мемуаротворчості, ступінь висвітлення тих чи інших періодів з історії навчального закладу в мемуарах та загалом репрезентативність відповідного мемуарного комплексу [273, с. 3–9].

У 2000-х рр. до археографічної традиції в галузі університетської мемуаристики долучився Харківський університет. Два томи спогадів з історії

дореволюційного Харківського університету побачили світ у 2008 р. та 2010 р. відповідно. У першому томі видання, крім передмови, у якій коротко характеризується виявлений комплекс мемуарних джерел з історії Харківського університету XIX – початку XX ст., читачеві пропонується стаття В. Ю. Іващенко «Університетська пам'ять», яка являє собою стислі висновки дисертації автора. Зазначимо, що у своїй дисертації В. Ю. Іващенко здійснила комплексний аналіз спогадів, присвячених Харківському університету XIX – початку XX ст. [98], зокрема визначила провідні сюжети в мемуарних джерелах, проаналізувала авторський склад та особливості мемуарів, динаміку їхнього написання та публікації, причини мемуаротворчості, тобто розглянула зазначений комплекс у новому для джерелознавчої практики ракурсі – у культурно-історичному контексті [98, с. 35].

Відзначимо, що в більш ранній за часом дисертації «Мемуари воспитанников Казанского университета как исторический источник, XIX в.» [79], С. О. Єжова здебільшого зупинилася на змістовій частині спогадів, а саме зафіксувала інформацію про студентів, адміністрацію та професорсько-викладацький склад Казанського університету, яка відклалася в спогадах його випускників, оминаючи питання щодо особливостей формування та розвитку зазначеного комплексу.

Загалом для збірок спогадів з історії Київського, Новоросійського, Харківського університетів характерне однакове археографічне оформлення документів та створення науково-довідкового апарату – біографічних довідок про мемуаристів, іменних покажчиків, коментарів.

Крім того, у 2016 р. Харківський університет підготував збірку спогадів з історії навчального закладу радянських часів. У зазначеному виданні, здійсненому за фінансової підтримки Канадського Інституту Українських Студій Альбертського університету з Вічного фонду імені Михайла і Дарії Ковальських, зібрані спогади про Харківський університет та інституції, що постали на його основі в процесі реорганізації системи вищої освіти в Україні в 1920 – 1930-х рр. Зазначимо, що висновки дисертанта щодо джерел мемуарного характеру з історії

Харківського університету 1920 – 1930-х рр. були опубліковані у вступній статті відповідної збірки [375, с. 6–17].

Отже, починаючи з XIX ст. науковці високо оцінюють джерелознавчий потенціал мемуарів, зокрема акцентують увагу на їхньому значенні для вивчення самосвідомості людей та суспільно-політичних явищ. На початку XX ст. з публікації перших видань професорсько-студентських спогадів зародилася університетська мемуаристика.

Проте до 1970 – 1980-х рр. панівним серед дослідників був погляд на мемуари як на другорядні історичні джерела, що містять інформацію додаткового, ілюстративного характеру та вимагають ретельного критичного аналізу. Відповідно на цьому етапі для університетської мемуаристики характерна археографічна підготовка збірок спогадів про окремі університети та їхнє фрагментарне використання в історичних працях з історії вищої освіти.

На межі 1970 – 1980-х рр. відбувається джерелознавчий поворот у вивченні мемуарів. А. Г. Тартаковський та С. С. Мінц на прикладі власних досліджень, присвячених тематичним комплексам мемуарних джерел, показали цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури окремої епохи. Упровадження культурологічного підходу до вивчення мемуарних джерел сприяло осмисленню університетської мемуаристики як окремого об'єкту дослідження.

Сучасний стан мемуаристики характеризується збільшенням праць з використанням мемуарів у міждисциплінарних дослідженнях. У тому числі значне місце посідає університетська мемуаристика як окремий тематичний комплекс, про що свідчить поява низки робіт, присвячених вивченню мемуарного матеріалу окремих вищих навчальних закладів.

1.2 Джерелознавча складова вивчення мемуарів

Однією із перших джерелознавчих проблем, яка постала перед дослідниками, стало визначення місця мемуарів серед інших джерел. Так,

протягом XVIII – початку XIX ст. в контексті філологічних і літературознавчих студій мемуари розглядалися винятково як пам'ятки літератури, а будь-які приватні записки, щоденники, автобіографії тощо належали до розряду «словесності» [342, с. 326].

Статус мемуаристики «як невід'ємного компонента загального складу літератури» був закріплений М. І. Гречем в «Учебной книге российской словесности» (1819 р.) [341, с. 50]. Класикою мемуарно-автобіографічної творчості XIX ст. стали «Былое и думы» О. І. Герцена. Філософ, поставивши у творі питання «Хто має право писати свої спогади?», відповів: «Усякий», бо «для того, щоб писати свої спогади, зовсім не потрібно бути ані великою людиною, ані знаменитим лиходієм, ані відомим артистом, ані державною людиною, – для цього досить бути просто людиною, мати що-небудь для розповіді і не тільки хотіти, а й скільки-небудь уміти розповісти. Усяке життя цікаве: не особистість – так середовище, країна займають, життя займає. Людина любить заступати в інше існування, любить торкатися найтонших волокон чужого серця і прислухатися до його биття... Вона порівнює, звіряє, шукає собі підтвердженнь, співчуття, виправдання...» [56, с. 265].

До літературного процесу мемуарні розповіді ввів В. Г. Белінський, який стверджував, що «історичні факти, не більше як камені або цегла: тільки художник може спорудити з цього матеріалу витончену будівлю» [22, с. 124]. В. Г. Белінський запропонував першу класифікацію мемуарних оповідань як «прикордонного» жанру літератури, розділивши їх на три групи за трьома ознаками: 1) провідна роль фактів, 2) провідна роль образів і 3) підміна дійсної картини минулого бажаною [22, с. 128].

Натомість К. М. Бестужев-Рюмін у своїй роботі «Русская история» [24], досліджуючи теоретичні аспекти джерелознавства, одним із перших надав класифікацію історичних джерел, відокремивши записки (memoirs) від пам'ятників словесності (усних та письмових). К. М. Бестужев-Рюмін зазначав, що в записках (memoirs), на відміну пам'ятників словесності, «переважно викладаються події, у яких автор брав участь або які відомі йому від очевидців»

[24, с. 51]. Крім записок (memoirs) та пам'ятників словесності, історик виділив такі групи джерел, як літописи, окремі сказання (повісті), життя святих, записки, листи, юридичні пам'ятники та державні акти, матеріальні пам'ятники, сказання іноземців [24, с. 18–20].

Таким чином, з самого початку у вивченні мемуарів визначалося два погляди дослідників на розуміння їхнього місця серед письмових свідчень. Так, літературознавці співвідносять мемуари з художнім твором, а історики – з історичним джерелом. Відмінність ставлення до зазначеної проблеми зумовила велику кількість класифікацій власне мемуарних джерел.

Зазначимо, що визначення жанрів у мемуаристиці було одним із провідних напрямів літературознавчих студій. Так, одним із перших виділив жанри мемуаристики автор статті «Мемуарна література» в «Літературній енциклопедії» за 1934 р. М. Ф. Бельчиков. Зокрема, він розрізняв: щоденник, спогади-записки, автобіографічні, біографічні спогади. До жанру автобіографії він також відніс сповідь письменників. Водночас автор підкреслив, що «ця класифікація схематична і сама по собі не визначає жанрової суті того чи іншого твору» [23, с. 20].

У 1960 – 1970-ті рр. унаслідок проведення літературних дискусій та «круглих столів», присвячених проблемам вивчення мемуаристики, кількість робіт, у яких були представлені різні класифікації жанрів мемуарної прози, суттєво збільшилась. В основу класифікацій жанрів мемуарних творів автори кладуть різні принципи. Так, Т. О. Марахова у своїй статті «Про жанри мемуарної літератури» (Горький, 1967) виходить з того, що в мемуарах присутні «дві основи: мемуарний та автобіографічний». Ці дві основи, на її думку, і визначають жанрове розмаїття мемуарної літератури [253, с. 22]. Т. О. Марахова виокремила такі форми мемуаристики: листи, щоденники, спогади-записки, автобіографічні твори, літературні портрети, некрологи. До цієї класифікації автор включила бесіди, які мають літературний характер, а також замальовки, сцени, роздуми.

Найдокладніша диференціація мемуарних текстів у літературознавстві належить Г. Г. Єлізаветіній. Для дослідниці основна ознака мемуарно-

автобіографічного жанру – розповідь про самого себе, про те, що бачив і пережив сам [80, с. 236–237]. Тому нею були виділені такі форми мемуарних текстів: автобіографія (розповідь тільки про себе); сповідь (подібна розповіді, але відрізняється відвертістю); мемуари (більшою мірою політична історія); спогади (різноманітний матеріал, що допускає неточність хронології і непослідовність викладу).

У сучасному літературознавстві класифікація мемуарної літератури представлена в програмі Т. М. Колядич «Спогади письменників. Історія розвитку. Жанрова специфіка» (М., 2001) [207]: Виокремивши спеціальні ознаки мемуарних текстів письменників, літературознавець розділила їх так: мемуарні жанри (автобіографії, записки, щоденники, сповіді); жанри, сформовані на основі загальнолітературних аналогів (мемуарно-біографічні розповіді, повісті, романи, мемуарні епопеї, віршовані мемуари); змішані жанри мемуарної літератури (мемуари-дослідження, мемуарно-біографічні оповідання про історичних осіб); спогади письменників як самостійний різновид мемуаристики [207, с. 13].

За радянських часів вивчення мемуарів як виду історичного джерела, як зазначалося вище, починається з 1920-х рр. Так, у журналі «Пролетарская революция» поряд із статтею М. Н. Покровського про значення свідчень сучасників для результатів історичного дослідження, з'явилася стаття І. Геліса, де автор зробив декілька зауважень щодо специфіки спогадів, їхньої класифікації залежно від ролі та місця мемуариста в подіях – мемуари організатора, учасника, свідка, очевидця, сучасника [54].

У цей же час українські історики (І. І. Кревецький [224], Д. І. Дорошенко [76; 77], І. П. Крип'якевич [229], І. Т. Калинович [199] та ін.) в основу класифікації мемуарів поклали форму відтворення події, форму викладу матеріалу автором спогадів та авторство мемуарів. Також, досліджуючи основні історичні етапи мемуаристики, науковці виокремлювали специфічні види мемуарів у різні історичні періоди (IX – XVII ст.) – так звані «криптомемуари».

Наступна спроба класифікувати мемуари була здійснена С. О. Нікітіним у підручнику «Джерелознавство історії СРСР. XIX ст. (до кінця 90-х років)» [269].

Автор як критерій класифікації обрав соціальне становище мемуариста, виокремивши мемуари державних і громадських діячів, військових, купців, селян, робітників. Надалі радянські науковці пропонували класифікації мемуарних джерел за різними ознаками. Погоджуючись з С. О. Нікітіним, С. С. Дмитрієв поділяв мемуари за соціальною ознакою на дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військових, мемуари духівництва, купців, представників робітничого і селянського класів [74; с. 352]. В. І. Стрельський розглядав мемуари в контексті літературознавчих студій та систематизував їх за жанровою ознакою, виокремлюючи спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети [336, с. 375]. Крім цього, існували кілька варіантів класифікацій мемуарів за формою викладу. Так, за М. М. Чорноморським мемуари поділяються на мемуари-життеписи; мемуари, присвячені окремим подіям; щоденники, літературні записи [384, с. 246]. М. Я. Варшавчик виокремив мемуари з авторським викладом і літературні записи [42, с. 107]. Також М. О. Варшавчик та С. С. Дмитрієв як критерій класифікації пропонували джерело, на основі якого були створені мемуари: мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста; мемуари, під час написання яких автор використовував власні записи; мемуари, написані з використанням документів [74, с. 352]. В. С. Голубцов за характером відтворення подій поділяв мемуари на спогади та щоденники [59, с. 65]. Таким чином, у радянському джерелознавстві віднесення мемуарів до тієї чи іншої групи за певною ознакою було досить різноманітним і здебільшого залежало від характеру конкретного дослідження.

У результаті дискусії щодо узагальнюючого критерію класифікації мемуарних джерел, що виникла серед джерелознавців на початку 1980-х рр., С. С. Мінц запропонувала здійснити групування джерел зазначеного виду залежно від їхньої «змістово-семантичної» характеристики [261, с. 60], зокрема науковець виокремлює такі групи: джерела, що відобразили виокремлення самосвідомості особистості з соціального оточення аж до повного протиставлення особистості мемуариста певній соціальній групі; джерела, що відображають усвідомлення включеності індивіда в міжособистісні стосунки і «належність» до

корпоративно-замкненої соціальної спільноти; джерела, автори яких можуть співвіднести себе і життєву позицію з класом або класовими інтересами; джерела, які показують, що особистість співвідносить свою життєву позицію з позицією своєї соціальної групи і загальнонаціональними інтересами [261, с. 162].

Як зазначила Н. Г. Георгієва, відповідна систематизація базується радше на цільовому та соціально-корпоративному критерії, ніж на «змістово-семантичному», як вважала С. С. Мінц [55, с. 133].

В українському джерелознавстві класифікації мемуарів запропонували І. Н. Войцехівська, Я. С. Калакура, С. А. Макарчук, Г. В. Стрельський та ін. Я. С. Калакура та С. А. Макарчук розробили традиційні для джерелознавства класифікації – за джерелом створення [192, с. 113], за соціальним походженням автора та тематико-хронологічним принципом [251, с. 304] відповідно. Проте С. А. Макарчук у книзі «Писемні джерела з історії України» також наводить класифікацію мемуарів за жанровою ознакою, виокремлюючи кілька жанрових підвидів: спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи); літературні записи, подорожні нотатки тощо [251, с. 298]. Кожний підвид розглядається окремо та має лише йому притаманні властивості. І. Н. Войцехівська, окреслюючи етапи джерелознавчого аналізу мемуарів, запропонувала систематизувати мемуари за формою написання на щоденники, спогади (мемуарна оповідь), автобіографічні записи, літературний запис [331, с. 363].

Важливим для дослідження є розгляд статусу усних свідчень як джерела мемуарного характеру. Зазначимо, що вперше метод опитування в мемуаристиці був використаний у межах діяльності комісії для збирання та вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської комуністичної партії (Істпарт). Крім вивчення та публікації вже написаних спогадів, Істпарт сприяв появі великої кількості нових мемуарних джерел. Зокрема, комісією організовувалися вечори спогадів діячів революційного руху. Розповіді учасників на таких вечорах фіксувалися стенографістами для дальшого художнього опрацювання та публікації в спеціальних періодичних виданнях – «Летопись революции», «Пути

революції». На зразок центрального Істпарту ЦК РКП (б) таку ж науково-історичну установу було створено в Україні. У квітні 1921 р. постановою ВУЦВК засновувалася Всеукраїнська комісія з історії Жовтневої революції і комуністичної партії. До початку 1930-х рр. Істпартом ЦК КП(б)У та широкою мережею його місцевих відділів було зібрано близько 260 спогадів та 100 автобіографій активних учасників революційних подій [394, с. 11].

Спорідненість мемуарів і стенограм запису спогадів, але не їхню тотожність визнавав радянський джерелознавець О. О. Курносів. До того ж науковець показав стилістичні особливості усного оповідання. На його думку, розмовний стиль мемуарів посилює їхній емоційний вплив, створює відчуття довірливої бесіди. Мемуари відрізняються більш чіткою структурою, ніж записи усних спогадів, вони побудовані набагато логічніше [231, с. 489].

Натомість Л. І. Деревніна термін «мемуари» вживає для позначення спогадів, щоденників, літературних записів, окремо виділяючи стенограму запису спогадів [71, с. 33]. Під «стенограмою запису спогадів» науковець розуміла усну розповідь мемуариста про минуле (що фактично відповідає сучасному поняттю «усноісторичне джерело»). Особливістю цього виду джерела вона вважала те, що під час запису спогадів на мемуариста впливає особа, яка проводить бесіду.

У сучасній літературі до усноісторичних джерел відносять інтерв'ю, бесіди з людьми, усні розповіді про життя. Західний дослідник А. Портеллі також вважає, що зміст усного джерела залежить основною мірою від того, що привносить у нього інтерв'юер у вигляді питань, діалогу з оповідачем, від їхніх особистих стосунків, їхньої поведінки під час інтерв'ю [295, с. 46]. Однак у західній історіографії підкреслюється подібність усних джерел до деяких видів письмових джерел, у тому числі до мемуарів [50, с. 105].

Порівняльний аналіз усноісторичних джерел та опублікованих мемуарів засвідчив їхні схожі видові ознаки та однакове походження як продукту людської пам'яті і дозволив більшості сучасних дослідників зараховувати усноісторичні свідчення до мемуарних джерел [73, с. 308]. Зокрема, М. Ф. Рум'янцева зазначила, що розмаїття жанрів мемуарів наприкінці ХХ ст. поповнилося такими формами:

усними свідченнями, «історичними інтерв'ю», усною історією, тобто записом усних свідчень на зразок «надиктованих спогадів «великих людей», «історичних інтерв'ю» і створених «анкетним методом» спогадів 1920 – 1930-х рр.» [195, с. 639].

Загалом, М. Ф. Рум'янцева наголошує, що першим та основним критерієм класифікації джерел особового походження є спрямованість встановлюваних ними комунікаційних зв'язків. Так, науковець відзначила автокомунікативні мемуарні джерела (щоденники) та джерела мемуарного характеру з міжособистісною комунікацією, які поділяються на джерела з фіксованим адресатом (епістолярні джерела, мемуари-автобіографії, адресовані нащадкам мемуариста) та з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні історії», есеїстика, сповідь) [195, с. 466].

Також вважаємо за потрібне окреслити терміни мемуаристики, які використовуються в дослідженні.

Зазначимо, що в російській та українській історіографії XIX – XXI ст. використовувалася низка термінів – «записки» (К. М. Бестужев-Рюмін), «записки сучасників» та «записки іноземців» (В. Й. Ключевський), «мемуари» та «спогади» (І. І. Кревецький, І. П. Крип'якевич, О. С. Лапо-Данилевський) [331, с. 360]. Останній у своїй праці «Методология истории» (Спб, 1910-1913) найчастіше використовував термін «мемуари», а під час класифікації джерел – «спогади», маючи на увазі на увазі процес відбиття у свідомості автора того, що вже відбулося.

Таким чином, з одного боку, тлумачення поняття «спогади» базується на категорії пам'яті, з іншого боку, у сучасних тлумачних словниках термін «спогади» має значення – записки про минуле [248, с. 65]. Щодо «мемуарів», то сучасні тлумачні словники визначають їх виключно як записки (твори) про події минулого, зроблені свідками цих подій [248, с. 288]. Поняття «мемуари», «спогади», «мемуарне джерело» вживались нами як синонімічні.

Для позначення всього проаналізованого нами комплексу з історії Харківського університету другої половини XX ст. – мемуарів, так званих

«меморіальних есе», усних спогадів та щоденників вихованців, викладачів та співробітників навчального закладу – ми використовували поняття «джерела мемуарного характеру», яке більшою мірою ототожнюється з терміном «джерела особового походження» в запропонованій М. Ф. Рум'янцевою класифікації мемуарних джерел. Крім цього, зазначимо, що термін «меморіальні есе» пропонується вперше.

Отже, групу автокомунікативних мемуарних джерел становлять щоденник антрополога Л. П. Ніколаєва та рукопис «Історик-73» професора історичного факультету І. П. Сергєєва, який був створений ним на основі щоденникових записів. В обох випадках автори писали щоденники для власних цілей, не припускаючи використання текстів іншими особами. Однак надалі щоденник Л. П. Ніколаєва був опублікований його онуком С. Ю. Кургановим [271]. І. П. Сергєєв оформив студентські щоденники в єдиний рукопис як подарунок товаришам на зустріч випускників історичного факультету.

Найчисельнішу групу джерел мемуарного характеру з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. становлять мемуарні джерела з невизначеним адресатом, а саме: так звані «меморіальні есе», мемуари-«сучасні історії» та мемуари-автобіографії. Так, з початку ХХІ ст. корпорація Харківського університету вшановує пам'ять про померлих колег публікацією меморіальних збірників, у яких центральне місце посідає розділ із так званими «меморіальними есе» представників університетської спільноти про науковців. Загалом шістсот п'ятнадцять «меморіальних есе» було опубліковано в тридцять одному збірнику про викладачів та науковців Харківського університету за період з 2002 по 2015 рр.

До зазначеної групи також відносяться мемуари-«сучасні історії» та, на відміну від класифікації М. Ф. Рум'янцевої, мемуари-автобіографії. Незважаючи на спрямованість встановлених у мемуарах комунікаційних зв'язків (індивідуальна фіксація суспільно-значущих подій і передача їх в еволюційному цілому або встановлення вторинних соціальних зв'язків мемуариста в еволюційному цілому), у більшості випадків автори мемуарів з історії

Харківського університету другої половини ХХ ст. адресують власні спогади не конкретній людині, а уявному читачу. Передусім це пояснюється тим, що з самого початку мемуаристи передбачають публікацію мемуарних джерел. Отже, зазначену групу формують майже всі опубліковані спогади та рукописні спогади, видання яких автори планували. Відомо, що О. М. Матвієнко готувала рукопис «Все как было или кто был кто. Из воспоминаний» до публікації, оскільки поряд з текстом спогадів зберігся й відгук рецензента – випускниці біологічного факультету, якій науковець давала мемуари для ознайомлення [255]. Водночас відзначимо, що рукописні спогади студенток Харківського університету 1950-х рр. З. П. Петрової, Ж. М. Перцевої, М. П. Фомічової, С. Д. Цай, написані у відповідь на прохання співробітників Музею історії ХНУ, також не мають фіксованого адресата та звернені до уявного читача.

Натомість частина джерел мемуарного характеру, присвячених історії Харківського університету в 1920 – 1930-х рр., виявлені в фондах Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, звернені до певної людини і тому належать до групи мемуарних джерел з визначеним адресатом. Спогади Б. Д. Антоненко-Давидовича, Н. Г. Білоконя, Б. М. Левітана, І. М. Лобанова, Г. Я. Поплавської, І. О. Плахтіна являють собою листи-відповіді на попередні звернення до мемуаристів представників університетського співтовариства. Так, письменник Б. Д. Антоненко-Давидович у листі, датованому 1967 р., зазначає: «Маріє Іллівно, давно збирався відповісти на Ваш лист та написати спогади про моє навчання в Харківському університеті» [8]. Найімовірніше, з письменником листувалася співробітниця філологічного факультету М. І. Кенігсберг-Челак. Зі слів Н. Г. Білоконя, спогади також були написані ним у 1967 р. у відповідь на прохання співробітників університету. Також відзначимо, що на той час Музей історії Харківського університету не існував. Один із ініціаторів створення Музею історії В. І. Астахова в інтерв'ю не змогла прояснити історію надходження зазначених джерел до фондів музею, однак підкреслила, що цілеспрямованого збору мемуарних джерел напередодні відкриття Музею історії в 1972 р. не проводилося [103, арк. 16]. Слід припустити, що появі спогадів від зазначених

вище авторів сприяла діяльність окремих представників університетської спільноти, які цікавилися сторінками історії університету та відповідних до їхньої спеціальності підрозділів.

Окрему групу мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. складають усні спогади, зібрані в межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.». Унаслідок реалізації проекту в 2006 – 2015-х рр. завдяки зусиллям представників університетської корпорації в Музеї історії ХНУ сформувався усноісторичний масив зі 130 інтерв'ю вихованців Харківського університету радянського часу. Згідно з методичними рекомендаціями історика, засновника журналу «*Oral history*» П. Томпсона [350, с. 247] у сформованому фонді усноісторичних матеріалів зберігаються аудіофайли, транскрипції та протоколи інтерв'ю. Таким чином, за допомогою аудіофайлів та транскрипцій інтерв'ю було проаналізовано змістове навантаження усних свідчень.

Для фіксації професорсько-владацьких образів минулого Харківського університету дисертантом також була розроблена анкета для опитування викладачів та співробітників Харківського університету. Протягом періоду 2014 – 2016 рр. за випадковою вибіркою було зібрано дев'ятнадцять інтерв'ю представників університетської корпорації. Загалом обидва опитувальники (для вихованців та для викладачів) складаються з декількох блоків питань, які стосуються історії та традицій університету, взаємин в університетській корпорації та гендерних взаємин, особливостей академічного життя, повсякденних практик, мотиваційних установок та стратегій університетської людини.

Зазначимо, що в 2012 р. Асоціацією випускників, викладачів і друзів Харківського університету було організовано проект «Відеоісторія: університет у моєму житті». У проекті взяли участь 25 представників університетського співтовариства, чії студентські роки або викладацька діяльність були пов'язані з Харківським університетом. У деяких випадках розповіді героїв у межах відеоінтерв'ю мають мемуарний характер, однак оскільки респонденти

відповідали на питання, які не були спеціально розроблені для наукового дослідження, зазначені відеоінтерв'ю не були залученні до загального масиву мемуарних джерел.

Отже, однією з найбільш обговорюваних в історіографії проблем мемуаристики є класифікація мемуарних джерел. Дослідники класифікували мемуари за різними властивостями: за соціальною ознакою авторів (С. С. Дмитрієв); за жанровою характеристикою (Г. Г. Єлізаветіна, С. А. Макаруч, Г. В. Стрельський); за формою відтворення події або формою викладу матеріалу (М. О. Варшавчик, М. М. Чорноморський); за джерелом, на основі якого були створені мемуари (М. О. Варшавчик, С. С. Дмитрієв); за характером відтворення подій (В. С. Голубцов). Наприкінці ХХ ст. сучасні дослідники також віднесли до джерел мемуарного характеру усні свідчення, «історичні інтерв'ю» та усну історію. Загалом, до комплексу мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. увійшли мемуари-«сучасні історії», мемуари-автобіографії, «меморіальні есе», усні спогади та щоденники вихованців, викладачів та співробітників навчального закладу. Класифікація джерел мемуарного характеру другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету показала, що переважну частину становлять мемуарні джерела з нефіксованим адресатом. Група мемуарних джерел з визначеним адресатом є незначною та склалася в результаті діяльності окремих представників університетської спільноти за радянських часів. До третьої групи увійшли усні спогади вихованців та викладачів, зібрані в межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х рр.».

1.3 Теоретико-методологічні засади вивчення джерел мемуарного характеру

Сучасні науковці, зважаючи на вивчення джерел мемуарного характеру в межах різних гуманітарних наук, виділяють декілька дослідницьких підходів:

джерелознавчий, історико-літературний, культурологічний, гендерний, соціологічний, психоаналітичний, наративний, когнітивний, суб'єктний, філософсько-культурологічний та ін. [48, с. 11].

В основу дослідження комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., виходячи зі специфіки джерельної бази, було покладено сукупність кількох з можливих підходів до вивчення мемуаристики, зокрема історико-критичний, історико-психологічний, літературознавчий та культурологічний.

Передусім були враховані методологічні настанови щодо необхідності наукової критики джерел мемуарного характеру та процедури її проведення. Початок історико-критичного підходу до вивчення мемуарів сягає дореволюційних часів. Так, К. М. Бестужев-Рюмін у праці «Русская история» [24], досліджуючи теоретичні аспекти джерелознавства, значну увагу приділяв критиці джерел, яку поділяв на «зовнішню» та «внутрішню». Критика джерел, зокрема, включала відповідний аналіз: чи є джерело оригіналом / копією, чи дійсно воно відноситься до зазначеного століття, хто був його автором та видавцем і як індивідуальність їхнього характеру та суспільне становище вплинули на створення / видання джерела [24, с. 10–18]. В. С. Іконников, який доволі критично оцінював джерелознавче значення мемуарів, рекомендував під час роботи з ними насамперед звертати увагу на форму джерела – «чи є вони «щоденником» чи «прагматичним описом» події» [203, с. 329]. Найбільш надійним засобом визначення достовірності цього джерела, на думку вченого, є його аналіз з метою встановлення протиріч між фактами, наведеними в джерелі, та обставинами життя його автора. Виходячи з цього, слід передусім з'ясувати особу автора та умови виникнення мемуарів.

Проте більш значних успіхів у розробці питання наукової критики мемуарних джерел досягла радянська історіографія. Такі дослідники, як В. І. Стрельський, О. О. Курносов, виділяли певні прийоми зовнішньої та внутрішньої критики мемуарів [336, с. 381; 231, с. 489]. За В. І. Стрельським зовнішня критика передбачає встановлення автентичності джерела, тобто

підтвердження авторства, умов і прийомів видання та перевидання для з'ясування ступеня довіри до тексту твору певного видання; визначення обсягу та характеру нашарувань різних редакцій; з'ясування всіх перекручень під час видання за початковим текстом і відновлення останнього [336, с. 268]. Внутрішня критика мемуарів, на думку вченого, включає визначення класової належності мемуариста, його суспільного та службового становища, професії [336, с. 269–270].

О. О. Курносів в аналізі мемуарних джерел не розділяв критику на зовнішню та внутрішню, а пропонував використовувати методи логічного, текстологічного та порівняльного аналізу. О. О. Курносів стверджував, що логічний аналіз тексту і є початковим етапом внутрішньої критики мемуарів. Він зводиться до прочитання тексту з метою виявлення структури тексту, особливостей повідомлень. Надалі, на думку дослідника, потрібно розділити текст на епізоди, потім зіставити його з інформацією з інших джерел. Логічний аналіз епізодів дозволяє оцінити співвідношення тексту з реальністю. При текстологічному аналізі розглядаються різні варіанти тексту і першоджерела. Завдяки порівняльному аналізу можна розкрити та оцінити інформаційний потенціал досліджуваного джерела, зіставити його з іншими даними й повідомленнями [231, с. 478].

Більшість сучасних учених щодо питання наукової критики мемуарів дотримуються традицій радянської історіографії. І. В. Войцехівська, визнаючи авторську індивідуальність як провідну характерну особливість мемуарних джерел, наголошує на необхідності їхньої аналітичної критики, яка включає п'ять етапів, а саме: з'ясування авторства джерела, спонукальних мотивів створення мемуарного джерела, часу і місця створення спогадів, визначення форми написання спогадів (щоденники, спогади (або мемуарна оповідь), автобіографічні записи, літературний запис), визначення повноти та достовірності джерела [331, с. 360–364].

Зближення історико-психологічного знання з природничим привело до постановки джерелознавчих проблем історико-психологічного дослідження в

середині 1960-х рр. Цьому сприяли роботи Б. Ф. Поршнева [296] і А. Я. Гуревича [68], у яких підкреслювалося, що історико-психологічне дослідження вимагає не стільки нових джерел, скільки особливих методів роботи з ними. Також усвідомити проблеми історико-психологічного вивчення допомогло введення істориками до наукового обігу понять «масові джерела» та «прихована» інформація, яка зафіксована в самій структурі тексту і не залежить від суб'єктивних спрямувань, цілей і завдань його творця [206].

Визначення прихованої інформації як структурної складової змінило підхід до джерельної бази дослідження і привело до потреби осмислити мемуарні джерела як історико-культурне явище. Використання історико-психологічного підходу в мемуаристиці показала С. С. Мінц у своїй докторській дисертації «Российская мемуаристика последней трети XVIII – первой трети XIX вв. в контексте историко-психологического исследования». С. С. Мінц на матеріалі мемуарів російського дворянства дослідила шляхи використання інформації, яка міститься в їхніх текстах, для вивчення соціально-психологічних явищ, що відбивалися у свідомості російського дворянства на зламі століть. Зокрема, вивчаючи структуру мемуарів, С. С. Мінц показала, що структура тексту й організація його змісту дозволяють отримати достатню інформацію про історичні та психологічні особливості часу, що описуються в джерелі. Способи, якими будується авторський образ, характеризують вид джерела, а зіставлення образу мемуариста з образами осіб, описуваних у мемуарах, є інформативним і дає матеріал для їхнього порівняння [261, с. 71]. Дослідниця підкреслює, що історико-психологічний підхід у мемуаристиці дозволяє вписати особистість у межі конкретного оточення, побачити її індивідуальність, розглянути як частину певної історичної епохи [261, с. 16].

У межах літературознавчого підходу нами була застосована теорія Х. Вайта, яка дозволила поглянути на мемуарні джерела як частину більшого текстуального простору культури, який формує так званий символічний тезаурус – соціокультурну систему знаків певного суспільства на певному часовому відрізку [352]. Крім того, на думку вченого, символічними центрами соціокультурної

системи є література та історія, оскільки «перебирають на себе функції репрезентації найбільш важливих, фундаментальних, а в «потенції» й усіх представлених у суспільстві, світі та людині «культурних заспівів» [67, с. 13].

Х. Вайт, розмежовуючи поняття «дослідницька діяльність» та «розповідь як діяльність» наголошує на існуванні вербальної моделі та типових пояснень, використаних під час написання історії [352, с. 32], а відтак розташовує в одній площині й історію, і літературу, які творять спільний метанаратив, що на певному відрізку існування людства та науки набуває особливих ментальних, мовних, концептуальних універсальних форм знання про дійсність. Аналізуючи наукові студії та візії Х. Вайта, Є. Доманська підкреслює: «Його досягнення – це поєднання теорії історіографії та теорії літератури в ширшу рефлексію на тему наративного розуміння дійсності (культури)» [75, с. 20]. Мультидисциплінарною рефлексією над минулим визначає дослідниця сучасне гуманітарне знання [75, с. 37]. Таким чином, вирішується питання щодо специфіки мемуарів, які, з одного боку, є джерелом історичних свідчень про епоху, документом, а з іншого – частиною духовної культури, твором мистецтва.

На сучасному етапі дослідники, погодившись, що мемуари займають проміжне місце між історичним джерелом і художнім твором, частіше дотримуються культурологічного підходу до вивчення мемуарів. Зокрема, І. Л. Сіротіна зазначила, що культурологічна парадигма мемуарного джерела полягає в такому: мемуаристика включена до культурної комунікації сучасності, тобто до актуальної культури, що дозволяє їй залишатися цінністю культури для теперішнього часу незалежно від часу створення; твори мемуаристики несуть у собі соціальну пам'ять різних культурних епох, становлячи пласт «напрямів думки» для прикладної філософії; мемуаристика органічно вплетена до соціокультурного хронотропу, виконуючи функції культури; мемуаристика поліфонічна та є багаторівневим діалогом, у тому числі діалогом з сучасною свідомістю; велика кількість портретних характеристик і психологічний аналіз дозволяють мемуаристиці відображати час через людську особистість, її соціальний статус та ін. [323].

Такий підхід свідчить про ширше, комплексне вивчення мемуаристики з урахуванням надбань суміжних дисциплін. Так, з 1990-х рр. науковці соціально-гуманітарного напрямку у своїх дослідженнях почали використовувати, серед інших здобутків західної історіографії, метод усної історії. Інституалізація усної історії як самостійного напрямку на пострадянському просторі зумовила визнання вітчизняними дослідниками усноісторичного методу рівноправним і рівноцінним іншим для отримання знань про минуле. Науковці, жорстко розводячи випадкові записи очевидців і «практики науково організованої усної інформації учасників або очевидців подій, зафіксованої фахівцями» [393, с. 262], активно використовують у дослідженнях матеріали «усних архівів».

З 2000-х рр. при вищих навчальних закладах активно створюються центри усної історії, формуються інформаційні банки аудіоматеріалів, реалізуються усноісторичні проекти. В Україні центри усної історії існують в Запорізькому національному університеті, Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди та ін. [361]. До усноісторичних проектів також долучилися викладачі та студенти «Києво-Могилянської академії», Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова, Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка [283]. У 2006 р. для об'єднання інтелектуального потенціалу дослідників, які у своїй практиці застосовують метод усної історії або працюють з отриманими методом інтерв'ювання джерелами, була створена Українська асоціація усної історії.

Щоправда, слід зазначити, що тематика усноісторичних досліджень вищезазначених установ не пов'язана з університетською історією. У центрах усної історії при університетах переважно за допомогою усноісторичного методу розробляються проблеми, які зазвичай замовчувалися офіційною радянською історіографією (Голодомор 1932 – 1933-х рр., остарбайтери, гендерна політика), та питання, які відображають місцеву специфіку (історія краю, національні меншини, повсякдення).

Одним із перших прикладів зв'язку методу усної історії з університетською тематикою є усноісторичний проект «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.», метою якого є збір інтерв'ю та письмових свідчень випускників і викладачів Харківського університету 1940 – 1980-х рр. Проект був започаткований у 2006 р. за ініціативи науковців історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна й упродовж десяти років реалізується на базі Музею історії ХНУ. У процесі роботи хронологічні рамки проекту були розширені, і поряд з інтерв'ю випускників радянського періоду учасники проекту стали збирати усні свідчення випускників і викладачів університету останніх двох десятиліть. Передбачається, що це дозволить побачити як розриви, так і елементи тяглості між дореволюційним університетом, університетом радянського періоду й сучасним університетом.

Зауважимо, що до вивчення університетського минулого за допомогою усних свідчень у 2012 році приєднався історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, започаткувавши наукознавчий та історико-краєзнавчий проект «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» [319]. У результаті експедиційної та археографічної роботи в межах зазначеного проекту було підготовлено два томи збірника документальних матеріалів [362; 363]. Підготовка подібного археографічного видання планується Харківським університетом до 215-річниці *Alma Mater* у 2019 році.

Оскільки однією з найважливіших видових ознак мемуарів є пам'ять, важливими для дослідження є напрацювання в області нейропсихології. Так, згідно з даними К. Нейдера, професора Університету Макгілла (Канада), і його колег, людська пам'ять постійно «перезаписує» минуле, заповнюючи спогади новими подіями, людьми. Це відбувається під впливом різних факторів [400; 404]. Насамперед, це чужі, ззовні переконливі спогади: почута або прочитана авторитетна думка мимоволі змушує змінити в пам'яті минуле, у наслідок чого чужа картина минулого беззастережно стає «своєю». Ще один важливий фактор, який слід враховувати – спогади завжди змінюються відповідно до нашої системи

цінностей. Таким чином, уявлення про минуле ніколи не набувають застиглої форми і завжди знаходяться в стадії змін відповідно до потреб і цінностей того моменту, у який людина починає згадувати, тобто залежать від вимог сучасного суспільства.

Дослідження когнітивного психолога Е. Ф. Лофтуса підтверджують думки джерелознавців про те, що суб'єктивна природа мемуарів пов'язана з відображенням у них самосвідомості мемуаристів [402; 403]. Зокрема, Е. Ф. Лофтус стверджує, що як неможливо зрозуміти, чи дійсно людина говорить правду, якщо відсутні незалежні дані, так неможливо очистити «об'єктивну дійсність» від суб'єктивного сприйняття. Суб'єктивність – це не просто оцінка, факт і сприйняття, які не можуть існувати окремо, суб'єктивність – це те, що конструює дійсність на етапі сприйняття і далі постійно створює її заново.

Крім цього, для дослідження мають значення висновки соціолога М. Хальбвакса про колективну пам'ять та єгиптолога Я. Ассмана про культурну пам'ять. Так, пропонуючи власну концепцію пам'яті, М. Хальбвакс виходить з того, що індивіду доступні два види пам'яті – індивідуальна та колективна. Використовуючи поняття «колективних уявлень» Е. Дюркгейма, М. Хальбвакс переносить розгляд пам'яті в соціальний контекст, що оточує індивіда. З одного боку, спогади людини, на думку соціолога, охоплюють межі його особистого життя, з іншого – він здатний вести себе як член групи, викликаючи в пам'яті спогади, що стосуються всієї групи [369, с. 8]. Ці дві пам'яті часто проникають одна в одну, але не поєднуються. Індивідуальна і колективна пам'яті розвиваються за власними законами. Перша може покластися на колективну, коли їй потрібно уточнити той чи інший спогад. Проте, якщо індивідуальні спогади потрапляють у межі колективної пам'яті, вони змінюються й уже не є свідомістю особистості.

Для того, щоб уточнити різницю між двома видами пам'яті, учений звернувся до феномену соціального часу: «Наші життя розташовані на поверхні товариств, вони повторюють їхній рух і відчують на собі наслідки їхніх струсів. Проте та або інша подія посідає своє місце в низці історичних фактів лише через деякий час після того, як вона відбувається. Отже, ми можемо прив'язати різні

фази нашого життя до подій національного масштабу лише заднім числом» [369, с. 8]. Для характеристики соціальної складової пам'яті М. Хальбвакс використовує термін «рамки» чи «соціальні рамки». На думку соціолога, опорні, базові соціальні спогади і утворюють цю «рамку» [370].

Англійський історик П. Хаттон з цього приводу висловився так: «Коллективна пам'ять – це складна мережа суспільних звичаїв-цінностей та ідеалів, що визначає кордони нашої уяви відповідно до позицій тих спеціальних груп, до яких ми належимо. Саме через взаємозв'язок цих окремих образів формуються соціальні рамки... колективної пам'яті, і тільки всередині цієї системи координат може бути розташована індивідуальна пам'ять, якщо їй судилося вижити» [378, с. 129].

Натомість німецький єгиптолог Я. Ассман, продовжуючи ідеї М. Хальбвакса, розробив теорію культурної пам'яті і сформулював завдання її вивчення в межах нового наукового напрямку, який він позначив як «історія пам'яті» [10]. Я. Ассман показав принципову відмінність між «живою» комунікативною і символічною культурною пам'яттю – між усною традицією, що виходить з досвіду пережитого і культивуванні спогадів в контексті міжособистісних взаємодій в повсякденному житті, і традицією формалізованою, що виходить за межі досвіду окремих людей або груп і виражена в пам'ятних місцях, датах, церемоніях, у письмових, образотворчих та монументальних пам'ятках [262].

У контексті «колективної пам'яті» М. Хальбвакса французький історик П. Нора видав багатотомний збірник «Місця пам'яті». Робота П. Нора і його співавторів показує, як пам'ять про минуле й історія минулого Франції опиняються в центрі ідентифікації сьогодення. Цікавими видаються для нас міркування П. Нора про те, що ж таке «місця пам'яті»: чи всі історичні події, явища, географічні місця або пам'ятники ми можемо віднести до категорії «місце пам'яті». Так, дослідник підкреслює, що «місця пам'яті», насправді, є місцями у трьох сенсах слова – матеріальному, символічному і функціональному [274]. Наприклад, таке абсолютно матеріальне місце, як архівне сховище, не є «місцем пам'яті», якщо уява не наділить його символічною аурую. Тому П. Нора пропонує

в якості «місць пам'яті» французький прапор, Пантеон, стіну комунарів, словник Ларусса, святкові церемонії та інші комеморативні залишки.

Також зазначимо, що для реалізації певних поставлених у дослідженні завдань, а саме для визначення характерних рис різних за жанром мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. та їхньої інформаційної репрезентативності, ми використали декілька спеціальних методик. Так, для розкриття інформаційного потенціалу мемуарних джерел ми використали авторську розробку С. І. Посохова. У своїй роботі «Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [301] учений запропонував як інструментарій використовувати так звані «маркери» – зафіксовані ознаки – які, залишаючись у незмінному вигляді, фіксують тематичні зсуви та «точки напруги» в конкретні історіографічні періоди [300]. У нашому випадку такими «маркерами» були інформаційні поля, які формуються завдяки змістовому навантаженню провідних сюжетів. Залежно від періоду висвітлення респондентами університетської історії варіюється ступінь розкриття інформаційного потенціалу певного поля.

Натомість текстуальна побудова мемуарних джерел, набір лексем та засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності в межах одного інформаційного поля були з'ясовані за допомогою контент-аналізу та аналізу текстів джерел у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10». Для аналізу текстів у програмі «MAXQDA. Version 10» було складено спеціальну систему кодів зі слів, які найбільш повно характеризують обрані «маркери». Серед лексем наявні різні частини мови – іменники, дієслова, прикметники тощо. У завантажених у програму мемуарних джерелах, які формують єдине інформаційне поле, фіксується частота використання певних кодів та зв'язки між кодами та сюжетами в тексті.

Аналіз автобіографічного досвіду в усних свідченнях випускників, викладачів та співробітників Харківського університету здійснювався в межах наративного підходу, за якого життєвий шлях кожної особистості сприймається як осмислене ціле, що існує для інших у формі завершеної (або розказаної як

завершеної) історії, тексту / розповіді / легенди про себе. Сутність цього підходу полягає «у визнанні за культурними артефактами статусу оповідних структур, розумінні їх як завершених організованих текстів різних рівнів і змісту» [318, с. 222]. Наратизації піддаються як автобіографія в цілому, так і окремі її частини, найперше ті, які осмислюються як ключові, сутнісні. Одиницею побудови автобіографічного наративу прийнято вважати подію, яку розуміють як відрефлексовану дію, що сталася на певному відрізку простору і часу життя суб'єкта й наділена «насиченим описом» у пам'яті [318, с. 225].

Таким чином, на сучасному етапі дослідники, визначивши мемуари як історико-культурне явище, підкреслюють, що під час їхнього аналізу слід використовувати не тільки методи джерелознавчого аналізу, але також методи психології, філології, соціології. Комплексне використання новітніх наукових досягнень цих дисциплін розширює інформаційні можливості мемуарів, допомагає краще зрозуміти авторів минулих століть і вдосконалити методіку аналізу мемуарних джерел.

Підб'ємо підсумки. З XIX ст. мемуарна література посіла значне місце в корпусі історичних джерел. Із самого початку вивчення мемуарних джерел центральним теоретико-методологічним питанням стало визначення їхньої науково-пізнавальної цінності. Загалом можна виділити два підходи науковців до оцінки джерелознавчого потенціалу мемуарних джерел. У межах першого, конкретно-історичного, науковці розглядали мемуари виключно як носіїв ретроспективної фактографічної інформації, яку можна використовувати для розширення свідчень з джерел інших видів. Цей напрям здебільшого характерний для радянського джерелознавства до 1970-х рр. Натомість на межі 1970 – 1980-х рр. було започатковано інший напрям – історико-типологічний, представники якого прагнули отримати з мемуарів не тільки ретроспективну (виражену), але й синхронну (ненавмисну) інформацію, яка характеризує автора і його оточення. Саме бажання зафіксувати ненавмисну інформацію привело до

актуалізації дослідниками питання про використання різних підходів до вивчення мемуарів, у тому числі міждисциплінарних.

Розвиток університетської мемуаристики безпосередньо був пов'язаний зі зміною поглядів науковців щодо джерелознавчої цінності мемуарів. Так, протягом періоду з початку ХХ ст. до середини 1980-х рр. в університетській мемуаристиці переважав археографічний напрям. Вводячи до наукового обігу професорсько-студентські спогади шляхом публікації збірників мемуарів з історії того чи іншого вищого навчального закладу, науковці використовували їх в історичних працях фрагментарно, продовжуючи спиратися на офіційні документи. Натомість з середини 1980-х рр. для університетської мемуаристики характерною рисою є не тільки археографічна робота та використання мемуарних джерел у роботах з історії вищої освіти, а й спеціальні дослідження, у яких осмислюється мемуарні комплекси з університетського минулого.

Одним із досягнень теоретико-методологічного джерелознавства стало створення різних варіантів класифікацій мемуарів: за соціальною ознакою авторів, за жанровою характеристикою, за формою відтворення події або формою викладу матеріалу; за джерелом, на основі якого були створені мемуари, за характером відтворення подій. Упровадження культурологічного підходу до вивчення мемуарів сприяло систематизації мемуарних джерел на основі узагальнюючого критерію, зокрема науковці запропонували класифікувати мемуарні джерела відповідно до цільового та соціально-корпоративного критерію, а також залежно від спрямованості встановлюваних ними комунікаційних зв'язків. Згідно з останньою класифікацією комплекс мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. становлять мемуари-«сучасні історії», мемуари-автобіографії, «меморіальні есе», усні спогади та щоденники вихованців, викладачів та співробітників навчального закладу.

Дуалістична природа мемуарів (з одного боку вони мають документальний характер як залишок минулого, з іншого – вони є наративним джерелом) зумовила розробку в теоретико-методологічному джерелознавстві декількох підходів до їхнього вивчення – історико-критичного та літературознавчого відповідно. Проте

на сучасному етапі серед дослідників переважає культурологічна парадигма у вивченні мемуарів, яка передбачає залучення у своє проблемне поле досягнень як історико-критичного та літературознавчого підходів, так і підходів з різних галузей науки – психології, соціології, філософії. Тому, у дослідженні були враховані методологічні настанови з мемуаристики, теорії Х. Вайта, праць з історичної пам'яті та усної історії. Також для вирішення окремих завдань дослідження були використані спеціальні методики, які були запропоновані та апробовані в інших історичних роботах.

Результати досліджень цього розділу наведено в публікаціях:

100. Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145 : Сер.: Історія. Вип. 50. С. 134–145.

РОЗДІЛ 2.

МЕМУАРИ ТА ЩОДЕННИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

2.1 Традиція університетської мемуаротворчості в ХХ – на початку ХХІ ст.

Мемуарна традиція в Харківському університеті протягом ХХ – початку ХХІ ст. розвивалася у зв'язку з функціонуванням в історико-культурному просторі декількох комплексів спогадів з історії Харківського університету – дореволюційного, періоду 1920 – 1930-х рр. та періоду 1940 – 1980-х рр. Розвиток університетської мемуаристики, що пов'язаний із формуванням мемуарного масиву про Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст., було проаналізовано в дисертаційній роботі В. Ю. Іващенко [98]. У центрі уваги нашого дослідження – комплекс мемуарних джерел, присвячених Харківському університету 1940 – 1980-х рр., однак для визначення загальних тенденцій розвитку університетської мемуаристики в ХХ – на початку ХХІ ст. слід також розглянути спогади про Харківський університет 1920 – 1930-х рр., що дозволить чіткіше маркувати «розриви» та «традиції» в університетській історії [375, с. 7]. Крім того, дослідження «безперервної» мемуарної традиції в Харківському університеті сприятиме вирішенню дискусійного питання щодо спадковості дореволюційного та радянського університету у зв'язку з реформуванням університетів у 1920 – 1930-тих рр. («ліквідація» чи «реорганізація») [282].

Мемуарний комплекс, присвячений Харківському університету 1920 – 1930-х рр., розвивався у трьох дискурсах, які умовно можна схарактеризувати як «офіційний радянський», «неопублікований радянський» та «діаспорний». Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. до них додався ще один, який назвемо «сучасний український». Належність окремих спогадів до того чи іншого дискурсу зумовлена особистістю автора, часом їхнього створення та

умовами оприлюднення, що в результаті вплинуло на змістове наповнення мемуарних джерел і формування певного інформаційного поля.

Для визначення специфіки відповідних мемуарних комплексів як інструментарій ми застосували так звані «маркери» (зафіксовані ознаки), про які йшлося вище. У нашому дослідженні «маркерами» стали найбільш поширені в мемуарах сюжети: викладацький склад, навчальний процес, склад студентства, зовнішній вигляд та матеріальне становище студента, дозвілля студентства. Контент-аналіз змісту мемуарів та аналіз текстів у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10» показав, що кожен із зазначених дискурсів характеризується певним набором сюжетів і лексем, а також відповідним емоційним забарвленням.

Отже, перша мемуарна робота, де йдеться про історію Харківського університету радянського періоду, з'явилася в 1927 р. Відомий історик, професор Д. І. Багалій, напередодні святкування свого 70-річного ювілею написав автобіографію, яка була опублікована в спеціальному збірнику, підготовленому УАН [19]. Автор, підбиваючи підсумки своєї наукової та громадської діяльності, не тільки поділився історією власного життя, але й змалював історичний контекст, у тому числі основні тенденції розвитку вищої освіти в Україні.

Окрім автобіографії Д. І. Багалія, до «офіційного радянського» дискурсу увійшли спогади О. І. Ахієзера [11], А. О. Білецького [25], О. І. Білецького [21], О. Т. Гончара [61], О. Д. Іваненко [97], А. К. Кікоїна [202], які були опубліковані до 1991 р. У цих мемуарних джерелах спогади про Харківський університет є складовою частиною автобіографій або життєписів університетських колег та вчителів. Так, письменники О. Д. Іваненко та О. Т. Гончар декілька сторінок своїх автобіографій присвятили харківському періоду свого життя. Спогади О. І. Ахієзера та А. К. Кікоїна, А. О. та О. І. Білецьких увійшли до збірок меморіального характеру: О. І. Ахієзер та А. К. Кікоїн написали про час роботи в Харківському університеті в 1930-х рр. відомого фізика, лауреата Нобелівської премії Л. Д. Ландау [11; 202], а спогади сина та батька – мовознавця

А. О. Білецького [25] та літератора О. І. Білецького [21] – були опубліковані в збірках, присвячених пам'яті останнього.

Найбільш поширеними лексемами, які трапляються в текстах зазначеного інформаційного поля, є «університет», «український», «викладання», «студент», «радянський», «освіта», «революція». Мемуаристи використовують слова «радянський», «освіта», «революція», щоб охарактеризувати зміни у вищій освіті, які історик Д. І. Багалій підсумував так: «Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РСФРР. Вона полягала, окрім рішучої зміни програми, головним чином у тім, що університет, як *universitates literarum* перестав існувати» [18, с. 190].

У спогадах Д. І. Багалія досить часто використовуються слова: «Україна», «український», «українці» та ін. Час, коли мемуари були підготовлені та опубліковані, – період українізації, тому історик міг відкрито розмірковувати щодо національного питання в університеті. Д. І. Багалій підкреслював: «Нові студенти й студентки цікавилися моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України ведено було відповідне до її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого й моя аудиторія» [18, с. 191].

У більш пізніх за часом створення та публікації мемуарних джерел, що належать до зазначеного інформаційного поля, відсоток національно забарвлених слів істотно зменшився. Натомість у спогадах О. І. Ахієзера та А. К. Кікоїна, опублікованих у 1988 р., збільшується кількість таких лексем, як «влада», «радянський», «антирадянський», що зумовлено центральним сюжетом спогадів – звільненням Л. Д. Ландау з університету в 1937 р. [11, с. 67]. За згадкою А. К. Кікоїна, у 1968 р. на дні народженні Л. Д. Ландау О. С. Компанієць запропонував йому написати про «антирадянський страйк» фізиків у 1930-х рр. Утім, у той час обидва розуміли, що не зможуть це опублікувати [202, с. 160], і тільки з початком демократизації суспільного життя в СРСР у другій половині 1980-х рр. фізики повернулися до цієї ідеї.

Напрями наукової діяльності та подробиці академічної повсякденності висвітлюються в розповідях Д. І. Багалія та О. І. Білецького про науково-дослідницькі кафедри університету, які вони очолювали – історії України (з 1926 р. – кафедра української культури, якій у 1927 р. було присвоєно ім'я Д. І. Багалія, з 1930 р. – науково-дослідний інститут української культури імені Д. І. Багалія) та літературознавства відповідно. Автори звертають увагу на науковий потенціал колективу кафедр, особливості підготовки аспірантів, труднощі в пристосуванні до змін в освітній системі. Зокрема, О. І. Білецький написав у своїй автобіографії: «Я продовжував працювати в м[инулому] Університеті, – але праця ця, що проходила під знаком принципової недовіри до «спеців» з боку тогочасного вузівського начальства, порушувалася різними експериментами на зразок переходу на «Дальтон-план», «виробничого ухилу», «бригадного методу» і т[ак] ін. – не приносила мені задоволення» [1, арк. 28].

«Неопублікований радянський» дискурс складають мемуарні джерела, які були створені за радянських часів, але за різних причин або взагалі не були опубліковані, або вийшли друком уже в сучасній Україні. Більшість таких джерел були знайдені у фондах Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та вводяться до наукового обігу вперше. Це спогади Б. Д. Антоненко-Давидовича, О. Ф. Бавикіна, Н. Г. Білоконя, І. М. Лобанова, І. О. Плахтіна, Б. М. Левітана. Спогади мовознавця І. К. Білодіда та історика філософії Д. Х. Острянина зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [26; 276].

До цього дискурсу також були віднесені спогади про студентські роки ректора університету 1945 – 1960 рр. І. М. Буланкіна, першого декана механіко-математичного факультету Д. З. Гордевського та біохіміка А. М. Утєвського. Відомо, що ці мемуарні джерела були написані авторами за радянських часів, однак вперше їхні публікації з'явилися у 2000-х рр.

Так, за словами Н. І. Буланкіної, доньки ректора, І. М. Буланкін написав свої спогади в складний період свого життя – 1930-ті рр. У 1934 р. Іван Миколайович пройшов партійну «чистку», після якої його було усунено з посади проректора

університету. Саме ця подія стала поштовхом до написання спогадів, частина з яких була опублікована спочатку в «Universitates», [36]. а пізніше в збірці, присвяченій академіку І. М. Буланкіну [35]. У 2008 р. до 100-річчя від дня народження Д. З. Гордевського в «Universitates» були опубліковані спогади колег про вченого та уривки спогадів самого математика [285]. Спогади Д. З. Гордевського розміщені в рукописі «Механико-математический факультет (1917 – 1967)», який зберігається в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна [62]. А. М. Утевський в останні роки життя працював над книгою «Вища школа. Шлях дослідження та дослідження шляху», однак устиг закінчити тільки перший розділ – про ХІНО 1920-х рр., який і був опублікований в «Universitates».

У 2009 р. було опубліковано текст щоденника антрополога Л. П. Ніколаєва. Електронну публікацію для літературного інтернет-проекту «Журнальний зал» підготовував онук професора С. Ю. Курганов. У приватному зібранні С. Ю. Курганова зберігаються наукові праці, театральні сценарії, літературні твори та більше десяти зошитів із щоденниковими записами Л. П. Ніколаєва. За власними спогадами Л. П. Ніколаєва, уперше він почав вести щоденник ще в 7-річному віці. Потім він це робив, коли йому минуло 12 років (записи вів до 1917 р.). У 1932 р. Л. П. Ніколаєв відновив ведення щоденника, але, побоюючись арешту, знищив його. Початок наступного щоденника датується 26 грудня 1936 р. Л. П. Ніколаєв пояснював своє прагнення писати щоденник не тільки особливостями характеру, але й значущістю подій, які відбувалися навколо [270]. Зрозуміло, що щоденник із назвою «Во власти фанатиков. Дневник советского профессора», не міг бути опублікований в умовах радянського часу.

Спонукальні мотиви створення текстів «неопублікованого радянського» дискурсу, психологічні та суто практичні цілі, які переслідували автори спогадів, вплинули на їхнє змістове наповнення. У більшості випадків поява відповідних мемуарних джерел пов'язана з бажанням поділитися своєю історією з окремими адресатами з Харківського університету, а також із внутрішнім бажанням авторів зафіксувати свої враження, як у випадку з І. М. Буланкіним та Л. П. Ніколаєвим.

Крім слів, які характерні для всіх мемуарних інформаційних полів – «університет», «студент», «професор», – у зазначених спогадах частіше за інші трапляються такі лексеми, як «життя», «навчання», «лекції», «наука». Це пов'язано, передусім, із авторським складом мемуаристів – здебільшого це вчені та викладачі, які свого часу навчалися (а деякі згодом і працювали) у Харківському університеті. Серед іншого, вони зупиняються на характеристиці викладацького складу в цілому та приділяють чимало уваги своїм учителям, які безпосередньо вплинули на процес їхнього становлення, прагнуть якомога глибше розкрити взаємини всередині університетської корпорації. Так, І. К. Білодід згадав коло викладачів філологічного факультету, які, на його думку, не шкодували для студентів ані своїх сил, ані своєї праці [26, арк. 2], а А. М. Утевський написав: «Восени 1924 року я остаточно вирішив присвятити себе біохімії (фізіологічній хімії) і зустрів Учителя, який багато в чому визначив мій дальший шлях, – Олександра Володимировича Палладіна» [364, с. 75].

Мемуарні джерела І. М. Буланкіна та Л. П. Ніколаєва, які від самого початку створювалися без планів на публікацію, відрізняються особливою відвертістю. Л. П. Ніколаєв так і пише: «Я про це пишу тут, у своєму щоденнику, аж ніяк не для того, щоб загітувати когось на мою користь (бо я сподіваюся, що ці записи ніколи не потраплять до рук тих людей, яких потрібно було б залучити на мій бік з цього питання)» [271, с. 4]. Далі він відверто висловлює свої думки щодо радянської дійсності, освітньої системи та розвитку науки, розкриває власний внутрішній світ та описує свій стан після звільнення з Харківського університету в 1936 р. [271, с. 5]. Не менш відвертим у своїх мемуарних згадках є І. М. Буланкін. Він згадує, що в 1933 р. поставився до перетворення ХІНО на університет негативно, вважаючи університет «організацією чисто буржуазного характеру» [34, с. 12]. Однак, за словами доньки ректора Н. І. Буланкіної, «... минули роки, і не тільки власне природне подорослішання, а й спілкування батька з такими мудрими вчителями та старшими товаришами, як О. В. Нагорний, Г. Ф. Арнольд, допомогли зрозуміти йому і багатьом молодим науковцям, ... наскільки важливо відновити університети з їхньою всебічною глибокою

підготовкою фахівців та фундаментальними науковими дослідженнями» [35, с. 88]. Можливо, саме тому І. М. Буланкін доклав стільки зусиль для відновлення Харківського університету після повернення закладу з евакуації із Кзил-Орди.

Утім, у радянський період мемуарний дискурс про Харківський університет 1920 – 1930-х рр. досить інтенсивно розвивався й за межами СРСР. Колишні студенти та викладачі, більшість з яких були змушені за різних обставин залишити країну в роки Другої світової війни та в післявоєнний час, стали активними діячами української діаспори в Канаді та США – авторами нотаток та статей про Україну в журналах «Нові дні», «Сучасність» та ін. Так, у 1971 р. на сторінках канадського часопису «Нові дні» колишній студент ХІНО І. Горішній, особу якого з'ясувати не вдалося, написав: «Хай же цей короткий спогад живого свідка про світлі постаті професорів – про Олексу Синявського і Миколу Антоновича Плевака – стане у пригоді українській молоді, для якої беззастережні українські патріоти можуть бути тільки прикладом для наслідування» [63, с. 15].

У 1983 р. в журналі «Сучасність» під спільним заголовком «Харківський університет очима колишніх студентів» були опубліковані чотири доповіді про Харківський університет, що були виголошені на конференції УВАН у США 4 квітня 1982 р. Три з них (О. К. Буревій, Л. А. Дражевської, О. Д. Соловей) були присвячені 1920 – 1930-м рр. Передмова до публікації була написана Ю. В. Шевельовим. У спогадах звернено увагу на пригноблення українців та всього українського в Радянському Союзі в 1930-ті рр. Л. А. Дражевська особливо підкреслила, що із шістьох її професорів на літературно-лінгвістичному відділі ХІНО троє пізніше загинули в тюрмі і що в книжці «Харьковский университет имени Горького за 150 лет» видання 1955 р. не має жодної згадки про них [78, с. 256–257].

Передусім на діаспорного та американського читача були розраховані мемуари М. О. Ветухіва, Н. М. Третьак-Шилдс, Ю. В. Шевельова, хоча вони й були надруковані вже після розпаду Радянського Союзу. Ці автори були безпосередньо пов'язані з українською діаспорою. Так, М. О. Ветухів, емігрувавши в 1944 р. спочатку до Німеччини, а згодом до США, був одним із засновників та першим

президентом УВАН (з 1950 р.); Н. М. Третьак-Шилдс, емігрувавши під час війни, з 1950 р. жила в США та викладала російську мову та культуру в університеті Буффало (штат Нью-Йорк); Ю. В. Шевельов в еміграції, крім викладацької діяльності в університетах США, займався редакторською роботою в журналі «Сучасність».

Ці автори здебільшого зосереджуються на висвітленні негативного впливу радянської влади на систему освіти в 1920 – 1930-ті рр. Ю. В. Шевельов згадує, як на його очах організаційно змінювався університет: вступивши до ХІНО, мовознавець закінчив іншу інституцію з досить, за його словами, «непоетичною назвою ХППО» [391, с. 117]. Однак, зі слів Ю. В. Шевельова: «... ніхто в ці зміни фасадів не вірив. ХІНО і ХППО були й далі в загальній свідомості університетом. По-перше, вони ділилися на факультети – історичний, літературний, біологічний, фізично-математичний, на подобу старого університету. По-друге, саме ХІНО і його продовження успадкували свої головні кадри викладачів і професорів від університету. І, нарешті, саме вони далі містилися в осередніх, найстаріших будинках старого університету» [391, с. 117].

У діаспорі продовжили письменницьку кар'єру літературознавці Г. О. Костюк та Ю. А. Лавріненко. Обидва в 1930-х рр. заарештовувалися та відбули по п'ять років покарання у виправно-трудовах таборах. В еміграції перебували з 1944 р. Протягом усього часу активно друкувалися в емігрантській періодиці. У 1980-х рр. опублікували свої мемуари: у 1985 р. в Мюнхені видав збірку спогадів один із засновників об'єднання українських письменників у діаспорі «Слово» Ю. А. Лавріненко, у 1987 р. завдяки Канадському інституту українських студій вийшла друком книга «Зустрічі та прощання: спогади» Г. О. Костюка. Об'єднує ці спогади і характер змісту: сюжети розгортаються навколо літературного відділу (факультету) ХІНО та ХППО. Крім того, Ю. А. Лавріненко згадує свого вчителя – О. І. Білецького, а Г. О. Костюк пише про своїх учнів – А. О. Білецького (сина О. І. Білецького), С. А. Крижанівського та Р. М. Самаріна.

У такий спосіб діаспорні мемуаристи прагнули привернути увагу світової громадськості до українського питання, показати, як у 1920 – 1930-ті рр. радянська держава пригнічувала українську культуру та науку. В їхніх текстах найчастіше трапляються слова: «український», «українці», «українізація» та ін. Водночас «українське» постійно протиставляється «російському». Так, Н. М. Третяк-Шилдс згадує протистояння україномовного та російськомовного студентства 1930-х рр.: «Якось сталася подія, що викрила національну політику партії. Перші кілька днів Пакуль читав українською мовою. Потім він раптом перейшов на російську. Студенти із сіл, які віддавали перевагу українській, як більшість німецьких студентів, звернулись до Пакуля з проханням читати українською. Комсомольський «актив» запротестував, вимагаючи читати лекції «мовою соціалістичної Батьківщини». Пакуль розсердився і залишив аудиторію. Розгорілася гаряча дискусія: «сільські» проти «активу». «Сільські» наполягати на тому, що Харківський університет – найстаріший університет в Україні, а офіційною мовою Української соціалістичної республіки є українська. Основна частина студентів мовчала, і я також» [351, с. 143].

Також слід відзначити неоднорідність створених за межами СРСР текстів та різну ідейну орієнтацію їхніх авторів. Так, у 1978 р. американським видавництвом «Ардіс» (Ardis Publishing) були опубліковані спогади літератора та дисидента Л. З. Копелева, у першій частині яких («И сотворил себе кумира»), автор розповідає про дитинство, юність та студентські роки в Харківському університеті в 1933 – 1935 рр. На відміну від представників української діаспори, Л. З. Копелев акцентує увагу на загальній репресивній політиці радянської влади щодо суспільства. Поряд із висвітленням навчального процесу, характеристикою професорсько-викладацького складу, процесу перебування в літніх військових таборах автор розповідає про партійні чистки в університеті в 1930-х рр. та Голодомор 1932 – 1933 рр. Беручи участь у хлібозаготівлі 1933 р., він згадував, що у той час «пишався тим, що допомагав забирати хліб у селян, що двадцятирічний міський невіглас повчав людей похилого віку, одвічних хліборобів, як їм жити, як працювати, що їм на шкоду, а що на благо» [210, с. 8].

Однак через тридцять років він уже думав інакше: «Цього гріха не відмолити. Ні в кого. І нічим не спокутувати. Залишається тільки жити з ним можливо пристойно. Для мене це означає – не забувати, не приховувати ...» [210, с. 8]. Відзначимо, що поряд із лексемами «університет», «професор», «студент» автор залучає такі слова, як «радянський», «чистки», «арешт». До того ж у більшості випадків слово «радянський» використовується з префіксом – «анти», що пояснюється власною історією Л. З. Копелева, якого було виключено з університету в 1935 р. як троцькіста.

До «сучасного українського» дискурсу були віднесені джерела мемуарного характеру, написані в період демократизації суспільного життя – з другої половини 1980-х рр. по 2000-ні рр. – та опубліковані після здобуття Україною незалежності. Відповідні мемуарні джерела характеризуються видовим розмаїттям (спогади, інтерв'ю, лист мемуарного характеру) і представлені як рукописами, так і публікаціями, надрукованими окремо та в періодичних виданнях. Так, у Музеї історії Харківського університету зберігається лист, присвячений харківським математикам, студентки 1934 – 1939-х рр. Г. Я. Поплавської, який датується 1993 р.

Водночас відзначимо, що для 1990-х рр. характерна поява мемуарних робіт, у яких висвітлена історія Харківського університету усього радянського періоду. Вихованці, які навчалися в період 1920 – 1930-х рр. та продовжили працювати в університеті в другій половині ХХ ст., розглядають історію навчального закладу в лінійному вимірі.

Так, уперше до наукового обігу вводяться спогади подружжя професорів Харківського університету – альголога О. М. Матвієнко та ботаніка-агростолога Ю. М. Прокудіна. Обидва навчалися в аспірантурі НДІ ботаніки Харківського університету в 1933 – 1937 рр., після війни працювали на біологічному факультеті. Наприкінці життя вирішили написати спільну роботу з історії ботаніки в Харківському університеті починаючи з 1805 р. та закінчуючи 1986 р. (рік виходу Ю. М. Прокудіна на пенсію). Екземпляри рукопису «Матеріали до історії ботаніки у Харківському державному університеті» зберігаються в Музеї

історії ХНУ [256] та ЦДНТА України [257]. Робота являє собою поєднання особистих спогадів із сюжетами з історії науки. Після смерті Ю. М. Прокудіна О. М. Матвієнко оформила свої спогади в окремий рукопис «Все как было или кто был кто. Из воспоминаний», оригінал якого зберігається у Відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна [255].

До 190-річного ювілею Харківського університету хімік, студент 1933 – 1938-х рр., Б. М. Красовицький підготував та опублікував мемуари, які охоплюють більше трьох десятиліть історії ХДУ і присвячені університетському повсякденню та людям, так або інакше пов'язаним із хімічним факультетом та НДІ хімії при ХДУ [213]. До 195-річного ювілею Харківський університет започаткував серію «Спогади вчених Харківського державного університету». Її відкрили мемуари І. К. Рибалки, який пройшов в університеті тривалий шлях від студента кінця 1930-х рр. до професора, завідувача кафедри історії України в 1957 – 1989-х рр. Продовжили серію «Семнадцать рассказов старого физика» професора В. С. Когана – студента фізико-математичного факультету 1933 – 1939-х рр, які також висвітлюють декілька десятиліть радянського періоду.

У 1999 р. літературознавець С. А. Крижанівський у журналі «Березіль» опублікував спогади «Одинадцять літ у Харкові: погляд у минуле на зламі тисячоліть», у яких висвітлюється навчання мемуариста в ХППО та аспірантурі Харківського університету. С. А. Крижанівський є автором багатьох опублікованих мемуарів, у яких також фрагментарно розкривається харківський період його життя [226; 228].

Враховуючи те, що мемуаристи взяли за тексти на схилі життя за відсутності будь-якого ідеологічного тиску, для них характерні надзвичайна щирість та прагнення порушити якомога більше коло питань. Вони детально описують усі сторони університетського життя: професорсько-викладацький склад, навчальний процес, студентську повсякденність, взаємини в студентському середовищі. Тому, крім однакових для всіх інформаційних полів лексем «університет», «професор», «студент», найбільш поширеними виявилися слова «лекції», «екзамен», «наука», «ректор», «товариш», «друг». Це можна пояснити

тим, що авторами були вихованці не 1920-х, а середини та другої половини 1930-х рр., коли відбулося певне згуртування студентства. Б. М. Красовицький у своїх спогадах вказує на те, що різниця в матеріальному і соціальному становищі студентів не викликала ні в кого ані заздрості, ані тим паче, антагонізму [214, с. 11]. Автор пише: «Ми, міські, часто бували в гуртожитку, а студенти з гуртожитку – у нас вдома, ми разом харчувалися однаковим вінегретом і не мали переваг один перед одним в одязі» [214, с. 11].

Отже, історія формування та особливості функціонування в історико-культурному просторі мемуарного комплексу про Харківський університет 1920 – 1930-х рр. засвідчила тяглість університетської мемуарної традиції, що підтверджується створенням за радянських часів значної кількості спогадів, присвячених періоду 1920 – 1930-х рр. Проте, аналіз інформації щодо часу та умов публікації зазначеного комплексу показав, що більшість опублікованих джерел з'явилася без сприяння з боку Харківського університету. Тобто університетська мемуаристика розвивалася за підтримки громадської ініціативи, виданню мемуарів сприяли як Українська АН, так і діаспорні утворення.

Період 1920 – 1930-х рр., який позначився суперечливими процесами: «реорганізацією», а згодом «відновленням» університетів, українізацією, а потім «розстріляним відродженням» тощо, сприяв конструюванню кількох образів тогочасного Харківського університету. Так, в «офіційному радянському» інформаційному полі Харківський університет постає прикладом позитивних змін у вищій освіті після приходу до влади більшовиків. Для «неопублікованого радянського» інформаційного поля характерним є надання Харківському університету ореолу значущості та впливу на подальше життя мемуаристів. У своїх мемуарних тестах представники діаспори віддають перевагу темі Великого терору, жертв та втрачених можливостей.

Однак, у деяких випадках простежується неоднорідність мемуарних текстів, які були створені або опубліковані в схожих умовах. Так, специфіку джерел мемуарного характеру І. М. Буланкіна, Л. З. Копелева, Л. П. Ніколаєва можна

пояснити історією життя самих авторів, поступовою еволюцією їхніх поглядів на радянську дійсність.

Відзначимо, що, незважаючи на протилежність поглядів щодо місця вищого навчального закладу в освітній системі 1920 – 1930-х рр., мемуаристи-вихованці консолідуються навколо ідеї про спадковість та збереження університетських традицій навіть у тих складних умовах. Автори вбачають зв'язок дореволюційного університету з інституціями радянського часу в тому, що серед професорсько-викладацького складу ще було чимало «старої професури», навчання відбувалося в будівлях колишнього університету тощо. Водночас автори-викладачі фіксують розриви університетської історії, які, на їхню думку, були зумовлені відходом від принципів автономії університету, втручанням влади в навчальний процес та бюрократизацією системи.

У незалежній Україні формується інтегрований образ Харківського університету доби радикальних перетворень: мемуаристи намагаються згадати як певні досягнення вищої освіти того часу, так і недоліки, звертають увагу на трагічні сторінки в історії – репресії 1930-х рр., Голодомор 1932 – 1933-х рр. Також у 1990-х рр. з'являються мемуарні джерела, у яких висвітлена історія Харківського університету з 1930 по 1980-ті рр.

2.2 Джерелознавчий аналіз комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.

Розглянемо історію формування та функціонування в історико-культурному просторі комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр. Так, зазначимо, що за радянських часів були опубліковані тільки одні спогади, пов'язані з історією Харківського університету 1940 – 1980-х рр., а саме у 1968 р. викладач кафедри історії СРСР, секретар комітету комсомолу ХДУ в 1952 – 1954 рр. О. О. Кучер для збірника спогадів з історії Харківської комсомольської

організації (1918 – 1968 рр.) підготував невеликий за обсягом мемуарний нарис про університетську комсомольську організацію повоєнних років.

Натомість за кордоном у періодичному виданні «Сучасність» вийшли друком дві публікації, які були присвячені Харківському університету періоду 1940 – 1980-х рр. Так, у 1979 р. в рубриці «На актуальні теми» було опубліковано спогади В. Федоренко про навчання на філологічному факультеті Харківського університету в 1969 – 1974-ті рр. [365]. Друга мемуарна публікація про університет 1940 – 1980-х рр. є однією з чотирьох доповідей, виголошених на конференції УВАН у США 4 квітня 1982 р. та опублікованих у журналі «Сучасність» у 1983 р. Журналістка, учасниця Української Гельсінської групи Н. О. Світлична поділилася спогадами про навчання в Харківському університеті в 1953 – 1958-х рр.

Крім вказаних спогадів про Харківський університет 1940 – 1980-х рр., виявити інші мемуарні роботи, опубліковані в період з 1945 по 1991 рр., не вдалося. Аналіз бібліографічних покажчиків «Історія Харківського університету за двісті років» [194], «Харків ХХ століття» [371], «Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІ ст. до сьогодні» [377] та періодичних видань показав, що переважна кількість мемуарів про Харківський університет радянських часів була опублікована після здобуття Україною незалежності в 1991 р.

До дослідження залучено загалом 49 опублікованих та 9 рукописних мемуарних джерел, пов'язаних з історією Харківського університету періоду 1940 – 1980-х рр. Як зазначалося в першому підрозділі, уперше до наукового обігу вводяться спогади альголога О. М. Матвієнко [255] та ботаніка-агростолага Ю. М. Прокудіна [256]. Зазначені мемуарні джерела містять розділи, присвячені Харківському університету радянських часів. У Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна зберігаються невеликі за обсягом спогади вихованок Харківського університету З. П. Петрової, Ж. М. Перцевої, М. П. Фомічової, С. Д. Цай. Директор Музею історії ХНМУ Ж. М. Перцева написала спогади в 2014 р. на прохання співробітників Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Натомість

випускниця філологічного факультету 1960-го р. З. П. Петрова вирішила висвітлити навчання в Харківському університеті після перегляду циклу відеоінтерв'ю проекту «Відеоісторія: університет у моєму житті».

З. П. Петрова також сприяла появі в Музеї історії ХНУ спогадів своєї однокурсниці С. Д. Цай [383] та приятельки М. П. Фомічової [368]. Крім цього, у фонді, сформованому матеріалами проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.», були виявлені невеликі за обсягом спогади викладача факультету геології, географії, рекреації та туризму В. О. Соловійова [328] та мемуари випускника історичного факультету 1949 р. М. І. Бочарова «Из истории моей жизни» [31]. Зі слів головного зберігача фондів Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна І. В. Калініченко, В. О. Соловійов та М. І. Бочаров з власної ініціативи передали спогади до фондів музею.

Пошукова робота, що проводилась на факультетах та у підрозділах університету, дозволила встановити факт існування двох неопублікованих мемуарних джерел на філологічному факультеті. Так, у декана філологічного факультету Ю. М. Безхутрого зберігається рукопис заслуженого професора Харківського університету З. С. Голубевої, яка тривалий час завідувала кафедрою історії української літератури та очолювала філологічний факультет. Зі слів Ю. М. Безхутрого, З. С. Голубева передала рукопис для набору тексту [105, арк. 8]. Після закінчення роботи рукопис залишився на факультеті, оскільки в 2011 р. З. С. Голубева передчасно померла. Зауважимо, що зазначене мемуарне джерело не залучалося до нашого дослідження, оскільки авторка встигла висвітлити тільки період юності, який збігся з роками Другої світової війни. Своєю чергою викладач кафедри української мови В. С. Калашник у 2012 р. оформив у рукопис «Тет-а-тет з Аквітанією... та інші французькі враження. Бордо 1974 – 1976» свої щотижневі записи, які науковець робив під час відрядження до університету Бордо-3. На сьогодні рукопис виданий Спілкою письменників України [198]. Аналіз змісту мемуарів показав, що Харківський університет згадується в спогадах лише побіжно, тому до загального мемуарного комплексу зазначене джерело також не було віднесене.

Натомість до дослідження були залучені джерела мемуарного характеру викладачів історичного факультету І. П. Сергєєва та Є. П. Пугача. Професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків І. П. Сергєєв поділився рукописом «Історик-73» [321], який він оформив на основі власних студентських щоденників, а професор кафедри нової та новітньої історії Є. П. Пугач надав для ознайомлення рукопис книги «О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – начале XXI века» [306]¹.

Опублікований мемуарний комплекс з історії Харківського університету другої половини XX ст. формувався за декількома напрямками. По-перше, як зазначалося в першому підрозділі, до 195-річного ювілею Харківський університет започаткував серію «Спогади вчених Харківського державного університету», до якої увійшли спогади І. К. Рибалки [311], В. С. Когана [208] та О. І. Терещенка [346]. По-друге, члени університетського співтовариства самостійно видавали спогади про Харківський університет, наприклад Б. М. Красовицький [213; 214], М. І. Каганов [196], М. С. Лапіна [236] та випускники фізико-математичного факультету 1953 р. [39].

Важливу роль у розвитку університетської мемуаристики відіграють окремі підрозділи Харківського університету. Так, зусиллями співробітників історичного факультету на сторінках видання «Харківський історіографічний збірник» з'явилися спогади викладачів А. І. Епштейна [81], М. С. Лапіної [235], М. А. Литвиненко [244], Б. П. Зайцева [92] та помічника проректора з наукової роботи Харківського університету в 1952 – 1959 рр. П. Д. Костюка [212].

На початку XXI ст. до мемуаротворчості долучилися співробітники кафедри теоретичної фізики імені Є. М. Ліфшиця фізичного факультету. Насамперед, слід відзначити діяльність у цьому напрямі О. М. Єрмолаєва та В. В. Ульянова, які в 2001 р. на засіданні кафедри вирішили до 200-річного ювілею Харківського університету започаткувати серію спогадів про вчених-фізиків. Станом на вересень 2016 р. серія нараховує 22 випуски, присвячені викладачам фізичного

¹На момент захисту дисертації книга була видана до 212-річниці з дня заснування Харківського університету в 2016 р.

факультету, які працювали або продовжують працювати в університеті, а саме спогади колег про Е. А. Канера, А. М. Косевича, О. І. Любімова, Л. Е. Паргаманика, В. Г. Піщанського, І. І. Фалька, О. М. Єрмолаєва, В. В. Ульянова та ін. Нами під час написання цього розділу дослідження були залучені ті видання із серії, які не мають меморіального характеру, а саме спогади колег про Е. А. Канера, А. М. Косевича, О. І. Любімова, Л. Е. Паргаманика, В. Г. Піщанського, І. І. Фалька, О. М. Єрмолаєва, В. В. Ульянова та ін.

У більшості випадків авторами спогадів виступили ініціатори серії О. М. Єрмолаєв та В. В. Ульянов. До того ж відзначимо, що В. В. Ульянов також став ініціатором двох інших серій спогадів, присвячених 200-річчю Харківського університету («О детях физмата», «О жизни в XX веке»), та автором ще понад 50 видань мемуарного характеру. Однак нами були залучені лише роботи, у яких автор згадує про Харківський університет у другій половині ХХ ст. – «На Университетской» [355] та «Полвека в университете» [357].

Важливо відзначити участь у збереженні та популяризації університетської пам'яті ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна та Асоціації випускників, викладачів та друзів Харківського університету. Так, окрім проекту «Відеоісторія: Харківський університет у моєму житті», співробітники Асоціації на власному сайті ведуть рубрику «Спогади про Харківський університет», де розміщують уривки опублікованих спогадів та листи зі спогадами від вихованців Харківського університету. Зокрема, на сайті розміщено уривок з рукопису випускника радіофізичного факультету 1962 р. О. Є. Чурилова «Мой путь» [388]. На жаль, не вдалося з'ясувати, коли і яким шляхом рукопис потрапив до Асоціації. Своєю чергою зусиллями науково-бібліографічного відділу ЦНБ було опубліковано спогади співробітників, які тривалий час працювали в бібліотеці – М. С. Лапіної [228] та В. К. Мазманьянц [250].

Згідно з класифікацією М. Ф. Румянцевої (за спрямованістю встановлених спогадами комунікаційних зв'язків), до мемуарів-«сучасних історій» – нами було віднесено спогади І. П. Сергєєва, Ж. М. Перцевої, М. П. Петрової, М. П. Фомічової, С. Д. Цай. На думку М. Ф. Румянцевої, метою мемуарів-

«сучасних історій» є індивідуальна фіксація суспільно-значущих подій, передавання їх в еволюційному цілому [195, с. 639]. Тому, у випадку зі спогадами про університет, це спогади, які присвячені винятково університету або окремим його діячам.

До другої групи можна віднести мемуари-автобіографії, метою яких є встановлення вторинних соціальних зв'язків мемуариста в еволюційному цілому. Тобто спогади про університет можуть бути складовою частиною автобіографії. У таких спогадах розповідь починається з опису батьківського дому, дитячих років. Далі йде опис навчання в школі, студентського життя та дальшої діяльності, яка не обов'язково пов'язана з університетом. Це спогади О. І. Артеменка, Ю. В. Бездробного, М. Л. Гомона, І. О. Кривицького, В. Т. Толока, Ю. Г. Шкуратова. За автобіографічним принципом побудовані мемуари із серії «Спогади про Харківський університет» І. К. Рибалки та І. О. Терещенка, неопублікований рукопис О. М. Матвієнко та спогади В. І. Кадеєва, які вийшли друком у меморіальному збірнику про вченого [197].

Сучасний стан університетської мемуаристики характеризується цілеспрямованим створенням спогадів на прохання членів університетської спільноти, зокрема під час підготовки ювілейних праць з історії університету. Асиметрія університетської пам'яті, превалювання офіційного історичного нарративу над мемуарним змусили авторів історій про окремі підрозділи або окремі явища освітнього процесу звертатися до членів університетського співтовариства, учасників тогочасних подій, із проханням написати спогади. Так, у книгах про підготовчий факультет для іноземних громадян ХНУ імені В. Н. Каразіна [191], про університетський тенісний клуб «Унікорт» [353], про університетський молодіжний театр-студію СІНТ-63 [201], студентську науку на історичному факультеті Харківського університету [281] історичні нариси поєднуються зі спогадами тогочасних свідків.

До цієї групи можна також віднести рукопис Ю. П. Прокудіна та спогади Є. П. Пугача. Ботанік Ю. П. Прокудін у передмові до рукопису «Материалы к истории ботаники в Харьковском государственном университете» зазначив:

«Поряд з висвітленням післявоєнної історії ботаніки в ХДУ нам би хотілося поділитися своїми спогадами...» [256, с. 6]. Є. П. Пугач в інтерв'ю, відповідаючи на запитання про жанр книги «О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – начале XXI века», наголосив: «Це не мемуари в чистому вигляді, це документальний нарис, написаний очима свідка подій» [162, арк. 2]. Ознайомлення з роботою дозволило зробити висновок, що Є. П. Пугач, висвітлюючи історію Харківського університету, наводив не тільки загальновідомі для університетської спільноти факти, а й розкривав особливості окремих подій університетського життя, які не були зафіксовані в інших роботах, тобто ділився власними спогадами. Найімовірніше, Є. П. Пугач відмовився від ідеї написати традиційні мемуари з етичних міркувань, оскільки чимало осіб, про яких ідеться у спогадах, до сьогодні працюють у Харківському університеті. Є. П. Пугач висловив припущення, що деяким із членів університетської корпорації спогади не сподобаються вже тому, що про них у цих нарисах не згадується [162, арк. 2].

На відміну від колег по університету, співробітники хімічного факультету у більшості випадків не змогли поєднати історичні роботи з мемуарними елементами. Так, з 1998 р. за ініціативи завідувача кафедри неорганічної хімії М. О. Мchedлова-Петросяна в науковому виданні «Вісник ХНУ. Хімія» з'явилася рубрика «Пам'ятні дати та спогади» з метою публікації біографій учених-хіміків Харківського університету. Однак аналіз випусків «Вісника ХНУ. Хімія» з 1998 по 2015 рр. засвідчує, що зазначені біографічні нариси не мають мемуарного характеру, оскільки автори змальовують життя науковців, посилаючись на документи та видання з історії хімії, а не на власну пам'ять. Поодиноким прикладом опублікованого джерела мемуарного характеру в зазначеному періодичному виданні стали спогади випускниці хімічного факультету 1951 р. М. Н. Холоділіної-Царевської [380]. М. О. Мchedлов-Петросян пояснив пасивність хімічного факультету в процесі мемуаротворчості відсутністю в хіміків вільного часу, необхідністю готувати великі за обсягом статті для іноземних наукових журналів [148, арк. 1]. Водночас професор підкреслив виняткове значення

розвитку університетської мемуаристики для корпорації, а саме задля збереження університетської пам'яті [148, арк. 2].

Одним із визначальних критеріїв в оцінці мемуарних джерел є встановлення мотивів та причин їхнього створення. Оскільки конкретно-історичні обставини та психологічні цілі автора, якими зумовлена поява мемуарів, впливають на їхнє загальне призначення та акцентування уваги на окремих подіях, у більшості випадків мемуаристи вказували причини створення в передмовах до спогадів. Так, В. Т. Толок написав: «Чому вирішив піти у плавання без усякої упевненості, що доберуся хоча б до якогось берега? Спробую пояснити самому собі: перша причина – «стукнув» вік» [348, с. 3].

Саме досягнення «мемуарного віку» вихованцями та співробітниками Харківського університету радянського періоду стало найбільш поширеною причиною для створення ними спогадів. Аналіз вікового цензу мемуаристів показав, що більша частина спогадів про Харківський університет другої половини ХХ ст. була написана його колишніми вихованцями та співробітниками у віковому проміжку 70 – 80 років. І. О. Кривицький зазначив: «У житті кожної людини настає час, коли вона хоче підбити підсумки свого життя. Ми всі пов'язані з суспільно-політичним та культурним життям країни, у якій ми живемо. Кожен із нас є маленькою часткою суспільства, певного покоління» [225, с. 8]. Оскільки «мемуарний» вік вихованців та співробітників Харківського університету радянського часу збігся з періодом 1990 – 2000-х рр., мемуаристи звертають увагу на зовнішні обставини, за яких вони вирішили залишити спогади: «З наближенням старості мені, напевно, як і багато кому, захотілося написати про своє життя, яке було обтяжене не лише певними науковими успіхами, але й враженнями від життя наукового середовища, громадського життя, переоцінки історії... нашої Держави, яку ніяк не можуть сприйняти люди, зашорені тривалою пропагандою комуністичного тоталітарного режиму» [20, с. 148]. Акцентують увагу на історичному контексті мемуарів О. І. Артеменко та М. А. Литвиненко.

Іншою причиною для створення мемуарних джерел було безпосереднє звернення до мемуаристів членів університетської корпорації. Так,

В. К. Мазманьянц зазначила, що написала свій мемуарний нарис про бібліотеку Харківського університету на прохання бібліографа університету С. Б. Глибицької [250, с. 34], І. С. Бабенко вирішив висвітлити студентські роки на історичному факультеті після спілкування з професором С. І. Посоховим [13, с. 7]. У такий спосіб були створені спогади Б. П. Зайцева, Ж. М. Перцевої.

Причиною створення мемуарних джерел також стала відповідна реакція на публікацію попередніх власних спогадів та мемуарів інших членів університетської корпорації. Так, М. Л. Гомон вирішив написати спогади про Харківський університет після створення мемуарів на іншу тематику. Фізик М. І. Каганов зазначив, що звернувся до мемуарного жанру після того, як ознайомився з мемуарним нарисом про себе О. М. Єрмолаєва та В. В. Ульянова.

Поняття «причина», «привід» і «мотив» тісно пов'язані один з одним та в багатьох сучасних тлумачних словниках подаються як синоніми для визначення явища, яке зумовлює або породжує інше явище [324]. Проте, на відміну від філософської категорії причини, яка завжди зумовлює наслідки, у нашому випадку мотив є внутрішньою рушійною силою, що спонукала автора до створення мемуарного джерела.

Аналіз мемуаротворчості дозволив виділити декілька мотивів створення спогадів про Харківський університет другої половини ХХ ст.

Насамперед, мотивом написання спогадів було бажання автора зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про минулі часи. Так, наприклад, Б. М. Красовицький писав: «І можливо, написане мною через десятиліття певною мірою допоможе нашим нащадкам скласти уявлення про те, як ми жили, як працювали, і, не замислюючись про це, творили історію університету, його хімічного факультету» [214, с. 5]. Почесний доктор Харківського університету А. І. Епштейн наприкінці своїх спогадів підкреслив: «Хто-хто, а історики зобов'язані самим своїм фахом зробити все, щоб зв'язок поколінь не порушився, щоб все краще з досвіду їхніх попередників збереглося у сьогоднішні» [81, с. 99]. Ставить питання про зв'язок поколінь у своїх спогадах астроном Ю. Г. Шкуратов. У вступі вчений, констатує, що молодь не любить учитися на помилках дорослих, висловлює

надію на виняток: «Тому особисто я і сьогодні готовий робити життєві помилки, якщо хто-небудь буде на них вчитися» [392, с. 6]. До цієї групи належать спогади О. М. Єрмолаєва, В. С. Когана, О. М. Матвієнко, І. К. Рибалки, В. В. Ульянова.

Також в окремих випадках мемуаристи створювали спогади, не орієнтуючись на широке коло читачів. М. О. Бочаров зазначив, що ідея залишити спогади виникла під впливом спілкування з онуками [31, арк. 1]. Автор книги про молодіжний театр «СІНТ-63» Г. Л. Керцер акцентує увагу на тому, що видання написане передусім для учасників молодіжного театрального руху [201, с. 7]. Для свого осередку випускниками фізико-математичного факультету 1953 р. було підготовлено видання, у якому вони зібрали біографії, спогади та фотографії свого курсу [39]. Як подарунок для однокурсників на один із ювілеїв професор І. П. Сергєєв оформив власні студентські щоденники в рукопис «Історик-73». Водночас в інтерв'ю вчений відзначив, що не мав такої мети, коли почав вести щоденник у студентські роки [168, арк. 1]. Як зазначив І. П. Сергєєв, він розпочав записи в щоденнику у вересні 1970 р. через «байдикування»: у той час студент-історик не поїхав до колгоспу і на місяць залишився вдома [321, арк. 1].

В окремих випадках мотивом для створення спогадів стало бажання автора або групи авторів поділитися унікальною інформацією. Так, спогади Ю. М. Прокудіна та Є. П. Пугача, видання «История подготовительного факультета для иностранных граждан ХНУ имени В. Н. Каразина» та «Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете» розкривають нові деталі, які пов'язані з історією окремих підрозділів та біографічними даними викладачів університету.

Розрізняючи також поняття «причина» і «привід», визначаємо останній як обставини, що сприяли появі мемуарних джерел. Так, значна частина спогадів-біографій була написана та опублікована авторами у зв'язку з наближенням їхніх власних ювілеїв або ювілеїв університету [236].

Для визначення становлення характеру розвитку університетської мемуаристики в Харківському університеті в другій половині ХХ ст. з'ясуємо особливості функціонування цього комплексу мемуарів в історико-культурному

просторі. Для цього необхідно скласти періодизацію створення та публікації мемуарів. Однією з необхідних умов створення періодизації є датування окремих мемуарних пам'яток. На відміну від таких джерел особового походження, як щоденники і листи, для яких точна дата є невід'ємною ознакою, датовані спогади зустрічаються рідко. Це пояснюється, насамперед, тим, що мемуаристи переважно концентрують увагу на висвітленні подій минулих років, а не на часі написання самих спогадів.

У нашому випадку шість мемуарних джерел мали точну дату створення – це спогади М. О. Бочарова (дата створення зазначена самим мемуаристом – 2000 р.), професорів історичного факультету В. І. Кадеєва (дата створення зазначена С. Д. Литовченком – протягом 2011 – 2013 рр.) та І. К. Рибалки (дата створення зазначена самим мемуаристом у післямові: 28.08.1997 – 17.02.1999 рр. [311, с. 197]), спогади П. Д. Костюка (дата вказана автором – 1955 р.), рукопис О. М. Матвієнко (авторка визначила в післямові період – 1992 – 1993 рр.), директора НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна Ю. Г. Шкуратова (дата створення спогадів зазначена мемуаристом так: «Я почав писати книгу 10 серпня 2010 р.» [392, с. 6]).

Більшість спогадів було датовано за допомогою безпосередніх та побіжних вказівок на дату, що містяться в тексті мемуарного джерела, а саме мемуари О. І. Артеменка, І. С. Бабенка, Ю. В. Безробного, М. Ф. Гетьманця, М. Л. Гомона, М. І. Каганова, Б. М. Красовицького, М. А. Литвиненко, В. К. Мазманьянц, О. І. Терещенка, В. Т. Толока. Переважно ці спогади були датовані завдяки згадці мемуаристів про власний вік на момент написання мемуарів або висвітленню історії створення мемуарного джерела. Так, Б. М. Красовицький у своїх спогадах пише: «З того часу як я завершив роботу над рукописом, минуло десять років... Нещодавно, напередодні чергового ювілею університету, мене відвідав декан хімічного факультету і завідувач кафедри органічної хімії В. Д. Орлов – хороший хімік, серйозний учений... Валерій Дмитрович попросив ознайомити його з моїм рукописом, обіцяв повернути його через місяць. Але прочитавши його в той же день, рекомендував скоріше опублікувати. Із вдячністю виконую його прохання»

[214, с. 222]. Борис Маркович мав на увазі наближення 190-річного ювілею Харківського університету. Таким чином, ми можемо припустити, що спогади були написані в першій половині 1980-х рр., а завершені, за словами вченого, у 1985 р.

У контексті розгляду особливостей появи окремих мемуарних джерел (мотиви та причини створення) було встановлено дату створення спогадів О. М. Єрмолаєва, З. П. Петрової, Є. П. Пугача, В. В. Ульянова, М. П. Фомічової, С. Д. Цай та відповідних історичних нарисів з мемуарними елементами. Слід припустити, що опубліковані в періодичних виданнях спогади були написані саме перед публікацією. Таким чином було датовано спогади Б. П. Зайцева, А. І. Епштейна, М. С. Лапіної, Н. О. Світличної, В. Федоренко.

Отже, зазначимо, що точність датування для кожного джерела є неоднаковою: від визначення більш-менш точних хронологічних меж (рік) до встановлення приблизних (десятиліття). Зафіксований у Додатку Б (Таблиця 2. 1. Мемуари та щоденники з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.) результат датування спогадів ми згрупували за десятиліттями і звели в таблицю «Динаміка створення та публікації мемуарів за десятиліттями», після чого побудували відповідний графік (Додаток В. Таблиця 2. 2. Динаміка створення та публікації мемуарів за десятиліттями). Ми бачимо, що весь комплекс мемуарів, що аналізується, обмежений такими хронологічними межами: нижня – 1955 р., верхня – 2016 р. Перша дата зумовлена створенням спогадів проректора з наукової частини П. Д. Костюка. Друга дата фіксує появу роботи Є. П. Пугача.

Періодизація базується на зіставленні двох хронологічних рядів – часу написання рукописних спогадів і часу появи опублікованих (первинної та повторної; також ми враховували загальну кількість первинних та повторних публікацій за десятиліття). Нерівномірний розподіл джерел мемуарного характеру на цьому хронологічному відрізкові часу дозволяє виділити чотири періоди в мемуаротворчості та публікації спогадів про Харківський університет радянських часів (Додаток Г. Таблиця 2. 3. Періодизація мемуаротворчості та публікації

спогадів), що своєю чергою показує розвиток університетської мемуаристики протягом другої половини ХХ ст. – на початку ХХ ст.:

- 1) період створення та публікації перших спогадів про Харківський університет другої половини ХХ ст. (1950 – 1980-ті рр.);
- 2) період залучення до публікації спогадів представників університетського співтовариства – 1990-ті рр.;
- 3) період розквіту університетської мемуаристики – початок 2000-х рр.
- 4) період сталого розвитку університетської мемуаристики – після 2010 р.

За період 1950 – 1980-х рр. було опубліковано три мемуарні джерела, присвячених Харківському університету, і, що показово, два з них за кордоном [365; 320]. Таку ситуацію з публікацією можна пояснити тим, що в СРСР існувала система контролю і цензури в галузі періодичного друку та видавничої діяльності. Як відзначив в інтерв'ю один із мемуаристів, ідею написати та опублікувати спогади за радянських часів він відкидав, оскільки був знайомий, як викладач університету, з системою перевірки нових видань [180, арк. 9].

Для другого періоду (1990-ті рр.) характерне пожвавлення інтересу до минулого Харківського університету радянських часів серед членів його співтовариства. Так, саме в 1990-х рр. в університеті було започатковано серію «Спогади вчених Харківського університету». Водночас відмітимо, що протягом цього десятиліття було опубліковано лише три мемуарні роботи – І. К. Рибалки (у серії), А. І. Епштейна (у «Харківському історіографічному збірнику») та Б. М. Красовицького (самостійно автором). Незначна кількість публікацій зумовлена економічною ситуацією, яка склалася в Україні в ці роки: зменшилася кількість видавництв, видання книг стало платним, а матеріальний стан викладачів та науковців погіршився.

Третій період (початок 2000-х рр.) характеризується розквітом університетської мемуаристики. У 2000-х рр. було опубліковано найбільшу кількість відповідних мемуарів. Наприкінці десятиліття чимало мемуарних джерел було перевидано. Такий сплеск мемуаротворчості пояснюються тим, що в

2000-ні рр. середній вік потенційних мемуаристів (студентів, що навчалися в післявоєнний час) сягає 70 років (мемуарний вік) і саме в цей час вони починають відходити від викладацької, наукової та громадської діяльності, тому прагнуть записати власні спогади. Поява великої кількості опублікованих спогадів зумовлена також 200-річним ювілеєм Харківського університету. Представники університетської корпорації на прохання адміністрації університету, як у випадку з В. С. Коганом та О. І. Терещенко, так і самостійно (серія, ініційована О. М. Єрмолаєвим та В. В. Ульяновим), долучилися до університетської мемуаристики.

Для четвертого періоду (з 2011 по 2016 рр.) характерним є вихід університетської мемуаристики за межі університетської корпорації. Авторами стали вихованці, які надалі не мали відношення до Харківського університету – О. І. Артеменко, І. С. Бабенко. Також слід відзначити, що поява нових мемуарних праць на сучасному етапі має спорадичний характер і в більшості випадків пов'язана з бажанням конкретного мемуариста, а не з організаційними зусиллями університетського співтовариства. Так з'явилися спогади З. П. Петрової, С. Д. Цай, Ю. Г. Шкуратова.

Отже, для університетської корпорації характерне пробудження інтересу до мемуарного жанру в 1990-х рр. Однак економічні умови того часу стримували представників університетської спільноти від публікації. Розквіт університетської мемуаристики збігся зі святкуванням 200-річчя Alma Mater у 2004 – 2005 рр. Період 2000-х рр. був найбільш продуктивним у написанні та публікації мемуарів. З 2011 р. розвиток університетської мемуаристики значною мірою залежить від прагнення окремих людей скласти власні життєписи.

Наприкінці розглянемо склад авторів спогадів, у яких висвітлюється історія Харківського університету другої половини ХХ ст. Вивчення особистості мемуариста, зокрема дослідження його життєвого шляху до написання спогадів, врахування статі, віку, рівня освіти, дозволить визначити, наскільки автор був поінформований і компетентний у тих питаннях, які він висвітлював, як

особливості його індивідуально-психологічного складу визначили ступінь правдивості, приховування або викривлення тих чи інших фактів [195, с. 634].

Враховуючи той факт, що ми розглядаємо комплекс спогадів, пов'язаних за тематично-хронологічним принципом, склад авторів був проаналізований у комплексі за такими критеріями: факультетська належність, вік, соціальне становище. До того ж зазначимо, що, аналізуючи склад мемуаристів, ми не включали дані про авторів історичних праць з мемуарними вкрапленнями.

Із Додатку Д (Таблиця 2. 4. Авторський склад мемуаристів) ми бачимо, що переважають представники факультетів фізичного профілю (20), що пов'язано з неодноразово згаданою активною видавничою діяльністю О. М. Єрмолаєва та В. В. Ульянова. Історичний та філологічний факультети дають майже рівну кількість спогадів – 11 та 7 відповідно. Представники факультетів природничих наук (біологічний, геолого-географічний та хімічний) стали авторами 8 спогадів. Відзначимо спогади співробітників ЦНБ М. С. Лапіної та В. К. Мазманьянц. Водночас М. С. Лапіна висвітлила в мемуарах свою діяльність на історичному та філологічному факультетах [236, с. 242–282] та загалом історію університету в 1940 – 1980-х рр. [235].

Отже, у Харківському університеті спостерігається домінування в мемуаристиці творів випускників та співробітників історичного факультету та факультетів фізичного профілю. Значна кількість мемуарних робіт про філологічний факультет зумовлена не стільки цілеспрямованими зусиллями викладачів-філологів Харківського університету, скільки активністю його випускників. Так, В. Федоренко та Н. О. Світлична опублікували мемуарні нариси в періодичному виданні «Сучасність» [365; 320], М. Л. Гомон та М. Ф. Гетьманець звернулися до історії філологічного факультету в контексті розповіді про власне життя. Не сприяли представники філологічного факультету Харківського університету також появі спогадів його випускниць Ж. М. Перцевої, З. П. Петрової та С. Д. Цай.

Аналіз соціального становища мемуаристів дозволяє віднести їх до трьох груп. До першої належать мемуаристи, які після закінчення навчання залишилися

в університеті і почали поєднувати наукову та викладацьку діяльність – Б. П. Зайцев, А. І. Епштейн, В. І. Кадєєв, В. С. Коган, Б. М. Красовицький, Г. М. Матвієнко, І. К. Рибалка, В. В. Ульянов та ін. Другу групу формують мемуаристи, які після закінчення навчання або кількох років роботи в університеті перейшли до інших освітніх закладів, наукових установ не тільки м. Харкова, але й інших міст (О. І. Артеменко, Ю. В. Бездробний, М. Ф. Гетьманець, Ж. М. Перцева, З. П. Петрова та ін.). Деякі мемуаристи надалі займалися письменницькою діяльністю – І. С. Бабенко, Н. О. Світлична.

Щодо вікового цензу, то, як зазначалося вище, більша частина спогадів про Харківський університет 1940 – 1980-х рр. була написана його колишніми вихованцями та співробітниками в 70 – 80-річному віці. З одного боку, це певною мірою сприяло більш правдивому відтворенню минулого, оскільки емоційність з часом зменшується і залишаються тільки факти, а не враження самого автора від пережитого, яке часто має прикрашений і перебільшений характер. З іншого боку, похилий вік мемуаристів змушує припускати, що спогади містять недостовірні або викривлені дані, оскільки людська пам'ять з часом слабшає [195, с. 634].

Водночас зазначимо, що відповідні джерела не втрачають свого значення через поважний вік авторів, оскільки мемуаристи під час їхнього створення спиралися не лише на свою пам'ять, але й на записи, які робили протягом усього життя, як от Б. М. Красовицький [214, с. 5].

Таким чином, побудова періодизації засвідчила нерівномірний розподіл джерел мемуарного характеру протягом 1950 – 2010-х років та існування чотирьох періодів у написанні та публікації спогадів про Харківський університет 1940 – 1980-х рр. Аналіз періодизації дозволив зробити висновок, що створення спогадів, присвячених Харківському університету радянського періоду більше залежало від об'єктивних причин. Так, більшу кількість мемуарів було написано на початку 2000-х років, хоча б тому, що саме на цей період припадає похилий вік колишніх студентів університету повоєнного часу. Щодо публікації мемуарів, то вона прямопропорційно залежала від загальнополітичної та суспільної ситуації спочатку в СРСР, а потім і в незалежній Україні. Так, у Радянському Союзі були

опубліковані лише одні спогади. Незначна кількість публікацій 1990-х років зумовлений труднощами видавничої діяльності в незалежній Україні, а масовість публікацій у 2000-і роки – підвищенням інтересу до історії Харківського університету у зв'язку з його ювілеєм.

Бажання поділитися спогадами з наступними поколіннями університету, доповнити вже опубліковані спогади, повідомити окремі деталі, у більшості випадків про окремих вчених та викладачів, стали основними спонукальними мотивами до створення спогадів про ті часи. За спрямованістю встановлених спогадами комунікаційних зв'язків їх можна поділити на декілька груп: мемуари-«сучасні історії»; мемуари-автобіографії та історичні нариси з мемуарними елементами.

Аналіз складу мемуаристів дозволив зробити висновок, що більшість із них представляють факультети фізичного профілю, що пояснюється активною видавничою діяльністю фізиків університету. Більшість авторів написали мемуари в 70 – 80-річному віці. Життєвий шлях мемуаристів у деяких випадках тривалий час був поєднаний з університетом, де вони ставали викладачами, визнаними вченими, чи, навпаки, розходився, але і в цьому разі мемуаристи здебільшого ставали відомими людьми – науковцями, письменниками, викладачами інших навчальних закладів.

2.3 Інформаційний потенціал комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.

Відповідно до методології, яку було застосовано до аналізу мемуарних джерел, присвячених Харківському університету 1920 – 1930-х рр., нами було розглянуто комплекс спогадів з історії Харківського університету періоду 1940 – 1950-х рр., зокрема з'ясовано специфіку джерел мемуарного характеру та визначено їхній інформаційний потенціал для вивчення університетської історії.

Як спогади про 1920 – 1930-ті рр., мемуарні джерела, присвячені Харківському університету другої половини ХХ ст. залежно від особистості

автора, часу їхнього створення та умов публікації умовно було віднесено до одного із чотирьох дискурсів – «офіційного радянського», «неопублікованого радянського», «діаспорного», «сучасного українського».

«Офіційний радянський» дискурс представлений мемуарним нарисом О. О. Кучера про комсомольську організацію Харківського університету. Тематика спогадів зумовила значну кількість таких лексем, як «комітет», «комуніст», «актив», «партійний», похідні від слова «комсомол» – «комсомольський», «комсомольці». У спогадах секретар комітету комсомолу Харківського університету в 1952 – 1954 рр. О. О. Кучер акцентує увагу на ролі комсомольської організації в налагодженні навчального процесу, діяльності Студентського наукового товариства, ідейного виховання студентів. Водночас автор відзначає плідну співпрацю з адміністрацією та окремими підрозділами університету. Загалом для мемуарного нарису характерне звеличення комсомольської організації та окремих її активістів. О. О. Кучер підкреслює, що вихованці, які «дістали політичний гарт у рядах університетської комсомольської організації», отримали путівку в життя [232].

Інформаційне поле «неопублікованого радянського» дискурсу формують мемуарні джерела, які були створені за радянських часів, однак або взагалі не були опубліковані або їхні публікації з'явилися після 1991 р. Таким чином, до зазначеного дискурсу можна віднести рукописну роботу мемуарного характеру І. П. Сергеева та публікацію спогадів П. Д. Костюка.

Нагадаємо, що І. П. Сергеев дозволив ознайомитися з рукописом, який професор сформував із власних щоденникових записів як подарунок для однокурсників. Учений підкреслює, що з етичних міркувань не включив до рукопису окремі записи. Ці записи більшою мірою пов'язані з описом вчинків його однокурсників, які на той час студенту І. П. Сергееву здавалися негативними. Оскільки рукопис побудовано за принципом щоденника, сюжетні лінії в ньому відсутні. Автор за хронологією розкриває особливості студентських буднів істориків у 1970 – 1971-й рр. В інтерв'ю І. П. Сергеев зазначив, що робив записи в щоденнику увечері перед сном, але не кожного дня [168, арк. 4].

Відзначимо, що в щоденнику переважно висвітлена студентська повсякденність, тоді як навчальний процес залишився поза увагою автора.

Відповідно до цього найбільш поширеними лексемами були прізвища та прізвиська товаришів, а також іменники «гуртожиток», «бібліотека», «кімната», «кіно» та дієслова – «вирішити», «іти», «сказати». Зважаючи на форму джерела (щоденник), І. П. Сергєєв здебільшого фіксує інформацію про події зі студентського життя, ніж висловлює своє ставлення та роздуми про них. Однак, слід звернути увагу, що приватний характер роботи зумовив наявність у рукописі моментів, у яких відображені погляди студентів на радянську дійсність. Наприклад, у тексті щоденника згадуються бесіди студентів щодо формальності комсомольської організації, необхідності брати участь у комсомольських зборах факультету [321, арк. 17]. В інтерв'ю І. П. Сергєєв підтвердив, що частина студентства змушена була приховувати свої думки щодо влади, політичного режиму, оскільки серед однокурсників були «стукачі» та «провокатори» [168, арк. 7].

Натомість спогади помічника ректора в 1954 – 1959-ті рр. П. Д. Костюка фокусуються навколо єдиної університетської події – святкування 150-річчя Харківського університету в 1955 р. Обрана тематика зумовила перевагу в тексті мемуарів таких лексем, як «університет», «Буланкін», «партія», «адреса». Наближеність до адміністрації університету дозволили Петру Даниловичу висвітлити підготовку до святкування, офіційну частину та банкет з нагоди ювілею *Alma Mater*.

У контексті розповіді про організацію святкових заходів автор згадує, як у 1955 р. редакція «Великої радянської енциклопедії» відмовилася прийняти до друку статтю про В. Н. Каразіна у зв'язку з появою статті В. Г. Базанова про засновника Харківського університету, у якій дослідник звинувачував останнього в протиревольюційних діях [212, с. 147]. Слід відзначити, що університетська спільнота не погодилася з таким рішенням редакції. П. Д. Костюк згадує, як на одному із засідань ректор І. М. Буланкін звернувся до колег: «Нещодавно ми отримали на наш запит відносно відсутності статті у ВРЕ про Каразіна відповідь

заступника Головного редактора ВРЕ. Відповідь обурлива, я б навіть сказав, нахабна, якби він не був дурним» [212, с. 147]. Врешті-решт редакція ВРЕ організувала засідання за участю вчених – представників різних наукових галузей – для оцінки ролі В. Н. Каразіна в науці та суспільному житті. Від Харківського університету в заході брав участь історик А. Г. Слюсарський. Рішення було ухвалено не на користь Харківського університету.

Таким чином, особливістю інформаційного поля «неопублікованого радянського» дискурсу є наявність у тексті сюжетів з негативним забарвленням. Автори діляться з читачами своїм світосприйняттям, оцінними судженнями, негативним досвідом, пов'язаним із перебуванням у Харківському університеті в радянські часи.

«Діаспорний» мемуарний дискурс представлений спогадами В. Федоренко та Н. О. Світличної, які були опубліковані, як відзначалося вище, у періодичному виданні «Сучасність». Як і у спогадах про Харківський університет 1920 – 1930-х рр., опублікованих на сторінках «Сучасності», у зазначених мемуарних роботах акцентується увага на русифікації освіти в Україні, зокрема вищої. В. Федоренко зазначає, що викладання в Харківському університеті на всіх факультетах, окрім українського відділення філологічного факультету, здійснювалося російською мовою [365, с. 89]. Н. О. Світлична, яка навчалася на українському відділенні філологічного факультету, підкреслила: «Російська розмовна мова неухильно витискала українську, ще й тому, що ми і вчилися, і мешкали разом зі студентами з російського та класичного відділів, а також геологічного факультету, де майже цілковито панувала російська мова, і це було в гармонії з вуличною мовою Харкова того часу» [320, с. 289].

Більшість спогадів про Харківський університет другої половини ХХ ст. (80%) було створено та опубліковано після 1991 р. Характерними рисами сформованого в незалежній Україні мемуарного комплексу є не тільки зазначена різноманітність жанрів, але й сюжетних ліній, висвітлених у мемуарних джерелах. Відповідно до визначення спрямованості спогадів щодо університетської історії, у «сучасному українському» дискурсі можна виділити декілька груп.

Першу й найбільшу групу (50%) складають спогади, які присвячені виключно Харківському університету. Водночас автори, з одного боку, висвітлюють всі сторони університетського життя, а з іншого – зосереджують увагу на окремих епізодах з історії Харківського університету радянського часу. Так, І. С. Бабенко в книзі «Мы жили на Артема» вирішив зупинитися на розкритті повсякденності студентів історичного факультету в 1950-х рр. [13]. М. С. Лапіна в окремих нарисах висвітлила філологічний факультет, на якому навчалася, історичний факультет, де працювала, та бібліотеку університету [236].

Мемуари хіміка Б. М. Красовицького, як раніше зазначалося, формують інтегрований образ Харківського університету радянських часів. У частині, що стосується історії університету 1940 – 1980-х рр., автор відзначає зміни в організації навчального процесу. На думку мемуариста, в університеті 1940 – 1980-х рр. навчальній роботі приділялося менше уваги, ніж за його студентські – 1930-ті роки [214, с. 165]. Слід відзначити, що Б. М. Красовицький, на відміну від більшості мемуаристів, вирішив висвітлити конфліктні ситуації в університеті й, у такий спосіб, порушив певні неписані норми, які притаманні університетській мемуаристиці цього часу. Так, учений залишив негативні характеристики окремих співробітників університету, зокрема ректора університету В. Ф. Лаврушина. Передусім це пов'язано з історією захисту докторської дисертації Борисом Марковичем. Автор зазначає, що на момент написання спогадів був упевнений, що В. Ф. Лаврушин проголосував проти [214, с. 197].

Звертається до негативних явищ у радянській науці ботанік Ю. М. Прокудін. Він, зокрема, згадує, як у серпні 1948 р., після IV сесії ВАСГНІЛ, на біологічний факультет приїхала спеціальна комісія з Міносвіти СРСР «для розгрому менделізму-морганізму». Наслідком її роботи було звільнення І. М. Полякова з посади завідувача кафедри генетики та дарвінізму [256, с. 112]. Пояснити відвертість Юрія Миколайовича можна часом створення роботи – кінець 1980-х рр., для якого характерна лібералізація суспільно-політичного життя. Поряд з історичним нарисом про розвиток ботаніки в

Харківському університеті 1950 – 1980-х рр. учений ділиться спогадами про колег-біологів та окремі події з історії біологічного факультету в 1945 – 1986-х рр.

Переважну частину зазначеної групи становлять студентські спогади, тобто мемуаристи згадують сюжети, пов'язані з навчанням у Харківському університеті. Студентській тематиці присвячені спогади А. І. Епштейна, Ж. М. Перцевої, З. П. Петрової, М. П. Фомічової, М. Н. Холоділіної-Царевської, О. Є. Чурілова.

Мемуаристи переважно починають спогади з моменту свого вступу до університету – зі вступних іспитів і загальних вимог до студентів. У контексті розповіді про навчальний процес автори пояснюють розміщення університетських будівель, підкреслюючи різницю з умовами навчання в будівлі Головного корпусу ХНУ імені В. Н. Каразіна сучасних студентів. Детально аналізувати спогади про екзаменаційні дисципліни, навчальні програми і завдання в цих спогадах недоцільно, оскільки мемуаристи були представниками різних факультетів і навчалися в різний час, тому ми звернемо увагу передусім на загальні тенденції під час висвітлення цих питань.

Колишні студенти, розповідаючи про академічну повсякденність, передусім акцентують увагу читача на ролі бібліотеки в житті тогочасного студентства. Випускниці філологічного факультету 1960-х рр. Ж. М. Перцева та М. П. Петрова підкреслюють, що вільний час із задоволенням проводили в залі бібліотеки на вул. Університетській. Ж. М. Перцева зазначила: «З яким задоволенням я працювала в ній, з якою ностальгією я згадувала її потім, коли поїхала далеко з Харкова, який став рідним» [286, арк. 7]. Розповсюдженими сюжетними лініями в студентських спогадах про радянський період стали описи літніх практик та роботи студентів у колгоспах.

Обов'язковою частиною відповідних мемуарних джерел є характеристика професорсько-викладацького складу. Колишні вихованці фіксують чимало відомостей про значну кількість співробітників університету. Також зазначимо, що в деяких випадках інформація про певного викладача зустрічається в історичній літературі вперше. Мемуаристи з різною мірою деталізації описували

своїх викладачів – деякі обмежувалися фіксацією позитивного/негативного ставлення до окремих університетських діячів, інші давали ґрунтовніші описи (як, наприклад, О. Є. Чурілова [388]). Варто зазначити, що в цьому разі обсяг самих спогадів немає значення.

Найчастіше мемуаристи згадують викладачів, які викликали у студентів теплі спогади. Насамперед це були професори, які відрізнялись своїми особистими якостями, чуйним ставленням до студентів. Інші мемуаристи вважали «святим» обов'язком у своїх спогадах розповісти про викладачів, які прищепили їм високий професіоналізм та любов до предмета, стали для них прикладом наслідування в царині науки. М. Н. Холоділіна-Царевська в спогадах написала про свого наставника, професора А. І. Ізмайлова таке: «Іноді Мик. Арк. посилався на якісь положення, які я не пам'ятала або не знала, було незрозуміло. У той час я почувала себе маленькою комахою порівняно з його знаннями» [380, с. 239].

Оскільки автори пишуть на схилі літ, вони здебільшого уникають негативної характеристики викладачів. Викладач факультету геології, географії, рекреації та туризму В. О. Соловійов зазначив у спогадах про студентські роки: «Зазвичай нас питають про наших викладачів, про ставлення до них і наші взаємини. У кожного з нас були свої улюблені вчителі. Викладача, який викликав би в нас неприязнь, не було» [328, арк. 2]. Здається, саме належність до університетської корпорації зумовлювала конструювання мемуаристами позитивного образу Харківського університету.

Особливе місце в спогадах посідає розкриття мемуаристами складу студентства того періоду, в який вони навчалися в університеті. Автори спогадів або надавали загальну характеристику свого курсу, або наводили цілком конкретну інформацію. Наприклад, А. І. Епштейн так написав про курс студентів історичного факультету 1945 р.: «Курс формувався протягом майже всіх п'яти років навчання: хто повернувся на другий курс, хто на третій, а хто і на четвертий чи п'ятий. Понад третину курсу становили фронтовики» [81, с. 89]. М. П. Фомічова, яка навчалася на одному курсі з А. І. Епштейном, дала детальнішу характеристику свого курсу [368, арк. 3]. В. О. Соловійов вирішив

поділитися успіхами своїх однокурсників після завершення навчання в Харківському університеті [328, арк. 6].

Меншою мірою в мемуарах про Харківський університет другої половини ХХ ст. відображена тематика, яка стосується студентської повсякденності. Слід зазначити, найперше, висвітлюючи студентське дозвілля, автори фокусуються навколо заходів, організованих комсомольською організацією. Так, С. Д. Цай, яка в студентські роки працювала в культсекторі комсомольського бюро філологічного факультету, розповіла про організовані для тогочасних студентів культпоходи, зокрема до театру опери та балету, філармонії [383, арк. 2].

Таким чином, найпоширенішими лексемами зазначеного інформаційного поля стали іменники «викладач», «кафедра», «курс», «університет», «факультет», особові займенники – «ми», «нас», «нам». Слід відмітити, що набір лексем залежить від обраної автором тематики. Так, у спогадах М. С. Лапіної та В. К. Мазманьянц, присвячених історії бібліотеки університету, збільшується кількість слів, пов'язаних з бібліотечною справою – «бібліотекар», «бібліограф», «книга», «шафа».

До другої групи відносяться мемуари, у яких автори висвітлюють історію Харківського університету радянського періоду в контексті розповіді про власне життя, як, наприклад, в автобіографічних мемуарах О. І. Артеменка, Ю. В. Бездробного, М. І. Бочарова, Б. П. Зайцева, М. Ф. Гетьманця, М. Л. Гомона, В. І. Кадєєва, І. О. Кривицького, М. А. Литвиненко, О. М. Матвієнко, І. К. Рибалки, О. І. Терещенка, В. Т. Толока, Ю. Г. Шкуратова.

Відповідні мемуарні нариси побудовані за хронологічним принципом – кожен розділ або частина присвячені відповідному етапу життя автора спогадів. Автори розпочинають розповідь переважно з опису батьківського дому та дитинства. Сюжет про Харківський університет здебільшого з'являється в розділі про роки юності мемуариста. Певна кількість вищезазначених авторів (О. І. Артеменко, Ю. В. Безробний, М. Ф. Гетьманець) навчалися в Харківському університеті, але потім стали викладачами інших навчальних закладів, тому сюжетна лінія про Харківський університет обмежується одним розділом.

Натомість у спогадах Б. П. Зайцева, М. Л. Гомона, В. І. Кадєєва, О. М. Матвієнко, І. К. Рибалки, В. Т. Толока та Ю. Г. Шкуратова в розповіді про Харківський університет висвітлені і навчання, і викладацька діяльність вчених у навчальному закладі.

Слід зауважити, що в зазначених мемуарах відображені декілька сюжетних ліній: професорсько-викладацький склад, навчальний процес, характеристика студентства, студентська повсякденність.

На відміну від авторів студентських спогадів, творці автобіографічних мемуарів висвітлюють події та факти з історії Харківського університету негативного характеру. Насамперед це зумовлено тим, що метою створення творчої автобіографії є бажання підбити підсумки життя, прояснити, а можливо, й виправдати деякі свої дії з минулого. Наприклад, професор В. І. Кадєєв у спогадах порушив питання щодо свого призначення деканом історичного факультету в 1978 р., оскільки вчений був призначений на посаду ректором І. Є. Тараповим усупереч результатам голосування Вченої ради історичного факультету [197, с. 73]. Професор дає зрозуміти, що став «заручником» відносин ректора з колегами-істориками І. К. Рибалкою та С. І. Сидельниковим. Зазначений епізод набув більш детального висвітлення в спогадах Є. П. Пугача, який на той час був секретарем партійної організації університету [306, с. 78].

По-друге, висвітлення негативних моментів можна пояснити розривом зав'язків автора з університетською корпорацією або включенням до іншої наукової спільноти. М. Ф. Гетьманець, який після закінчення філологічного факультету Харківського в 1950 р. продовжив трудову діяльність в Харківському педагогічному університеті (нині ХНПУ імені Г. С. Сковороди), підсумував у власних спогадах: «Працюючи протягом тридцяти років завідувачем кафедри в педагогічному інституті, я намагався зберегти те позитивне, що бачив в університеті, але водночас не повторювати того, що вважав негативним. Університет навчив мене як треба працювати і як не треба працювати» [57, с. 133].

Водночас автори висловлюють почуття гордості, що є колишніми вихованцями Харківського університету. Професор Белгородського державного університету імені В. Г. Шухова О. І. Артеменко наголосив у мемуарах: «Настав час сказати про головне – про мій університет. Харківський університет імені О. М. Горького (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) – один з відомих та заслужених вищих навчальних закладів» [9, с. 78].

Час створення та публікації мемуарів «сучасного українського» дискурсу (у незалежній Україні) зумовлює те, що автори вводять сюжетну лінію про розвиток української культури за часів радянської влади. До так званого «українського питання» звернулися Ю. В. Бездробний, М. Л. Гомон, М. А. Литовченко, І. К. Рибалка. Так, біолог Ю. В. Бездробний повідомив, що викладач С. Г. Козирев розповів йому, що в навчальному процесі використовується матеріал для вивчення анатомії «після голодомору» [20, с. 49]. У подальшому біолог, розмірковуючи про Голодомор в Україні, наголосив: «А конкретика, з якою довелося познайомитися після перебудови, просто вжахнула. Як і побрехеньки комуністів, що цього не було. Щоправда, комуністи брехали завжди, відколи виникли» [20, с. 49]. М. Л. Гомон розмірковує над українською культурою на прикладі життя свого однокурсника, поета Григіра Тютюнника. Автор відзначає, що під час навчання в Харківському університеті ставлення поета до української літератури не було однозначним, однак «він міг би бути одним із лідерів у боротьбі за відродження національної культури» [60, с. 52]. І. К. Рибалка, висвітлюючи діяльність кафедри історії УРСР, акцентує увагу на ролі харківських істориків у відродженні національної тематики в історичній науці. Автор підсумував: «На глибокому вивченні минулого за повного відновлення історичної пам'яті можливе відродження нації...» [311, с. 196]. Зазначимо, що половина мемуарних джерел «сучасного українського» дискурсу написана українською мовою.

Крім традиційних для розповідей про університет лексем («викладач», «кафедра», «курс», «університет», «факультет»), у сформованому

інформаційному полі превалюють слова, пов'язані з наукою, оскільки більшість автобіографічних мемуарів написані вихованцями, які потім стали вченими. Про свій науковий шлях, розпочатий у студентські роки, розповіли М. Ф. Гетьманець, В. І. Кадєєв, О. М. Матвієнко, І. К. Рибалка, О. І. Терещенко, В. Т. Толок та інші. Тому серед найпоширеніших лексем – «вчитель», «дипломна робота», «спеціалізація», «наука».

Виключно сюжету про професорсько-викладацький склад присвячена третя група спогадів, яку здебільшого складають мемуарні нариси про вчених-фізиків таких авторів – Ю. В. Василевської, О. М. Єрмолаєва, В. Г. Піщанського, В. В. Ульянова. Оскільки зазначені мемуарні джерела входять до однієї серії спогадів про вчених-фізиків, яку започаткували О. М. Єрмолаєв та В. В. Ульянов, вони мають подібне зовнішнє оформлення та структурну побудову. Кожен випуск цієї серії являє собою брошуру з такими елементами: біографією героя-вченого, спогадами про нього колег, науковими публікаціями та бібліографічним розділом. Зауважимо, що певною мірою ця серія перетинається з меморіальною традицією в Харківському університеті. У невеликих за обсягом спогадах розкривається особистість героя публікації як лектора, педагога, науковця.

В. В. Ульянов в інтерв'ю розповів про процес створення відповідних мемуарних нарисів. Так, учений зазначив, що спочатку фіксував слова, які асоціюються з героєм, навколо яких будував текст [180, арк. 6]. Значною мірою тематичні блоки вибудовані за хронологічним принципом. Обов'язковою частиною тексту є характеристика наукового доробку героя, специфіки досліджень та внеску у фізичну науку. Тому в текстах поряд з найпоширенішими лексемами з університетської тематики трапляються назви статей, журналів, наукові формули та спеціальні терміни [86].

Крім цього, автори розповіли про становлення харківської школи фізиків-теоретиків, професійні та особисті взаємини університетських колег. До того ж, позиціонуючи себе учнями певного науковця, автори через зв'язки між поколіннями фізиків у Харківському університеті зіставляють себе з фізиками, які стояли біля витоків харківської школи теоретичної фізики – Л. Д. Ландау та

І. М. Ліфшицем. Слід відзначити, що ідея створення кафедри теоретичної фізики в Харківському університеті належить лауреату Нобелівської премії Л. Д. Ландау. Проте фізик не встиг за два роки роботи в Харківському університеті втілити ідею в життя. Сучасну кафедру теоретичної фізики було створено в 1944 р. учнем Л. Д. Ландау – видатним ученим, академіком І. М. Ліфшицем, який завідував нею до переїзду до Москви в 1969 р. Однак автори підкреслюють, що І. М. Ліфшиць не розривав зав'язків з кафедрою та сприяв дослідженням харківських учнів [86].

Відрізняються текстуальною побудовою мемуарні частини історичних нарисів про Харківський університет. Зазначені мемуарні джерела складають четверту групу та розкривають сторінки історії університету, які досі не були висвітлені в історичній літературі: студентську науку [281], спорт [353], діяльність молодіжного театру СІНТ-63, який функціонував при Харківському університеті [201]. Враховуючи тематичну різноманітність, визначити набір лексем, характерний для відповідної групи, неможливо.

Розглянемо роботу Є. П. Пугача «О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – начале XXI века», яка, зі слів автора, є документальним нарисом. У центрі уваги вченого – історія Харківського університету другої половини XX ст. Автор на базі наукових праць з історії Харківського університету, історичних нарисів про його підрозділи та збірників спогадів про вчених-колеги висвітлив у книзі розвиток університету після 1945 р. Водночас зазначимо, що науковець став членом університетської корпорації в 1955 р. після того, як Харківський педагогічний інститут, у якому він навчався, увійшов до складу Харківського державного університету. Будуючи історію університету за хронологічним принципом, автор одночасно характеризує представників університетської корпорації. У виборі героїв Є. П. Пугач, за його словами, керувався принципом визначення «місця людини в університеті та впливом на його справи» [162, арк. 4]. Таким чином, автор обрав героями адміністрацію Харківського університету (ректорів – В. Ф. Лаврушина, В. І. Хоткевича, І. Є. Тарапова, В. А. Свіча, проректорів – В. І. Махінька, В. І. Астахова, І. І. Залюбовського), засновників наукових шкіл (Н. П. Комаря,

В. П. Макрідіна, В. П. Нікітіна, В. Г. Шахбазова), колег-істориків (С. І. Сидельникова, А. Г. Слюсарського), співробітників різних підрозділів, які тривалий час працювали в навчальному закладі (редактора газети «Харківський університет» Л. М. Межову, начальника навчальної частини Л. А. Пономаренко, начальника першого відділу М. П. Жукову). Значну частину своєї праці Є. П. Пугач присвятив першому повоєнному поколінню викладачів – колишнім фронтовикам. Також професор в інтерв'ю відзначив, що для створення біографічних нарисів використовував особові справи з Архіву ХНУ. Автор пояснив залучення офіційних документів необхідністю підтвердити власні спогади. Водночас мемуарист не завжди відокремлює власні спогади від документальних матеріалів.

Таким чином, джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету можна віднести до чотирьох дискурсів – «офіційного радянського», «неопублікованого радянського», «діаспорного», «сучасного українського». Інформаційні поля, сформовані в межах відповідних дискурсів, відрізняються набором сюжетних ліній, текстуальною побудовою, засобом подання інформації. На розкриття інформаційного потенціалу впливала належність мемуариста до університетської корпорації, етичні міркування та суспільно-політичні умови створення мемуарного джерела. Так, на відміну від «офіційного радянського» дискурсу в «неопублікованому радянському» міститься інформація, що стосується світогляду та приватного життя радянської людини. Натомість автори в межах «діаспорного» дискурсу зосереджуються здебільшого на висвітленні взаємодії людини, суспільства і влади за радянських часів. У межах «сучасного українського» дискурсу в центрі уваги мемуаристів знаходиться особистість, водночас автори поєднують позитивну інформацію про минуле з відомостями негативного характеру.

Загалом у комплексі мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету розкриваються особливості розвитку навчального закладу, життя університетської корпорації, характеристика

професорсько-викладацького складу, історія окремих підрозділів та університетських явищ.

Підіб'ємо підсумки. Дослідження функціонування в історико-культурному просторі трьох комплексів мемуарних джерел – про дореволюційний університет, університет 1920 – 1930-х рр. та університет 1940 – 1980-х рр. – засвідчило неперервність мемуарної традиції в Харківському університеті в ХХ – на початку ХХІ ст. Крім цього мемуарна традиція показує спадковість образів, що транслюються в університетській корпорації, незважаючи на період реорганізації Харківського університету в 1920 – 1930-ті рр., евакуацію в роки Другої Світової війни. Мемуаристи відзначають зв'язок дореволюційного університету з навчальними закладами- правонаступниками в 1920-ті рр., потім відновленим у 1933 р. Харківським державним університетом та університетом другої половини ХХ ст.

Проте дослідження текстологічних та археографічних аспектів зазначених комплексів мемуарних джерел показало, що осмислення університетського минулого 1920 – 1930-х рр. та 1940 – 1980-х рр. здебільшого розпочалося наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. По-перше, на цей період припадає «мемуарний» вік колишніх студентів університету. По друге, у 2004 – 2005-х рр. Харківський університет відзначив 200-річний ювілей, що зумовило зростання інтересу до його історії як у представників університетської корпорації, так і громадськості загалом.

Незважаючи на започаткування керівництвом Харківського університету серії «Спогади вчених Харківського державного університету», розвиток університетської мемуаристики переважно пов'язаний з цілеспрямованими діями представників окремих корпорацій, а саме історичного та фізичного факультетів, про що свідчить факт превалювання їхніх авторів серед загального складу мемуаристів. Однак якщо активна участь істориків характерна для університетської мемуаротворчості з дореволюційних часів, то фізики долучилися до університетської мемуаристики наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст., що

пояснюється зацікавленістю університетським минулим окремих викладачів фізичного факультету.

У межах інформаційних полів виокремлених дискурсів формується декілька образів Харківського університету. Так, завдяки інформації, поданій в «офіційному радянському» дискурсі, університет уявляється як місце ідейно-політичного виховання молоді. Натомість автори «неопублікованого радянського» дискурсу ототожнюють Харківський університет з місцем становлення університетської людини. Представники діаспори розглядають університет як засіб боротьби влади з українською культурою і національною ідеєю. Автори «сучасного українського» дискурсу більш помірковані і транслюють інтегрований образ Харківського університету. До того ж поряд з висвітленням визнання, організаційних досягнень та наукових успіхів навчального закладу мемуаристи звертаються і до негативних явищ у минулому Харківського університету.

Результати досліджень цього розділу наведено в публікаціях:

220. Красько О. І. Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2013. Вип. 16. С. 226–234.

РОЗДІЛ 3.

«МЕМОРІАЛЬНІ ЕСЕ» ПРО ВИКЛАДАЧІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

3.1 Традиції створення меморіальних збірників у Харківському університеті

В останнє десятиліття для Харківського університету традиційним стало видання меморіальних збірників на знак пошани до померлих колег, що, з одного боку, зумовлено антропологічним поворотом в історичній науці, персоналізацією та «олюдненням» самої історії, з іншого – політикою університету з формування корпоративної пам'яті.

Поява таких робіт продовжила традицію університетської спільноти публікувати спогади, біо- та бібліографічні матеріали до ювілеїв чи роковин смерті вчених, започатковану ще в дореволюційний час. Так, В. Ю. Іващенко в дисертаційному дослідженні з університетської мемуаристики ХІХ ст., враховуючи спонукальні мотиви написання мемуарного джерела, виокремила спогади, присвячені улюбленим викладачам або товаришам [98, арк. 52]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що переважно спогади з'являлися з гіркої нагоди – за кілька днів або місяців після смерті близької людини – та являли собою невеличкі нариси з її життя, сповнені почуттям глибокої вдячності та, відповідно, не завжди вільні від надмірної ідеалізації [98, арк. 52]. Загалом дореволюційний меморіальний дискурс складають спогади, присвячені професорам В. Г. Імшенецькому [241], К. К. Гаттенбергеру [64], Д. І. Каченовському [70], І. М. Міклашевському [279], В. К. Надлеру [52], О. О. Потебні [65], О. І Кірпічникову [330; 337] та ін.

Переважають спогади меморіального характеру колишніх вихованців про викладачів Харківського університету з'являлися на сторінках столичної та місцевої періодики після звістки про смерть учителя [240].

Невеликі за обсягом «некрологічні» спогади, крім конкретної фактографічної інформації, містять роздуми авторів про покійних професорів – про їхні моральні якості, науковий доробок, особливості викладацької діяльності та вплив на студентське середовище. Наприклад, А. С. Вязігін акцентує увагу читача на людських якостях професора В. К. Надлера, підкреслюючи «... Ця м'якість, простота виявлялися кожного разу, коли випадок або потреба зіштовхували з покійним» [52, с. 2]. Натомість у спогадах про В. Г. Імщенецького колишній вихованець Харківського університету, який сховав своє ім'я за криптонімом А. Е. [241, с. 2], звертається до розповіді про лекції вченого.

Відзначимо, що в деяких випадках автори, вказуючи на початку спогадів на їхній некрологічний характер, надалі зосереджуються не на постаті покійного, а на власних думках щодо минулого. У 1874 р. відомий педагог М. Ф. Де-Пуле оприлюднив у журналі «Вестник Европы» нарис «Харьковский университет и Д. И. Каченовский» [70]. Смерть видатного вченого стала приводом для того, щоб поговорити про університетське життя кінця 30-х – 40-х рр. XIX ст., коли Дмитро Іванович і сам автор були студентами.

Поява перших меморіальних збірників пов'язана з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства. У період 1890 – 1900-тих рр. товариством були укладені спеціальні збірки: «Памяти Александра Афанасьевича Потебни» [277], «Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова» [278], «Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского» [279], «Памяти профессора Егора Кузьмича Редина» [280] та інші. Аналогічну збірку на пошану пам'яті професора Д. І. Каченовського видало Харківське юридичне товариство [200].

Зазвичай збірники складали окремі відбитки «ЗХІФТ», у яких були зібрані всі промови, що виголошувались на похоронах та спеціальних засіданнях товариства, некрологи, статті та спогади, присвячені життю та науковій діяльності харківських професорів. Зазначені збірки мали певне зовнішнє оформлення та структурну побудову. Так, кожне видання відкривали портрет та біографічний нарис про покійного. У збірці, присвяченій О. О. Потебні, навіть зазначалося, що правління Харківського історико-філологічного товариства було змушене

асигнувати 50 руб. для придбання університетом великого фотографічного портрету вченого [277, с. 2]. За біографічним нарисом укладачі збірок переважно розміщували некрологи та промови, які були виголошені на похоронах ученого. Також зазвичай вказувалося де і коли та чи інша промова пролунала: «Мова проф. Д. І. Багалія, яка була промовлена над труною, під час внесення тіла до університетської церкви, 4 грудня, субота» [279, с. 3]. Наприкінці збірки читачеві пропонувалося ознайомитися зі списком наукових праць ученого.

Окрему частину меморіальних видань складали статті університетських колег про науковий доробок, викладацьку та громадську діяльність професорів. Науковий характер статей, місце та час виголошення промов зумовлювали той факт, що університетські представники висловлювалися від імені третьої особи, зазвичай не акцентуючи уваги на власних думках.

Крім того, здебільшого збірки містили спогади про покійних професорів. Обсяг мемуарів у різних збірках різнився і залежав від кількості опублікованих на момент підготовки відповідного видання спогадів, адже під час підготування меморіальної збірки укладачі обмежувалися передрукуванням статей мемуарного характеру, що вже були оприлюднені на сторінках періодичних видань. Наприклад, у збірці про О. О. Потебню були перевидані спогади А. К. Горнфельда [65, с. 2], у збірці про Д. І. Каченовського – промови мемуарного характеру професора фізики А. П. Шимкова та видатного окуліста Л. Л. Гіршмана, а також спогади його учня, професора Московського університету М. М. Ковалевського [58, с. 2]. Факт підготовки авторами спогадів спеціально для публікації в збірках встановити не вдалося.

Після 1917 р. традицію віддавати належне вченим університету шляхом видання збірок спогадів було перервано майже на півстоліття. Єдиним винятком стала праця «Спогади й замітки про Потебню» [338, арк. 74], що була опублікована в першому випуску «Бюлетеня» Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні при Українській Академії наук у 1922 р. з нагоди вшанування пам'яті видатного ученого. Утім, вочевидь, це видання значною мірою є продовженням попередньої практики.

Першим після значної перерви меморіальним виданням, пов'язаним із Харківським університетом, стала збірка, присвячена літературознавцю, академіку АН УРСР О. І. Білецькому, що вийшла друком у 1984 р. з нагоди 100-річчя від дня народження науковця [305]. Утім, відзначимо, що праця була підготовлена зусиллями співробітників Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, очолюваного О. І. Білецьким з 1943 р. й до кінця життя останнього.

Учені Харківського університету у своїй творчій діяльності тривалий час не зверталися до жанру мемуаристики, у тому числі уникали навіть автобіографічних текстів. С. М. Куделко зауважує, що «маргінальне» становище автобіографічних робіт за радянських часів виявилось в тому, що навіть провідні університетські історіографи (які покликані займатися саморефлексією) В. І. Астахов (1922 – 1972), І. Л. Шерман (1911 / 1912 – 1989) і Ю. І. Журавський (1937 – 1991) своїх розгорнутих автобіографій не залишили» [230, с. 161].

Натомість у післявоєнний час зросла кількість публікацій бібліографічного та біографічного характеру, чому сприяла діяльність спеціального підрозділу ЦНБ імені В. Н. Каразіна. Співробітники науково-бібліографічного відділу цілеспрямовано займалися підготовкою бібліографічних покажчиків та збирали біографічні відомості про науковців. Зокрема, слід відзначити діяльність провідних бібліографів того часу – В. Д. Прокопової та М. Г. Швалба. Так само велику увагу до публікації біо- та бібліографічних матеріалів приділяли на факультетах університету, особливо у зв'язку з ювілеями педагогічної та наукової діяльності представників професорсько-викладацького складу. До підготовки таких видань здебільшого долучалися колеги ювіляра.

Померлих колег університетська спільнота вшановувала в інший спосіб. У разі смерті вченого або співробітника на сторінках періодичного видання університету з'являлися некрологи, у яких фіксувалися основні віхи життя та діяльності людини, висловлювалися почуття суму університетської корпорації від втрати її представника та співчуття родині померлого. Аналіз текстів десятків некрологів, присвячених викладачам різних факультетів та опублікованих

протягом 1960 – 1980-х рр., свідчить про здебільшого шаблонний підхід до їхнього написання, у тому числі до текстуальної побудови, набору лексем та стилістичних прийомів, підбору засобів емоційного вираження [376]. З набуттям Україною незалежності університетське співтовариство продовжило практику публікації некрологів у газеті «Харківський університет».

Нові явища в царині мемуаристики спостерігаються лише з початку 2000-х років. Так, у 2001 р. співробітники кафедри фізики плазми ХНУ імені В. Н. Каразіна долучилися до підготовки видання, присвяченого 100-річчю від дня народження відомого фізика, одного з засновників фізико-технічного факультету ХДУ К. Д. Синельникова. Хоча ініціатором видання стала Науково-технічна рада ННЦ «ХФТІ» [2], значну кількість спогадів написали фізики університету.

У стінах Харківського університету меморіальна традиція відродилася в 2002 р. на історичному факультеті. Разом зі співробітниками Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» викладачі факультету на чолі з професором С. І. Посоховим підготували збірник, присвячений історіографу, засновнику та першому завідувачу кафедри історіографії, допоміжних історичних дисциплін та методики історії (нині кафедра історіографії, джерелознавства та археології) В. І. Астахову [335]. На кінець 2015 р. більше тридцяти викладачів Харківського університету стали героями меморіальних збірників. У третині випадків Харківський університет або його окремі підрозділи, не виступаючи ініціаторами, брали активну участь у реалізації меморіальних проектів інших навчальних закладів та наукових установ м. Харкова. Це зумовлено тим, що за радянських часів значна кількість викладачів поєднували роботу в декількох вищих навчальних закладах, або, як у випадку з фізиками, одночасно працювали в ХДУ та в науково-дослідницьких інститутах.

Отже, у дослідженні розглядаються меморіальні збірники, присвячені професорсько-викладацькому складу Харківського університету другої половини ХХ ст. та опубліковані як безпосередньо зусиллями університетського співтовариства, так і спільно з іншими освітніми та науковими установами

м. Харкова. Під час відбору меморіальних джерел враховувалися причетність героя збірки до Харківського університету радянських часів та міра участі в підготовці видання представників університетської корпорації.

Також відзначимо, що на сучасному етапі меморіальна традиція в Харківському університеті набула нових форм, порівняно з дореволюційними часами, що зумовлено розвитком міждисциплінарного підходу в сучасній гуманітаристиці.

Прикладом злиття літератури та історії в одному контекстуальному полі стали меморіальні видання, які поєднали в собі елементи мемуаристики, есеїстики, панегіриків та історіографічних текстів. Тому умовно чимало спогадів можна позначити як «меморіальні есе» – акт рефлексії автора тексту щодо знайомої людини з нагоди її втрати. У меморіальних текстах автори не стільки згадують події або факти, пов'язані з померлим, скільки осмислюють його життєвий досвід та окреслюють власну позицію щодо минулого. На відміну від дореволюційних спогадів некрологічного характеру, приводом для створення більшості «меморіальних есе» слугувала підготовка меморіальних збірників, тобто автори вдавалися до рефлексії після проголошення університетським співтовариством початку роботи над конкретним меморіальним виданням.

Меморіальна традиція Харківського університету втілена в шестистах п'ятнадцяти «меморіальних есе», опублікованих у тридцяти одному збірнику, присвяченому викладачам та науковцям Харківського університету. Надалі нами буде розглянуто особливості розвитку меморіального напрямку університетської пам'яті та визначено участь окремих підрозділів Харківського університету та університетської корпорації загалом у підготовці меморіальних збірників.

Отже, героями меморіальних збірників, пов'язаних із Харківським університетом другої половини ХХ ст., виступили: В. М. Ажажа, В. І. Астахов, О. І. Ахієзер, Н. В. Бойко, Є. С. Боровик, І. М. Буланкін, А. К. Вальтер, Я. О. Гегузін, Ю. О. Голубкін, А. І. Епштейн, Ю. Й. Журавський, М. А. Ізмайлов, В. І. Кадєєв, О. О. Кучер, І. М. Ліфшиць, Б. К. Мигаль, В. О. Латишева, В. М. Мещеряков, М. О. Лактіонов, В. Ю. Некос, М. Ф. Ніколаєвський,

Б. Я. Пінес, Г. М. Попов, К. Д. Синельников, К. М. Степанов, Є. І. Тарапов, Ю. І. Терехов, Я. М. Фогель, М. О. Хижняк, І. Л. Шерман та О. О. Якуба (Додаток Ж. Таблиця 3.1. Герої меморіальних збірників, пов'язаних із Харківським університетом другої половини ХХ ст.).

Аналіз факультетської належності зазначених осіб засвідчує, що найбільша кількість збірників, а саме по одинадцять, присвячена історикам та фізикам. Героями решти дев'яти видань стали два представники соціологічного факультету та по одному представнику біологічного, економічного, механіко-математичного (з 2015 р. факультету математики та інформатики), філологічного та хімічного факультетів, факультетів психології та екології.

Домінування в університетській мемуаристиці спогадів про істориків та фізиків другої половини ХХ ст. можна пояснити двома причинами. По-перше, тривалістю розвитку історичної та фізичної науки в стінах Харківського університету, оскільки історичний факультет та факультети фізичного профілю беруть свій початок із перших так званих «класичних» факультетів (історико-філологічного та фізико-математичного), відкритих в Імператорському Харківському університеті в 1805 р. У науковій літературі з історії університету підкреслюється правонаступність цих підрозділів, що підтверджується традицією викладання, становленням наукових шкіл та спадковістю професорсько-викладацького складу [282].

Навіть у період реорганізації Харківського університету, коли з нього в 1920 р. виокремилися юридичний та медичний факультети, історико-філологічний та фізико-математичний факультети разом склали базу Тимчасових вищих педагогічних установ, пізніше Академії теоретичних знань, на основі якої у травні 1921 р. було створено Харківський інститут народної освіти (ХІНО) [300]. Факультет професійної освіти (ФПО) ХІНО можна вважати спадкоємцем університету, оскільки, як відзначає дослідниця цього періоду університетської історії О. Л. Рябченко, «одержав всю його матеріальну спадщину та духовний потенціал» [316, с. 8]. Ситуація з традицією викладання дисциплін історичного та фізичного циклу не змінилася і з поділом ХІНО у 1930 р. на два інститути –

Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО) та Харківський фізико-хіміко-математичний інститут (ХФХМІ), які потім були об'єднані в Харківський держаний університет у складі 7 факультетів.

По-друге, превалювання розповідей про вчених у галузі природничих наук пояснюється об'єктивною ситуацією, що склалася в науковому житті Харкова протягом ХХ ст. У 1928 р. за ініціативи академіка А. Ф. Йоффе в Харкові був створений один із найбільших центрів фізичної науки в СРСР – Український фізико-технічний інститут (УФТІ). З того часу, зі слів випускника Харківського університету 1940 р., автора спогадів «Семнадцать рассказов старого физика», В. С. Когана: «Доля фізмату (фізико-математичного факультету) Харківського університету сотнями ниток нерозривно пов'язана з долею фізико-технічного інституту, що послідовно називався Українським (УФТІ), академічним (ФТІ АН УРСР) і просто Харківським (ХФТІ). Зараз він називається ННЦ «ХФТІ» ...» [208, с. 17].

Президент НАН України академік Б. Є. Патон у книзі «Харьков и физика» звернув увагу на те, що Харківський університет та УФТІ стали стовпом генеалогічного древа своєрідної «Харківської академії фізичних наук» та сприяли розвитку її кореневої системи» [349, с. 43–44]. Так, у зв'язку з післявоєнним розвитком фізики в Радянському Союзі інститут суттєво розширився. Поблизу Харкова було побудовано науковий центр «П'ятихатки» з окремою інфраструктурою. Пізніше на базі підрозділів наукового центру виникли нові науково-дослідницькі інститути, з якими пов'язана діяльність плеяди відомих вчених – фізиків Харківського університету: В. М. Ажажі, О. І. Ахієзера, Є. С. Боровика, А. К. Вальтера, Я. О. Гегузїна, І. М. Ліфшиця, Б. Я. Пінеса, К. Д. Синельникова, К. М. Степанова, Я. М. Фогеля та М. О. Хижняка. Зі слів декана фізико-технічного факультету, професора О. І. Гірки, традиція викладання співробітниками інституту фізичних дисциплін на факультетах Харківського університету збереглася і до сьогодні [118, арк. 1].

Під час розгляду спадковості та тривалості існування так званих «класичних» факультетів постає питання щодо відсутності меморіальної традиції

на сучасному філологічному факультеті. У дореволюційній мемуаристиці відзначається домінування мемуаристів-гуманітаріїв, зокрема філологів, що пояснюється професійними навичками останніх, їхньою схильністю до літературної діяльності [98, арк. 92]. Так, більш ніж третина мемуарних пам'яток з університетського минулого належить представникам історико-філологічного факультету, а героями розповідей виступили тогочасні відомі філологи – П. П. Гулак-Артемівський [272], П. О. Потебня [338], М. Ф. Сумцов [32] та ін.

У радянський період істориками та літераторами Харківського університету не було опубліковано жодної меморіальної роботи. З одного боку, це можна пояснити загальними процесами. З 1930-х рр., як відзначає В. Ю. Іващенко, мемуарні видання в межах СРСР взагалі стали рідкістю, так само як і меморіальні [98, арк. 74]. Слід припустити, що в умовах радянського тоталітарного режиму практика акцентування уваги на людині в суспільстві, навіть померлої, не вписувалася до пануючих догм уніфікації та колективізму.

Натомість меморіальний дискурс про філологів Харківського університету інтенсивно розвивався за кордоном. Колишні студенти та викладачі, які в роки Другої світової війни та в післявоєнний час були змушені за різних обставин залишити країну, активно долучилися до діяльності української діаспори в Канаді та США – стали авторами заміток та статей про Україну в журналах «Нові дні», «Сучасність» та ін.

Можна припустити, що занепад меморіальної традиції на філологічному факультеті пов'язаний з відсутністю мовознавців та літературознавців такого масштабу, до вшанування пам'яті яких прагнула б університетська спільнота, оскільки відомі на всю країну вчені-філологи О. І. Білецький та Л. А. Булахівський у різний час залишили Alma Mater та переїхали працювати до Києва. Тому, як зазначалося вище, збірник про О. І. Білецького був підготовлений зусиллями співробітників Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка [305]. Також можливо, пасивність філологів Харківського університету пов'язана із психологічними особливостями творчої діяльності письменників та літераторів,

оскільки представники письменницького фаху більш схильні до еґо-репрезентації, осмисленню власного «Я», аніж до рефлексії щодо іншої людини.

На сьогодні філологічний факультет ХНУ імені В. Н. Каразіна випустив лише один меморіальний збірник, присвячений доценту кафедри російської мови Н. В. Бойко, яка пішла з життя в 2015 р. За кілька місяців після смерті Н. В. Бойко співробітниками кафедри було підготовлено видання на її пошану, яке включає наукові роботи та бібліографію, а також спогади її учнів, друзів, колег. Також, слід відзначити збірник, виданий на пошану вихованця факультету, письменника Григіра Тютюнника. Він був опублікований за рішенням Ради філологічного факультету в 2001 р. до 70-річчя від дня народження новеліста [290]. Зі слів декана філологічного факультету, професора Ю. М. Безхутрого, на вибір героя збірника вплинуло не стільки відоме ім'я вихованця, скільки бажання викладачів поділитися спогадами про певний період університетської історії, а саме відобразити філологічний факультет кінця 1950 – початку 1960-х рр. [105, арк. 1]. На питання щодо меморіальної традиції на факультеті, інформант розповів про проведення наукових конференцій, присвячених пам'яті померлих викладачів, підкресливши, що в мемуаротворчості філологи віддають перевагу сюжетам, присвяченим «живим» людям [105, арк. 2]. Тому до певних ювілеїв учених на сучасному філологічному факультеті Харківського університету з'являються бібліографічні покажчики з біографіями, які містять елементи спогадів. Незважаючи на це, професор Ю. М. Безхутрий відзначає «спорадичність» мемуарних видань філологів, порівнюючи з системним підходом колег-істориків [105, арк. 2]. Докладніше питання публікації меморіальних видань історичним факультетом викладено в наступному підрозділі.

Важливим для характеристики меморіальної традиції університетської корпорації є визначення наукового статусу героїв збірників. Аналіз наукових звань та професійних досягнень вчених засвідчує, що тільки у двох випадках меморіальні видання присвячені доцентам університету – Н. В. Бойко та В. О. Латишевій. Також зазначимо, що разом зі збірником про професора соціологічного факультету О. О. Якубу роботи про Н. В. Бойко та В. О. Латишеву

становлять невеликий відсоток меморіальних видань, які присвячені жінкам-науковцям.

Превалювання серед героїв осіб чоловічої статі зумовлено відповідною гендерною політикою у вищій школі, оскільки в радянський час, незважаючи на юридичне рівноправ'я, жінки дискримінувалися в багатьох сферах життя. На думку М. Смольницької, негласно існував своєрідний гендерний контракт, санкціонований державою, так званий «контракт працюючої матері»: жінка формально мала рівні з чоловіком права, отримувала будь-яку освіту, могла обіймати будь-яку посаду, але водночас сім'я не переставала бути основою її діяльності [326, с. 168]. Тому зазвичай у радянському суспільстві жінки-науковці залишалися в тіні чоловіків-учених. Аналіз складу працівників адміністративної частини Харківського університету протягом 1950 – 1970-х рр. за гендерним принципом засвідчує, що жодна жінка-вчений не очолювала університет або окремі його підрозділи.

Слід відзначити, що керівна посада є однією з характеристик обраних героїв. До того ж звертаємо увагу на те, що до дослідження залучалися дані про найвище досягнення в професійній кар'єрі вченого, навіть якщо воно відбулося після 1991 р.

Крім зазначених вище Н. В. Бойко та В. О. Латишевої, усі інші особи були професорами університету й половина з них у різні часи обіймала керівні посади. Представникам найвищої адміністративної частини (ректорату) присвячено п'ять збірників. Університетська спільнота вшанувала проректорів В. І. Астахова та М. А. Измайлова, двох ректорів радянських часів – І. М. Буланкіна та І. Є. Тарапова. Героєм п'ятого збірника став В. Ф. Мещеряков, який був проректором Харківського університету короткий час наприкінці свого життя, у 2000 – 2002 рр., однак учений працював на історичному факультеті з перервами з 1972 р. Слід відзначити, що одним із спонукальних факторів підготовки збірника, присвяченого В. Ф. Мещерякову, була активна громадська діяльність ученого.

П'ять збірників присвячено деканам низки факультетів Харківського університету [89; 345; 395; 366]. Якщо для історичного факультету збірник про

його керівника Ю. Й. Журавського є одним із одинадцяти в меморіальній серії, то для економічного та соціологічного факультетів, факультету екології та факультету психології меморіальні видання про їхніх деканів стали першими на шляху приєднання до загальноуніверситетської меморіальної традиції. Так, екологічний факультет підготував збірник про першого декана В. Ю. Некоса, факультет психології – про першого декана О. М. Лактіонова, соціологічний факультет – про О. О. Якубу, засновницю соціологічної школи в Україні, завідувачку першої в Україні соціологічної лабораторії. Також викладачі соціологічного факультету меморіальним виданням вшанували пам'ять відомого вченого-політолога та соціолога, професора М. Ф. Ніколаєвського. Без сумніву, на вибір героя збірки вплинув той факт, що син ученого, В. М. Ніколаєвський, продовжив наукову династію та на момент публікації книги в 2006 р. обіймав посаду декана соціологічного факультету. Видання було присвячене 70-річчю від дня народження М. Ф. Ніколаєвського.

Факультети, які долучалися до меморіальної практики публікації збірників неодноразово, враховуючи ієрархію у вітчизняному науковому середовищі, після деканів ушанували пам'ять завідувачів окремих кафедр. Так, у сімох меморіальних збірниках з одинадцяти історики вшановували пам'ять колег по кафедрі. Університетську першість тримає кафедра історіографії, джерелознавства та археології, співробітники якої за п'ятнадцять років встигли підготувати збірники про більшість завідувачів [89; 335; 187]. Загалом половина меморіальних видань присвячена завідувачам кафедр університету.

Іншої стратегії у виборі героїв збірників дотримуються університетські фізики. Більшою мірою факультети фізичного профілю в меморіальній традиції орієнтуються на наукові досягнення своїх учених, оцінку їхньої діяльності іншими науковцями, авторитет у науковому середовищі. Оскільки найчастіше до управління факультетами фізичного профілю долучалися викладачі, які були більше зосереджені на педагогічній, ніж на науковій діяльності, поки що жоден меморіальний збірник не був присвячений фізику-декану.

Натомість кафедри на фізичних факультетах очолювали провідні в окремих напрямках досліджень учені. Тому в центрі уваги восьми меморіальних збірників фізиків були завідувачі кафедр О. І. Ахієзер, Є. С. Боровик, А. К. Вальтер Я. О. Гегузін, І. М. Ліфшиць, Б. Я. Пінес, К. Д. Синельников та М. А. Хижняк, які одночасно працювали в науково-дослідницьких інститутах м. Харкова, зокрема в ННЦ ХФТІ та ФТІНТі. У науковому середовищі кожен із зазначених учених вважається або засновником наукової школи, або видатним спеціалістом у певній галузі фізики [349].

В окремих випадках університетська спільнота фізиків долучалася до меморіальних видань про науковців ННЦ ХФТІ. Однак слід зазначити, що В. М. Ажажа, К. М. Степанов та Я. М. Фогель поєднували високі посади в науковому центрі з викладацькою діяльністю в Харківському університеті. Пізніше В. М. Ажажа та К. М. Степанов навіть були обрані почесними докторами Харківського університету.

Узагалі про орієнтацію фізиків на наукове визнання у виборі осіб для підготовки меморіального видання свідчить аналіз інформації щодо присвоєння високих учених звань героям розповідей та нагородження їх почесними відзнаками. Так, у центрі уваги п'яти збірників перебувають фізики-академіки. Зокрема, у радянські часи Академія наук УРСР обрала дійсними членами О. І. Ахієзера та І. М. Лівшиця. З набуттям Україною незалежності, членом-кореспондентом Національної академії наук України став К. М. Степанов, а академіками – В. М. Ажажа та М. А. Хижняк.

Залежно від «наукового статусу» героя збірника по-різному виглядає колектив авторів «меморіальних есе». Аналіз взаємовідносин героя та автора спогадів дозволяє виокремити серед мемуаристів декілька груп. Критерієм, на підставі якого склад мемуаристів було розподілено за групами, стала «статусна» позиція автора.

Першу групу мемуаристів становлять члени родин науковців. У третині меморіальних збірників своїми сімейними спогадами про вчених поділилися їхні дружини, діти та онуки. Здебільшого родичі залишили невеликі за обсягом

розповіді. Прикладами розгорнутих мемуарів є спогади доньок ректорів університету І. М. Буланкіна та І. Є. Тарапова – нині викладачок Харківського університету Н. І. Буланкіної та О. І. Тарапової. Це пояснюється тим, що тексти спогадів були написані мемуаристками ще до підготовки меморіальних збірників про їхніх батьків. Також у відповідних збірниках були опубліковані спогади доньок вчених Харківського університету: С. Я. Гегузіної [53], С. М. Ізмайлової [268], М. Л. Сегала [2]. У збірниках про В. М. Ажажу [265], В. І. Астахова [335], Б. М. Мигалю [260] сімейні спогади написані декількома особами.

Відзначимо, що інколи автори самостійно окреслюють характер взаємовідносин з героями, підкреслюючи певну позицію щодо них. Так, окремі автори, розповідаючи про науковців, звертаються до них як до вчителів та наставників. Тому зазначені спогади були нами умовно виділені в другу групу – групу учнів. Оскільки значною мірою саме учні виступали ініціаторами підготовки меморіального видання та координаторами редакційних колегій, майже в кожному збірнику частину спогадів залишили колишні вихованці вчених.

Найчисельнішу групу мемуаристів становлять колеги та друзі. Тільки в окремих випадках ці «статусні» ролі можна відокремити одну від іншої. Переважно автори окреслюють своє дружнє ставлення вже в назвах меморіальних «есе» або розповідають про дружні стосунки в текстах спогадів. Слід зазначити, що для збірників, підготовлених істориками, характерним є залучення представників університетської корпорації, а для збірників, укладених фізиками, – ширшої наукової спільноти. Серед авторів спогадів про фізиків Харківського університету – академіки й член-кореспонденти НАН України, академіки іноземних академій наук, співробітники науково-дослідницьких установ України та інших держав.

До окремої групи належать спогади знайомих науковця. Передусім це однокласники, однокурсники, товариші по службі в армії, друзі молодості. Як правило, спілкування авторів зазначеної групи з ученим відбувалося на певному відрізку часу і в майбутньому не підтримувалося. Такі мемуаристи відзначають,

що не були близькими друзями героїв збірників, але із задоволенням діляться історіями зі спільного минулого.

Таким чином, витоки меморіальної традиції в стінах Харківського університету сягають дореволюційних часів. У XIX ст. вшанування пам'яті про університетських людей за допомогою спогадів було розповсюдженою корпоративною практикою. Вихованці публікували «некрологічні» спогади про померлих професорів на сторінках періодики, колеги видавали спеціальні меморіальні збірники. Зі встановленням радянської влади поступово відбувається занепад університетської мемуаристики та відхід від усталених комемораційних практик. Натомість університетське співтовариство виробило деякі нові форми презентації своїх представників. Так, у біо- та бібліографічних роботах, некрологах фіксувалася конкретна фактична інформація про людину, а не рефлексія членів корпорації щодо свого минулого.

Переривання меморіальної традиції за радянських часів та розвиток міждисциплінарного підходу в системі гуманітарних та суспільних наук в останні два десятиліття зумовили появу нової комемораційної практики серед університетської спільноти – створення спогадів спеціально для меморіальних збірників про викладачів Харківського університету. Зазначені збірники являють собою синтез дореволюційних меморій та радянських біо-, бібліографічних матеріалів. За п'ятнадцять років співробітники Харківського університету долучилися до підготовки тридцяти одного меморіального збірника. Аналіз особистостей, які перебувають у центрі уваги, авторського складу, підходів до підготовки меморіальних видань окремих підрозділів університету показав відсутність спрямованої стратегії університетської спільноти щодо формування меморіального дискурсу. Досягнення істориків та фізиків у цьому напрямі, передусім пов'язані з акумуляцією пам'яті окремих співтовариств. Таким чином, корпоративний фактор став ключовим у меморіальній традиції університету, визначаючи її розвиток та специфіку залежно від факультетської належності об'єкта мемуаротворчості.

3.2 Текстологічні та археографічні аспекти дослідження меморіальних збірників

Враховуючи те, що в Харківському університеті традиція публікації збірників про викладачів університету відродилася достатньо недавно, на початку XXI ст., поява нових меморіальних видань має спорадичний характер та залежить більше від ініціативи факультетів, ніж від цілеспрямованої політики керівництва університету зі збереження пам'яті про представників університетської корпорації. Зауважимо, що серед членів університетського співтовариства спостерігаються різні підходи до публікації робіт меморіального характеру. Однак, незважаючи на відсутність єдиних правил, для збірників про викладачів Харківського університету характерне дотримання певного оформлення та внутрішнього наповнення.

Загалом залежно від просторово-часового континууму в підготовці меморіальних збірників можна виокремити декілька стратегій університетських підрозділів: довготривале та самостійне видання збірників у межах однієї меморіальної серії, довготривале співробітництво з іншими установами у виданні збірників та підготовка підрозділами поодиноких меморіальних робіт (Додаток 3. Таблиця 3. 2. Археографічні аспекти дослідження меморіальних збірників).

Прикладом першої стратегії є меморіальна серія історичного факультету. Історики університету роблять значний внесок у загальноуніверситетську політику пам'яті – публікують роботи з університетської історії, організують та проводять конференції, сприяють комеморації міського простору за рахунок розміщення зовнішніх атрибутів корпоративної культури в місті та музеєфікації університету, передають цінності університетської культури через навчальний процес. До того ж зазначимо, що роль історичного факультету в збереженні та переданні корпоративної пам'яті коливається від виконання окремих дій до ініціативи та організації власної кампанії зі збереження «університетського духу», у межах якої, власне, і відбувається підготовка меморіальної серії.

У 2002 р. до вісімдесятиріччя від дня народження професора, першого завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології, проректора університету з 1963 по 1972 рр. В. І. Астахова підрозділ, як уже зазначалося, підготував перше в стінах Харківського університету меморіальне видання [335]. Зі слів одного з ініціаторів створення цього збірника, завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології, професора С. І. Посохова, формат меморіального збірника, з одного боку, мав продовжити традицію, яка склалася на історичному факультеті, а саме публікувати до ювілеїв викладачів біобібліографічні матеріали, а з іншого боку, відкрити нові можливості – ділитися спогадами [157, арк. 1]:

Публікацією збірника про історіографа В. І. Астахова історичний факультет започаткував серію меморіальних видань, присвячених викладачам, які працювали на факультеті багато років, стали вчителями кількох поколінь істориків. З 2002 по 2015 рр. зусиллями співробітників та випускників факультету було підготовлено дванадцять збірників, а саме про В. І. Астахова, В. Ф. Мещерякова (2007), Ю. Й. Журавського (2008), В. О. Латишеву (2010), Ю. О. Голубкіна (2011), А. І. Епштейна (2012), Б. К. Мигаля (2012), В. І. Кадеєва (2013), Г. М. Попова (2015), І. Л. Шермана (2015), О. М. Кучера (2015). До серії також увійшов збірник про одного із засновників емблематики в Україні, доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології Б. П. Зайцева (2012). Збірник був опублікований за життя вченого. Зі слів одного з укладачів книги, директора Центра краєзнавства імені П. Т. Тронька, професора С. М. Куделка, це було пов'язано з поважним віком Б. П. Зайцева (на момент публікації вченому виповнилося 85 років), та вірогідністю не застати живими можливих авторів спогадів – колег та друзів дослідника, свідків тієї епохи [141, арк. 2]. Однак оскільки цей збірник не має меморіального характеру, у цьому розділі він розглядатися не буде. З тієї ж причини нами не розглядається книга про фізика, проректора Харківського університету в 1967 – 2013 рр., І. І. Залюбовського, опублікована в 2009 р. до 80-річчя від дня народження вченого.

Цікавою є історія публікації збірника, присвяченого В. І. Кадєєву. У 2011 р. Володимир Іванович відійшов від викладацької діяльності. Однокурсник Б. П. Зайцева, В. І. Кадєєв був свідком цілої епохи, тому викладачі історичного факультету виступили з пропозицією записати спогади вченого, оскільки через поважний вік та стан здоров'я науковець не міг написати їх самостійно. Тривалий час доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків С. Д. Литовченко записував на диктофон спогади Володимира Івановича. У той час, коли робота над транскрипцією запису добігала кінця, В. І. Кадєєва не стало, тому було вирішено додатково зібрати спогади про вченого та опублікувати всі тексти в одному збірнику. Видання було готове до роковин смерті В. І. Кадєєва.

Загалом, розподіл публікацій між кафедрами історичного факультету виглядає таким чином: кафедра історіографії, джерелознавства та археології, а також кафедра стародавнього світу та середніх віків підготували по чотири збірники, кафедра історії України, кафедра нової та новітньої історії, кафедра історії Східної Європи – по одному збірнику. Лідерство перших двох кафедр спричинено ініціативністю окремих викладачів та підтримкою всього колективу підрозділів. Так, професор С. І. Посохов зазначив, що його вчителем з великої літери був і залишається професор Ю. Й. Журавський – завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету (1973 – 1991 рр., з перервами), тому свої спогади про нього він опублікував ще в газеті «Харківський університет» за декілька років після його смерті [302]. Після виходу збірника про В. І. Астахова з'явилася ідея перевидання цих меморіальних роздумів у спеціальній роботі, присвяченій Ю. Й. Журавському. Колектив кафедри підтримав цю ініціативу та взяв активну участь у підготовці збірника.

Проаналізувавши процес підготовки до друку меморіальних збірників, можемо відзначити наявність у кожній робочій групі так званої людини-«локомотива», яка була ініціатором створення книги, одним з її упорядників та координатором роботи редакційної колегії, а в окремих випадках також і знаходила кошти на її видання. Так, одну з ключових ролей у підготовці та публікації меморіальних робіт про В. Ф. Мещерякова та В. І. Кадєєва зіграв

доцент С. В. Д'ячков. Окрім координаційних дій зі збору спогадів, С. В. Д'ячков, як голова Харківського обласного історико-археологічного товариства, зміг організувати фінансову підтримку видання цих збірників. С. І. Посохов та С. М. Куделко одноставно вважають, що збірник про історика, археолога, керівника Північно-Кримської археологічної експедиції ХДУ імені О. М. Горького в 1972 – 1987 рр. В. О. Латишеву побачив світ завдяки доценту кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. П. Мартем'янову.

Видання збірників, присвячених Б. К. Мигалю та О. М. Кучеру, було ініційовано учнями вчених – випускниками факультету, які на момент публікації були співробітниками інших навчальних закладів м. Харкова. Колеги вчених по кафедрах виступили лише авторами спогадів. Можливо, пояснюючи ситуацію з розподілом видань по кафедрах, слід враховувати професійну схильність викладачів кафедри історіографії до рефлексії та їхній інтерес до університетської історії. В інтерв'ю С. М. Куделко підкреслив необхідність для сучасних істориків не тільки збирати джерела, але й створювати їх для майбутніх поколінь [141, арк. 2].

Варіант активності викладачів кафедри стародавнього світу та середніх віків можна пояснити тим, що на цій кафедрі спостерігається безперервність університетської традиції з дорадянських часів. Як відомо, така традиція тримається саме на зв'язку «учитель – учень». На кафедрі також спостерігається особливе ставлення до мемуарних джерел. Крім того, викладачі кафедри приділяють багато часу перекладам античних та середньовічних джерел російською та українською мовами. Слід згадати про переклади творів Мартіна Лютера доцентом кафедри Ю. О. Голубкіним [205; 249]. З іншого боку, стикаючись із професійними труднощами, передусім через неможливість працювати з першоджерелами, історики-медієвісти віддають перевагу історіографічним студіям. Тому підготовка меморіальних збірників, яка передбачає авторську та археографічну роботу, імпонує викладачам кафедри.

Незважаючи на те, що в підготовці окремого меморіального видання брали участь співробітники різних підрозділів, збірники історичного факультету схожі

між собою як за зовнішнім оформленням, так і за внутрішньою структурою, що дозволяє погодитися з твердженням С. І. Посохова про те, що фактично можна казати про меморіальну серію [157, арк. 2]. Це повною мірою стосується й згаданих збірників про Б. К. Мигаля та О. М. Кучера, укладачами яких виступили не викладачі історичного факультету.

Приклад меморіальної серії видань історичного факультету є винятковим для університетського співтовариства. Незважаючи на те, що фізикам Харківського університету присвячена така ж кількість меморіальних видань (11), вони не становлять серію. Це зумовлено, по-перше, тим, що в підготовці збірників були задіяні різні факультети університету, які не координували свої зусилля. У 1933 р. постановою Раднаркому освіти УРСР «Про відновлення державних університетів на Україні» Харківський університет був відновлений у складі 7 факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, геолого-географічного, літературно-лінгвістичного, історичного (з філософським відділенням), економічного (з відділенням економічної географії). За радянського періоду в університеті з'явилося декілька факультетів фізичного профілю: у 1952 р. був створений радіофізичний факультет, у 1962 р. внаслідок реорганізації фізико-математичного факультету виникли фізичний та фізико-технічний факультети. Учені колишнього фізико-математичного факультету почали працювати в різних підрозділах, тому й підготовкою збірників про них займалися професорсько-викладацькі колективи різних факультетів.

По-друге, у більшості випадків публікація відповідних збірників була ініційована установою, яка не має безпосереднього відношення до університету – ННЦ «ХФТІ». Слід відмітити, що ступінь співробітництва між Харківським університетом та науковим центром варіюється від побіжної участі університетських фізиків у підготовці меморіальних видань до повноцінного партнерства. Так, у підготовці збірників про О. І. Ахієзера, А. К. Вальтера, І. М. Ліфшиця та К. Д. Синельникова викладачі Харківського університету були залучені тільки як автори спогадів. Натомість інформація про рекомендацію до друку Вчених рад Харківського університету та ННЦ «ХФТІ», розподіл

авторських прав між ними, склад укладачів та авторів свідчить той факт, що меморіальні збірники про В. М. Ажажу, Є. С. Боровика, К. Д. Степанова, Я. М. Фогеля та М. О. Хижняка стали спільною справою обох установ.

Відзначимо, що у видавничій діяльності ННЦ «ХФТІ» меморіальні публікації посідають значне місце. Крім зазначених вище книг, співробітниками наукового центру також були підготовлені збірники про академіків Д. В. Волкова та В. Г. Манжелія, однак у нашому дослідженні ці видання розглядатися не будуть, оскільки академіки не працювали в Харківському університеті, хоч і були його вихованцями.

Самостійно університетська спільнота видала «Спогади про Б. Я. Пінеса (до 100-річчя від дня народження)» та «Яков Евсеевич Гегузин. Ученый и Учитель». У передмові книги про Я. О. Гегузїна укладачі зазначають: «Ця книга є природним продовженням зїрки «Университетский профессор» (за редакцією В. І. Кїбця), виданої в 2003 році до 200-річчя Харківського університету, в який зїбрані спогади про Я. О. Гегузїна, рецензїї на його книги, вибрані мїркування і роздуми» [53, с. 3].

Для інших підрозділів ХНУ імені В. Н. Каразіна характерні поодинокі меморіальні збірники. Це стосується як відновлених Постановою Раднаркому освіти УРСР «Про відновлення державних університетів на Україні» 1933 року факультетів (біологічного, економічного, хїмічного), так і новостворених в останні два десятиліття факультетів (екологічного, соціологічного та факультету психологїї).

Так, другим виданням меморіального характеру в університеті став зїрник про ректора Харківського університету в 1945 – 1960-х рр., відомого біохїміка, професора І. М. Буланкіна. В основу книги було покладено спогади доньки вченого, доцента біологічного факультету Н. І. Буланкіної, які вона опублікувала в науково-популярному журналі «Universitates» в 2001 р. до 100-річчя від дня народження Івана Миколайовича. Н. І. Буланкіна так написала у своїх мемуарах: «Добїгав кїнця 2000 рік, наставав 2001 – рік сторїччя мого батька Івана Миколайовича Буланкіна. Я відчула, що настав час привести до ладу документи,

фотографії, листи, а головне – думки, згадати все, що згадається» [35, с. 59]. Варто зазначити, що назване мемуарне джерело є складним за своїм змістом, оскільки крім спогадів Н. І. Буланкіної про батька, воно містить уривки спогадів самого ректора. За словами Наталі Іванівни, І. М. Буланкін написав свої спогади в непростий період свого життя – у 1930-ті роки. У 1934 р. Іван Миколайович пройшов партійну «чистку», після якої його зняли з посади проректора університету [214, с. 22]. Це і стало поштовхом до написання спогадів.

З 1921 року, коли І. М. Буланкін був зарахований студентом агро-біологічного факультету ХІНО, і до смерті в 1960 році життя вченого було нерозривно пов'язане з Харківським університетом. Науковці обіймав різні посади – доцента, професора, декана біологічного факультету, проректора та ректора університету. Саме завдяки зусиллям І. М. Буланкіна Харківський університет був відновлений після повернення з евакуації із Кзил-Орди.

З огляду на вищесказане підготовка збірника про І. М. Буланкіна стала справою не тільки доньки вченого чи біологічного факультету, а й усього університету, що підтверджує склад упорядників та авторський склад мемуаристів. У роботі над книгою брали участь біологи, історики, співробітники бібліотеки, а спогади про вченого писали учні, колеги, викладачі різних факультетів, співробітники адміністративно-господарської частини університету.

Слід відзначити, що меморіальні видання або інші науково-популярні роботи присвячені тільки двом із п'яти післявоєнних ректорів – І. М. Буланкіну та І. Є. Тарапову. Збірник про І. Є. Тарапова вийшов до 85-річчя від дня народження вченого в 2011 р. Крім спогадів, багато з яких до цього також публікувалися в журналі «Universitates», книга містить частину, присвячену історії наукової школи з механіки суцільних середовищ у Харківському університеті. Більше тридцяти років І. Є. Тарапов був завідувачем кафедри теоретичної механіки, гуртуючи навколо своїх ідей викладацький склад. У збірнику зібрані статті учнів І. Є. Тарапова – представників його наукової школи.

Як і збірник про І. Є. Тарапова, книга про завідувача кафедри фізичної хімії, професора М. А. Ізмайлова, яка була підготовлена до 100-річчя від дня

народження хіміка, крім спогадів, містить наукові статті колег ученого по кафедрі. Таким чином, корпорація прагне не тільки зберегти університетську пам'ять, але й ознайомити широкий загал з історією наукових шкіл в університеті, останніми досягненнями окремих підрозділів, відкриттями науковців.

Узагалі для університетського співтовариства характерна підготовка та публікація меморіальних видань до певних ювілеїв. Чотирнадцять збірників із тридцяти одного були приурочені до ювілеїв від дня народження того чи іншого вченого. Здебільшого випадків характер видання укладачі обумовлюють в передмовах до них.

Так, у 2004 р. вийшов збірник про декана економічного факультету в 1953 – 1970-ті рр. Ю. І. Терехова (1924 – 1985). Зі слів укладачів, причиною видання збірки було бажання колег зберегти пам'ять про університетську людину, а безпосереднім мотивом стало наближення 80-річчя від дня народження вченого [345]. Ю. І. Терехов, вступивши до Харківського університету після повернення з фронту в 1945 р., пройшов у його стінах шлях від студента до декана економічного факультету.

Два збірники були присвячені ювілеям кафедр, де працювали вчені. Так, видання про Я. О. Гегузїна було приурочено до 40-річчя кафедри фізики кристалів ХНУ імені В. Н. Каразіна, засновником та багаторічним керівником якої він був [53].

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології до свого 50-річчя підготувала цілу серію наукових праць, яка через специфічне оформлення отримала назву «Срібної серії». До неї увійшли спеціально підготовлені монографії викладачів та меморіальний збірник про історика, завідувача кафедри, професора І. Л. Шермана.

Слід зазначити, що не всі збірники меморіальної серії історичного факультету були підготовлені до ювілеїв. Книги про Ю. О. Голубкіна та В. І. Кадєєва вийшли друком до роковин з дня смерті істориків. Загалом, професор С. І. Посохов відмічає, що підготовка збірників до ювілеїв не була

самоціллю укладачів [157, арк. 3]. Часто публікація затягувалася через різні обставини і книги виходили після запланованого часу.

Водночас не мало значення, до послуг якого видавництва зверталися укладачі робіт – університетського чи приватного. Половину збірників було опубліковано видавництвом ХНУ імені В. Н. Каразіна. Чотири рази фінансову підтримку надала Асоціація випускників, викладачів і друзів ХНУ імені В. Н. Каразіна, двічі – Харківське обласне історико-археологічне товариство. У приватних видавництвах були опубліковані переважно збірники, що були ініційовані ННЦ «ХФТІ» – про О. І. Ахієзера, А. К. Вальтера, І. М. Ліфшиця, К. Д. Синельникова та ін. Два меморіальні видання стали спільною публікацією ХНУ імені В. Н. Каразіна та інших вищих навчальних закладів Харкова. Оскільки професор історичного факультету А. І. Епштейн більше ніж сорок років пропрацював у ХАІ імені М. Є. Жуковського, книгу було опубліковано спільно з цим навчальним закладом.

У публікації збірника про В. І. Астахова взяв участь Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» (НУА) – перший приватний вищий навчальний заклад, заснований у 1991 р. зусиллями дружини професора – В. І. Астахової. В. І. Астахова закінчила історичний факультет Харківського університету, тривалий час працювала на історичному та механіко-математичному факультетах, керувала художньою самодіяльністю та стала ініціатором відкриття Музею історії Харківського університету. Надалі, незважаючи на те, що В. І. Астахова працювала в інших навчальних закладах – у Харківському юридичному університеті імені Ф. Е. Дзержинського (нині Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), очолювала Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» (НУА), – вона не поривала зв'язків з Alma Mater, брала участь в університетських заходах, зокрема в конференції «Астаховські читання», яку регулярно проводить кафедра історіографії, джерелознавства та археології в пам'ять про В. І. Астахова.

Приватна публікація окремих збірників не означає, що ХНУ імені В. Н. Каразіна не має відношення до їхньої підготовки. Професор І. О. Гірка,

відповідаючи на питання щодо рівня залучення університетського співтовариства до видань про фізиків ННЦ «ХФТІ», підкреслив: «Університет платив не грошима, а тим, що його співробітники займалися збірниками» [118, с. 2]. Участь університету в підготовці збірників підтверджується шляхом характеристики авторських прав на видання. На 70% книг вказується, що авторські права належать ХНУ імені В. Н. Каразіна, у тому числі права його підрозділів та організацій. Так, завдяки наданню фінансування Асоціація випускників, викладачів та друзів ХНУ імені В. Н. Каразіна має авторські права на збірники про Ю. Й. Журавського, О. М. Лактіонова, В. Ф. Мещерякова, І. Є. Тарапова. Авторські права на видання про І. Є. Тарапова також має кафедра теоретичної механіки, оскільки, як зазначалося вище, разом зі спогадами в книзі були опубліковані наукові статті викладачів підрозділу. Це стосується і збірника, присвяченого О. О. Якубі. У виданнях, до яких увійшли наукові роботи самих героїв, укладачі вказали авторські права вчених. В інших збірниках зазначається авторське право укладачів, дизайнерів-оформлювачів. Більшість університетських меморіальних видань оформлювала директор видавництва ХНУ імені В. Н. Каразіна І. М. Дончик.

Фінансову участь університету у виданні зазначених збірників з'ясувати не завжди можливо. Почасти про це може свідчити згадка про відповідні ухвали Вченої Ради ХНУ імені В. Н. Каразіна. Однак на жодному виданні не вказується, що його було видано коштом Харківського університету. Крім Асоціації випускників, викладачів та друзів ХНУ імені В. Н. Каразіна, фінансову підтримку для публікації окремих збірників надали, як вже зазначалося, Харківське обласне історико-археологічне товариство, в окремих випадках – учні та сім'ї вчених.

Без сумніву, фінансово-економічна складова видавничої справи є однією з причин певної спорадичності публікації збірників. Розглянемо динаміку публікації меморіального масиву загалом (разом зі спільними роботами з ННЦ «ХФТІ»). Харківський університет з 2002 по 2015 рр. взяв участь у підготовці та виданні двадцяти шести книг. Групування збірників за роком друку засвідчує, що

найактивніше університетська корпорація була залучена до меморіального напрямку в 2005, 2007, 2010, 2012 та 2015 рр.

Насамперед збільшення кількості меморіальних видань у зазначені роки пояснюються збігом ювілеїв декількох вчених або підрозділів, пов'язаних з їхньою діяльністю. Так, наприклад, у 2005 р. меморіальними збірниками відмітили 100-річчя від дня народження професора Б. Я. Пінеса та академіка А. К. Вальтера, 90-річчя професора Є. С. Боровика та 40-річчя кафедри фізики кристалів, керівником якої був професор Я. О. Гегузин. У 2007 р. в Харківському університеті святкувалися 100-річний ювілей М. А. Ізмайлова та 70-річний М. Ф. Ніколаєвського. У 2015 р. університетська спільнота вшанувала 80-річчя від дня народження академіка В. М. Ажажі, 90-річчя від дня народження професорів О. М. Кучера та Г. М. Попова, 85-річчя від дня народження професора К. М. Степанова.

Також зростання меморіальних публікацій у 2005, 2010 та 2015 рр. зумовлено святкуванням університетською корпорацією ювілейних дат – 200-річчя, 205-річчя та 210-річчя від дня відкриття Імператорського Харківського університету, про що свідчить той факт, що шість з одинадцяти збірників, опублікованих у зазначені роки, Харківський університет підготував самостійно. Натомість відсутність публікацій меморіальних видань у 2009 р. можна пояснити фінансово-економічною кризою 2008 – 2009 рр. Таким чином, можна стверджувати, що в Харківському університеті публікація меморіальних видань не набула цілеспрямованого характеру і переважно залежить від наближення ювілейних дат з його історії або особистих ювілеїв науковців.

Незважаючи на різні видавництва та відсутність координації дій укладачів, у меморіальних збірниках простежуються певні спільні риси. Так, окрім спогадів, ці видання містять розділи з біографічною, бібліографічною та науковою інформацією. У середньому спогади складають лише третю частину меморіальних збірників.

Біографія науковців представлена в різний спосіб: від таблиці з основними датами життя до великих науково-біографічних нарисів [187, с. 9–70]. Подекуди

наводяться тексти автобіографій вчених, іноді фотокопії документів. До бібліографічних розділів укладачі вносили перелік наукових праць відповідного викладача та літературу про нього, список наукових дисертацій, які були захищені під його керівництвом та список винаходів (у випадку зі збірниками про фізиків). Треба додати, що у збірниках не завжди присутні елементи, які містяться в будь-якому професійно оформленому виданні – іменний покажчик та список скорочень. Натомість особливості характеру кожного героя, грані його життя, специфіка професійної діяльності розкриваються додатковими розділами. Так, у збірниках про А. І. Епштейна, В. І. Кадєєва, Я. О. Гегузїна, О. І. Ахієзера, О. В. Хижняка публікуються їхні власні спогади. Професор С. М. Куделко, один із укладачів книги про А. І. Епштейна, підкреслив: «Хотілося зіставити два світи – спогади Аркадія Ісаковича про людей та спогади людей про Аркадія Ісаковича» [141, арк. 3]. Фізики О. І. Ахієзер, Я. О. Гегузін та О. В. Хижняк також за своє життя стали авторами багатьох спогадів про своїх колег та вчителів.

У частині меморіальних видань центральне місце посідають наукові праці вчених. У такому випадку меморіальному розділу відводиться від п'яти до двадцяти відсотків від загального обсягу видання. Насамперед це стосується збірників, присвячених ученим у галузі природничих наук. Однак і в меморіальній серії історичного факультету половина видань містить розділ, присвячений науковим працям істориків. Крім вищезазначених збірників про В. О. Латишеву та Ю. О. Голубкіна, це збірники про Ю. Й. Журавського, О. О. Кучера, В. Ф. Мещерякова, Б. К. Мигаля. Переважно укладачі в такий спосіб мають змогу перевидати найбільш вагомі статті науковців. У книзі про О. О. Кучера були опубліковані його рукописні роботи, які збереглися в сімейному архіві та були підготовлені до публікації ученицею Олександра Омеляновича В. В. Сичовою. Крім того, укладачка поділилася приватною перепискою з вченим. У 1996 р. О. О. Кучер емігрував до Ізраїлю, але продовжував спілкування зі своїми учнями та колегами.

Участь певних героїв у суспільному житті зумовила наявність розділів, які містять публіцистичні статті, виступи, промови науковців. Без сумніву, з усіх

героїв найбільш залученим до громадської діяльності був доцент історичного факультету, проректор Харківського університету В. Ф. Мещеряков. На початку 1990-х рр. Володимир Федорович обирався депутатом Харківської міської ради та народним депутатом України, з 1994 р. був депутатом у Харківській обласній раді, у 1995 – 2000-х рр. працював на посаді заступника голови Харківської обласної ради [259, с. 12]. Пам'яті В. М. Мещерякова, його діяльності в Харкові навіть присвятив вірш відомий поет Євген Євтушенко [259, с. 147].

Цікавим прикладом є збірник про фізика Я. О. Гегузїна. Крім власних спогадів науковця, у роботі наводяться його просвітницькі нариси та роздуми про значення фізики в діяльності технолога, яким чином треба знайомити з фізичною наукою молоде покоління тощо. [53, с. 3].

Майже всі збірники розпочинаються з передмови або слів редактора. Найчастіше до читачів з інформацією про особливості книги, мотиви та історію героя звертаються представники редколегії видання. Для історичного факультету такою людиною став декан факультету, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. І. Посохов. Збірники про героїв, які очолювали навчальний заклад або окремі його підрозділи, розпочинають промови керівництва університету. Так, у збірниках про ректорів університету І. М. Буланкіна [3, с. 4] та І. Є. Тарапова [339, с. 2], деканів факультетів К. М. Степанова [334, с. 3] (фізико-технічний) та О. М. Лактіонова [366, с. 7] (факультет психології), одного із фундаторів соціологічного факультету О. О. Якубу [398, с. 3] спочатку висловлює своє ставлення до видань ректор університету, академік НАН України В. С. Бакіров. Іноді авторами вступного слова були проректори навчального закладу, особливо це стосується збірників, у яких йде мова про їхніх колег по факультету [345, с. 3]. Укладачі збірників про фізиків, на відміну від колег гуманітарного профілю, на початку видань прагнуть навести думки авторитетних науковців про героїв книги. Водночас не береться до уваги їхня причетність до університетської корпорації та участь у підготовці видання. Мабуть, це можна пояснити більшою інтегрованістю фізиків університету до міжнародної наукової спільноти. Враховуючи той факт, що

більшість збірників присвячено фізикам з високим науковим статусом, стає зрозумілим, чому до читача замість університетських діячів звертаються академіки та члени-кореспонденти НАН України [253].

Таким чином, незважаючи на постійне зростання кількості меморіальних видань, присвячених викладачам Харківського університету другої половини ХХ ст., процес публікації меморіальних збірників не вийшов на загальноуніверситетський рівень. Більшість нових робіт меморіального характеру, пов'язаних з університетським співтовариством, з'явилися завдяки ініціативі та участі в їхній підготовці окремих підрозділів або представників корпорації. На сьогодні програма щодо публікації меморіальних збірників з визначенням можливих героїв, термінів видання наступних книг, вимог до їхнього оформлення не визначена в жодному офіційному документі університету. Водночас побіжним показником загальноуніверситетської підтримки того чи іншого видання є його рекомендація до друку, а в окремих випадках – участь у фінансуванні. Прикладом продуманої політики зі збереження університетської пам'яті через публікацію збірників-присвят стала меморіальна серія історичного факультету, яка наразі налічує третю частину видань від загального масиву видань меморіального характеру. Надалі до відродження меморіальної традиції долучилися інші підрозділи університету. За останнє десятиліття майже кожний факультет підготував по одному такого роду виданню. До того ж простежується певний єдиний підхід до структури меморіальних збірників, який здебільшого базується на традиціях публікації біографічних та бібліографічних робіт.

3.3 Особливості «меморіальних есе»: побудова тексту, емотивність та змістове навантаження

Проміжне і нестійке місце мемуаристики в системі гуманітарних та суспільних наук, через яке мемуари розглядаються і як джерело для пізнання історії (історико-джерелознавчий феномен, документ), і як явище мистецтва, своєрідний художній твір, зумовило пошук міждисциплінарного підходу до

їхнього вивчення. Так, культурологічний підхід, запропонований І. Л. Сіротіною, залучає до проблемного поля мемуаристики надбання двох підходів – історичного і літературознавчого [306]. Методи герменевтики та сучасної лінгвістики, поряд з методами семіотики, дозволяють не тільки розкрити цілісність мемуарного джерела на обраному зрізі, але й визначити специфіку тексту.

Таким чином, завдання дослідження полягає у визначенні традиції створення меморіальних текстів спогадів про викладачів Харківського університету другої половини ХХ ст., а саме в окресленні структурної побудови, виявленні засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності, виділенні особливостей меморіальних текстів залежно від взаємовідносин автора і героя та встановленні змістового навантаження.

Як зазначалося вище, тридцять один меморіальний збірник про викладачів Харківського університету другої половини ХХ ст. налічує шістьсот п'ятнадцять так званих «меморіальних» есе», які складають єдиний метанаратив. Для досягнення поставлених цілей до зазначеного метанаративу було застосовано контент-аналіз та сентимент-аналіз за допомогою комп'ютерної програми «MAXQDA. Version 10» та спеціального тезаурусу емотивних слів «WordNet-Affect». Завантажені в програму «MAXQDA. Version 10» так звані «меморіальні есе» сформували єдиний метанаратив, який був проаналізований складеною системою кодів зі слів емотивного словника, тобто емоційно забарвлених лексем. До того ж програмне забезпечення «MAXQDA. Version 10» дозволяє розглядати тексти як єдине ціле, так і по групах або окремих одиницях залежно від обраного критерію. У нашому випадку тексти об'єднувалися в групи з урахуванням особистісних стосунків між автором та героєм розповіді.

Розглянемо особливості побудови текстів меморіальних спогадів. Спогади меморіального характеру містять постійні та змінні структурні елементи. До постійних елементів відносяться характерні для будь-якого публіцистичного тексту складові – вступ, основна частина та висновки. Змінними компонентами виступають заголовки, епіграфи та художні елементи.

Переважно так звані «меморіальне» есе розпочинається із заголовку. Можна виділити три варіанти побудови назви спогадів. Перша конструкція заголовків являє собою фіксацію антропонімів героя (прізвище, ім'я, по-батькові). Наприклад, «О Владимире Ивановиче Кадееве» [197], «О Константине Николаевиче Степанове» [334], «Микола Федорович» [275], «Ю. Й. Журавский» [89] та ін.

Другий варіант назви спогадів відображає осмислення автором героя в художній формі. Водночас художня назва оформлюється за допомогою певних концептів. Переважно в художніх назвах позначаються «сутнісно-якісні» характеристики героя спогадів. Автори виносять до назви есе своє уявлення про героя, підкреслюючи його моральні якості, чесноти, особливості характеру. Так, у заголовках спогадів про А. І. Епштейна мемуаристи поряд з іменником використовували наступні прикметники – «зворушливий і благородний», «добрий та турботливий», «порядний», «неординарний», «світлий» та ін. [396].

Також у художній назві мемуаристи можуть окреслювати характер взаємин з героєм, у такий спосіб звертаючи увагу читача на загальний характер спогадів (суспільний, приватний) та особистісний вимір, у контексті якого надалі буде розглядатися герой. Тому автори вкладають у заголовки інформацію щодо своєї «соціальної» ролі стосовно героя: «светлой памяти коллеги» [366, с. 44], «воспоминание об учителе» [332, с. 6], «він мені був другом і братом» [89, с. 28], «слово об отце» [268, с. 133].

Третій варіант побудови назви спогадів базується на синтезі антропонімічних та художніх елементів. Переважно в заголовках зазначених есе антропонімічна частина поєднується зі словами та словосполученнями, які характеризують концепт пам'яті. Наприклад, «Памяти Елены Александровны» [398, с. 276], «Воспоминания о Владимире Ефимовиче Некосе» [395, с. 41], «Вспоминая Владимира Ивановича Кадеева» [197, с. 107], «Что вспомнилось о Николае Антоновиче Хижняке» [379, с. 395]. В іншій варіації в назвах спогадів поєднуються концепт пам'яті та характеристика героя в художній формі –

«пам'яті незабываємого учителя Я. М. Фогеля» [397, с. 56], «воспоминания о большом друге» [396, с. 91] та ін.

Найменшу групу становлять спогади з четвертим варіантом побудови назви. Так, інколи заголовки створені за допомогою літературних прийомів, а саме цитування та використання художніх засобів (алегорій, метафор, порівнянь). Так, Ю. О. Голубкіна схарактеризували як «останнього з мушкетерів» [186, с. 169], О. О. Кучера порівняли зі «скованим Прометеєм» [232, с. 120], а в назві спогадів про В. Ф. Мещерякова акцентують увагу на тому, що «влада його не зіпсувала» [259, с. 154].

Як правило, відразу після назви йде текст самих спогадів. Лише в п'яти відсотках від загальної кількості так званих «меморіальних» есе автори використовують епіграфи до своїх текстів. Водночас слід відзначити, що більшою мірою до цитування вдаються фізики, ніж представники гуманітарних спеціальностей. Мемуаристи добирають епіграфи, які висловлюють або пошану вченому, або сум від його втрати. Серед епіграфів висловлювання Н. Бора [379, с. 127], В. О. Жуковського [332, с. 46], Д. Уітьєра [397, с. 63], уривки з віршів О. С. Пушкіна [265, с. 74], Данте [265, с. 28] та ін. Можливо, таким чином автори-фізики компенсують простоту назв спогадів, яка часто просто поєднує антропонімічну частину з художніми елементами.

Перейдемо до розгляду побудови меморіальних текстів. Загалом текст так званого «меморіального» есе будується навколо певного задуму, який, за ідеєю автора, здатен розкрити сутність героя, презентувати власне ставлення до людини і, зокрема, до минулого [223]. Розповідаючи про викладачів Харківського університету ХХ ст., творці спогадів фокусувалися навколо трьох основних концептів – «характеристика людини», «характеристика відносин» та «епізод з життя». Переважно зазначені варіанти в текстах розповіді поєднуються та витікають один з одного. Так, пригадуючи спільний з небіжчиком епізод з минулого, автор тим самим висвітлює якості людини, своє ставлення до нього, особливості їхнього спілкування.

Незважаючи на обраний автором загальний концепт, у вступі так званого «меморіального есе», як правило, окреслюється тривалість знайомства та характер взаємин героя та автора. Автори зазвичай з перших речень позначають ступінь близькості з героєм. В. І. Карась свої спогади про К. М. Степанова розпочав наступним чином: «Я не є ні студентом, ні учнем Костянтина Миколайовича Степанова, але з величезним задоволенням згадую чимало контактів з цією чудовою людиною...» [334, с. 143]. Особливо це стосується авторів, які прагнуть підкреслити свою позицію відносно героя. М. З. Бердута на початку спогадів про Ю. Й. Журавського написав: «За все моє життя мені доводилося працювати з багатьма цікавими, порядними і доброзичливими людьми. Особливе місце серед них займає мій давній друг, сусід, а часто і вчитель по життю – Юрій Йосипович Журавський» [89, с. 12].

Для позначення тривалості спілкування мемуаристи надають конкретну інформацію або згадують першу зустріч з героєм. Наприклад, Р. С. Чалов розпочинає свою розповідь про В. Ю. Некоса таким реченням: «З Володимиром Юхимовичем ми познайомилися в 1969 р.» [395, с. 16] С. Б. Сорочан у спогадах окреслює тривалість знайомства з В. І. Кадеєвим: «Починаючи ці спогади про Володимира Івановича Кадеєва, я зловив себе на думці, що майже все моє минуле 60-річне життя, за винятком його перших 17-ти років, виявилось пов'язане з ним, пройшло поруч з ним» [197, с. 124].

Крім того, меморіальний характер спогадів підштовхував авторів на початку тексту висловити пошану герою або сум від його втрати. К. Д. Прядкін поділився у спогадах про В. С. Боровика: «Як часто тільки з втратою людини ми починаємо усвідомлювати, як багато він означав для нас, який вплив здійснив на нашу долю» [30, с. 44]. І. І. Шеремет зазначив, що «писати спогади вкрай важко, оскільки знову переживаєш гіркоту втрати». [275, с. 328].

Певна кількість мемуаристів у вступній частині спогадів окреслювали читачеві змістове навантаження меморіального джерела, висловлюючи основний власний меседж щодо героя. Якщо в центрі уваги меморіального тексту планувалося надати характеристику героя, то вступна частина розпочиналась із

таких слів, як, наприклад, у випадку з В. Ю. Некосом: «Яким я пам'ятаю Володимира Юхимовича Некоса? Насамперед, життєлюбом, людиною з великим життєвим досвідом, доброзичливим й одночасно суворим, професіоналом, трудоголіком...» [395, с. 32].

Інколи мемуаристи на початку меморіальних текстів одразу наводили розповіді про певні епізоди, які запам'яталися на все життя. Так, С. Ю. Лукаш згадав історію свого знайомства з Г. М. Поповим, коли вчений запропонував йому (тоді аспіранту) сходити разом на кладовище на могили друзів та родичів, що, на його думку, мало сприяти пізнанню одне одного [293, с. 52].

Навколо некрологічної розповіді будується спогад викладача історичного факультету В. В. Скирди про завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Л. Шермана. У 1989 р. В. В. Скирда вступив на історичний факультет та взяв участь у похоронній процесії І. Л. Шермана [187, с. 99]. За словами В. В. Скирди, він не був знайомий з професором до цього трагічного моменту, тому його думки щодо цієї людини сформувалися пізніше під впливом розповідей колег. Слід припустити, що надалі це сприяло вкоріненню розуміння приголомшливого характеру події, до якої викладач, будучи студентом, мав відношення: «У житті людини один день і навіть одна мить може залишити по собі довгу пам'ять. Таким моментом у мене був день прощання з Ісаєм Львовичем Шерманом» [187, с. 99].

В основній частині тексту розкривається послання автора щодо героя. При цьому розмір тексту не залежить від близькості автора та героя в житті й може варіюватися від однієї до п'яти сторінок. Радше на кількісні характеристики текстів впливає схильність авторів до застосування літературних прийомів та художніх засобів у творчій діяльності, досвід написання публіцистичних робіт, у тому числі мемуарного характеру. Відзначимо, що самі герої збірників неодноразово виступили авторами спогадів про університетських колег. У періодичних або меморіальних виданнях свої спогади залишили О. І. Ахієзер, Я. О. Гегузін, А. І. Епштейн, К. М. Степанов, Н. А. Хижняк та ін. Мемуаристом декількох есе про фізиків Харківського університету виступив В. С. Коган, який є

автором книги з серії спогадів про Харківський університет «Семнадцять рассказов старого физика» [208]. «Меморіальні есе» зазначених осіб відрізняються обсягом та докладним викладом матеріалу.

Більшість текстів спогадів готувалися після прямого звернення до потенційних авторів укладачів збірників. І. З. Цехмистро згадує, як відразу відчув бажання написати про М. Ф. Ніколаєвського, коли дізнався про підготовку видання [275, с. 323]. Зі слів І. О. Гірки, процесу написання інтемогіа-тексту передуює перегляд речей або фотографій, пов'язаних з померлим, згадування зустрічей та історій особистого спілкування з людиною, що загалом стимулює образне мислення, роботу пам'яті та саморефлексію на минуле [118, арк. 2]. У майбутньому формується власне бачення героя, яке відображається за допомогою певних концептів.

Найбільш поширеним меморіальним концептом зазначеного дискурсу є «характеристика людини». Змальовуючи «образний» портрет героя, автори наводять декілька його «іпостасей» – людини, науковця, педагога, керівника, громадського діяча [223]. Однак одна з характеристик обов'язково є провідною, що зумовлюється історією життя та діяльності героя. Уникаючи висвітлення негативних фактів, автори описують моральні якості вченого, його досягнення в науковій, педагогічній та громадській діяльності. Не одне покоління випускників історичного факультету в усних свідченнях згадувало вимогливість, непоступливість та суворість в оцінюванні студентських робіт професора В. І. Кадєєва. Тому, вочевидь, автори спогадів вирішили не зупинятися на висвітленні людського виміру вченого, натомість зосереджуючи увагу на його науковому доробку [197, с. 96–143].

Концентрація концепту «характеристика науковця» досягає більшого обсягу у збірниках про фізиків Харківського університету. Автори, характеризуючи людину як науковця, висвітлюють його відкриття, винаходи, досягнення. Оскільки, як зазначалося вище, герої-фізики були засновниками окремих наукових напрямів, мемуаристи звертаються до історій про становлення та розвиток наукових шкіл у Харкові, проведення конференцій та семінарів,

діяльність лабораторій, науково-дослідницьких установ. Розповідаючи про конкретних учених, автори вдаються до спеціальної термінології та фізичних розрахунків. Крім того, характеризуючи наукові досягнення фізика, мемуаристи також порушують питання про інші місця роботи вченого.

Образ громадського діяча висвітлений у меморіальних спогадах про Н. О. Лактіонова, В. М. Мещерякова, які, крім педагогічної діяльності в Харківському університеті, запам'яталися мемуаристам своєю громадською діяльністю. Н. О. Лактіонов як розробник концепції формування політичного іміджу брав участь у виборчих кампаніях, консультував політичних діячів щодо стратегії поведінки з виборцями [366, с. 67]. Активна громадська позиція В. Ф. Мещерякова акцентується вже в назві збірника «Валерий Федорович Мещеряков. Человек. Ученый. Гражданин» [259]. Автори згадують політичну кар'єру вченого, започатковані ним громадські організації, у тому числі Харківське відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [259, с. 171–176].

Відрефлексовані висновки щодо свого бачення людини підкріплюються не тільки буквальними твердженнями, але й побіжно – через розповіді історій та епізодів зі спільного минулого. Таким чином, автори, не наполягаючи на своїх міркуваннях, підводять читача до позитивної оцінки героя. Переважно автори діляться історіями з університетського життя, однак в подекуди розповідають інциденти приватного характеру, наприклад, висвітлюють сімейні перекази, смішні казуси або життєві пригоди [335, с. 78]. Приватність та інтимність спогадів визначаються мірою близькості автора та героя в життя, тобто їхніми соціальними ролями стосовно одне одного. Розповідаючи про колегу Ю. Й. Журавського, хрещеного батька свого сина, професор В. М. Духопельников згадує спільне відрядження до МДУ: дорогою, у потязі, вони співали пісні від Володимира до Москви [89, с. 17].

До опису усього життя героя вдаються члени родини та близькі друзі. Часто мемуаристи вибудовують біографії вчених, орієнтуючись на розповіді самих вчених або використовуючи додаткову літературу [89, с. 352]. Так, Я. О. Гегузін

на початку творчої біографії Б. Я. Пінеса окреслює можливі труднощі при написанні роботи такого характеру, вказуючи на брак відомостей, однак одразу відповідає критикам і собі на таке звинувачення: «На щастя, нестачі в поінформованості немає. Останні 20 років життя Бориса Яковича я працював поруч з ним – як найближчий учень, а потім співробітник» [332, с. 30].

Як уже зазначалося, мемуаристи ще на початку тексту або навіть у назві спогадів намагаються окреслити характер взаємин з героєм. Так, найпоширенішими лексемами в назвах так званих «меморіальних» есе є такі слова, як «друг» та «вчитель». Найчастіше дружні стосунки зберігалися на все життя, про що свідчить наявність у спогадах таких тверджень: «тривалі роки дивовижної дружби та життя» [232, с. 68], «разом по життю» [197, с. 124], «він мені був другом та братом» [89, с. 28].

Цікаво поглянути на стратегії побудови текстів авторів, які були знайомі з героями поверхнево або взагалі не були знайомі. Професор С. І. Посохов – ініціатор та головний редактор серії меморіальних збірників історичного факультету – зауважив, що не завжди представники авторського складу підходили до написання спогадів-есе творчо, а використовували шаблонний підхід у дусі радянської традиції піднесення людини. Такі розповіді спираються на відомі університетській спільноті факти або події та містять посилання на свідчення очевидців. У їхньому змістовому навантаженні переважають мовні та ідеологічні кліше, а саме: «непересічна особистість», «її цінували та поважали», «факультет його не забуде» [260, с. 27] та інші. Більшою мірою це виявляється в збірниках, які налічують до тридцяти-сорока так званих «меморіальних есе» [366]. Замість розгорнутих міркувань автори в невеликих за розміром текстах (до двох сторінок) перераховують компліменти на адресу героя, висловлюють припущення, як втрата цієї людини вплине на життя колективу, розвиток наукових досліджень.

У контексті побудови тексту доцільно проаналізувати меморіальні спогади, автором яких виступила одна людина. Меморіальний масив про викладачів Харківського університету був сформований зусиллями колективу авторів, у тому числі співробітників університету. Тому часто один представник університетської

корпорації є автором декількох меморіальних текстів про різних колег. Так, В. І. Астахова, В. М. Духопельников, В. С. Коган, С. І. Посохов, Є. П. Пугач стали мемуаристами більше ніж чотири рази.

Значна кількість меморіальних публікацій В. М. Духопельникова та С. І. Посохова пояснюється активною участю в меморіальній серії історичного факультету. С. І. Посохов, як один з ініціаторів меморіальних видань та завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології на історичному факультеті, не міг залишатися осторонь під час підготовки збірників про вчителів (Ю. Й. Журавського), попередніх керівників (В. І. Астахов), колег по кафедрі (А. І. Епштейн) та по факультету (Ю. О. Голубкін). В. М. Духопельников, стаж роботи якого в університеті становить понад сорок років, є свідком розвитку історичної освіти в Харківському університеті, діяльності цілої плеяди відомих істориків другої половини ХХ ст.

Також як свідки радянського етапу історії Харківського університету до меморіальної практики долучилися В. І. Астахова та Є. П. Пугач. У післявоєнному університеті обидва історики обіймали високі посади, завдяки професійній діяльності спілкуючись із багатьма представниками університетської корпорації. Так, В. І. Астахова займалася художньою самодіяльністю в університеті, Є. П. Пугач був секретарем партійного комітету комсомолу, деканом підготовчого факультету для іноземних громадян, проректором Харківського університету. Тому В. І. Астахова та Є. П. Пугач є авторами не тільки в меморіальних збірниках про істориків, але й про представників інших факультетів.

Найбільшу активність в університетській меморіальній традиції як автор меморіальних нарисів виявив професор історичного факультету С. М. Куделко. У вісьмох так званих «меморіальних есе» С. М. Куделка можна прослідкувати дві стратегії нарративної побудови тексту. У першому варіанті тексти С. М. Куделка мають більше історичний, ніж меморіальний характер. Історик наводить детальну інформацію про життя та діяльність померлої людини, показуючи її місце та роль в історії Харківського університету.

Спогади розпочинаються зі стверджувальних визначень про героя. Наприклад, «серед істориків Харкова другої половини ХХ – початку ХХІ століть одним з найбільш відомих і шанованих був Аркадій Ісаакович Епштейн (1921 – 2006 рр.)» [396, с. 89], «серед викладачів першого курсу історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького 1969/1970 навчального року Георгій Миколайович Попов був помітною фігурою» [293, с. 44], «серед небагатьох жінок, які працювали на історичному факультеті Харківського університету в другій половині ХХ ст., кожна була по-своєму неповторною» [237, с. 153]. Потім автор розкриває особливості адміністративної, наукової, педагогічної діяльності вченого, його особисті якості. Автор один із небагатьох, хто звертає увагу на зовнішній вигляд науковців. Наприкінці мемуарист підкреслює значення вчених для університетської корпорації, окреслюючи відчуття суму через втрату її представника [396, с. 89]. Переважно у твердженнях автор висловлюється від свого імені, а в узагальненнях позначає не себе, а певну спільність – «ми, першокурсники...» [293, с. 44], «ми ті, хто з ним тісно спілкувався...» [396, с. 89].

Інший спосіб побудови тексту базується на розповіді про особливості взаємин. Починаючи з оповідання про перше знайомство, С. М. Куделко ділиться окремими епізодами спілкування, зустрічей, вирішення спільних справ. Так професор, згадуючи В. Ф. Мещерякова, розмірковує про їхні політичні погляди, діяльність у цьому напрямі наприкінці 1980-х рр. [259, с. 165–168]. Здебільшого автор закінчує спогади фіксацією останнього епізоду, пов'язаного з героєм – його смертю та тим, яким чином він про це дізнався. Так, звістка про смерть Г. М. Попова застала С. М. Куделка в Кишиневі [293, с. 47], з Ужгорода він приїхав попрощатися зі своїм вчителем Ю. Й. Журавським [89, с. 28].

Загалом для усього складу авторів так званих «меморіальних есе» про викладачів Харківського університету другої половини ХХ ст. характерно закінчувати спогади фіксацією останньої зустрічі або часу та умов, за яких вони дізналися про смерть героя. Л. П. Яцук у кінці спогадів про М. О. Хижняка зазначила: «Останній раз я бачила Миколу Антоновича на святкуванні його дня

народження в лісопарку. Свіжий, веселий ... Хто знав, що це був останній день народження?...» [379, с. 395]. Натомість учень В. Ю. Некоса Г. І. Денисик написав: «Я не був на похороні Володимира Юхимовича Некоса (не встиг), а тому він залишався у моїй пам'яті таким, як і під час останньої зустрічі: у гарному кріслі, спокійний, дещо сумний, але критично налаштований до проблем життя та науки...» [395, с. 27].

Більшість авторів наприкінці своїх роздумів щодо героїв висловлюють слова пошани та суму. «З вдячністю і теплом я згадую Володимира Юхимовича. Точніше сказати, не забуваю. Він був і залишається в моїй пам'яті – Вчений, Педагог, Людина з великої літери», – закінчила спогади про В. Ю. Некоса І. О. Солошич [395, с. 112]. Невеликий відсоток мемуаристів вирішили завершити меморіальні спогади рядками віршів, які, на їхню думку, характеризують самого героя або відчуття стосовно його втрати. Наприклад, М. Б. Лазарева написала: «І мені хочеться свої маленькі спогади про Володимира Михайловича закінчити словами, які потрібно сказати про нього ...» [265, с. 83]. І на завершення авторка навела кілька рядків вірша про пам'ять [265, с. 83].

Перейдемо до виявлення засобів вираження емоційного забарвлення спогадів. Оскільки, згідно із загальними дослідженнями про емоції [389; 390], емоційна тональність тексту варіюється від трьох до п'яти видів (позитивна, негативна, нейтральна та перехідні між ними), припускаємо, що емоційне забарвлення розглядуваного матеріалу балансує в межах нейтрально-позитивного поля. Згадаємо вислів грецького філософа VI ст. до н. е. Хілона «Про мертвих не слід казати погане». Тому нашою метою було визначення засобів вираження емоційної тональності тексту, у тому числі й особливостей підбору емотивної лексики авторів, які виконували щодо героя різні «соціальні ролі».

Емоційну тональність меморіальних спогадів членів сім'ї та друзів певною мірою можна порівняти зі станом «саудаді» – специфічною рисою культури та національного характеру португальців. Складна суміш світлого смутку, ностальгії за втраченим, туги за нездійсненим не сприймається галісійцями негативно, навпаки, виражає відчуття щастя від причетності та радості, що це взагалі було в

житті. У тексті це виявляється в поєднанні слів з негативним забарвленням (втрата, горе) з прикметниками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, що в цілому надають висловленням позитивного характеру (світлий, близький серцю і пам'яті).

Для спогадів учнів характерна домінанта блоку лексем, пов'язаних із позначенням турботи, поваги, допомоги, впливу. Емоційна тональність спрямована на вираження шанування вчителя учнем. У тексті зустрічаються слова – символи кращих якостей людини (благородство, чесність, порядність). Професор С. І. Посохов написав про свого вчителя: «Забути його не можна, бо він уособлював совість, порядність, людяність, любов... Любов до людини, до життя...» [89, с. 43]. Інтерпретація деякою мірою становить зразок панегіричного жанру – захопленої похвали. Звеличення померлої людини передається через гіперболізацію та алегоризацію тексту, вживання слів і словосполучень перебільшення, порівнянь: «людина-легенда», «самовідданий лицар науки» [334, с. 86], «покірний слуга науки» [397, с. 130], «просвіти дух» [339, с. 357]. Так, О. А. Ручинська порівняла життя свого вчителя В. І. Кадеєва з формулою життя від Аристотеля [197, с. 115], Ю. О. Гусєв назвав А. І. Епштейна вчителем у конфуціанському сенсі [396, с. 72].

Аналіз тональності показав, що найменша кількість емотивних слів міститься в меморіальних спогадах колег і знайомих. Колега О. М. Лактіонова, Є. В. Жорник, як психолог, попередила щодо неемоційності тексту: «Минув рік, і про нього починаєш думати менш емоційно, більш об'єктивно. Починаєш розуміти, ким Лактіонов був для нас у різних своїх проявах. У момент втрати сприймаєш по-іншому, переживаєш особисте і спільне горе, пізніше – більше бачиш слід у наших душах наче в інших фарбах. Від яскравих тонів до пастельних...» [366, с. 22].

Переважно позитивно збудований текст залишається нейтральним для сприйняття читача. Оскільки автори, як представники наукового співтовариства, відчувають етичну відповідальність за конструювання позитивного образу минулого Alma Mater та університетської культури взагалі, простежується

існування небезпеки сказати зайве про людину та дотримання етичних норм. У меморіальних спогадах опис конфліктних ситуацій та характеристика негативних персонажів не мають безпосереднього відношення до університету.

Натомість звернення до університетських ідеалів досягає абсолюту. Фокусуючись у тексті на об'єкті, розкритті його сутності, представники наукової спільноти рефлексують щодо характеристики університетської культури, порівнюють її сучасний стан зі смисловим наповненням у минулому, підкреслюють, що герої розповідей є носіями традиційних ціннісних для класичного університету смислів. Так, автори в характеристиці завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. Й. Журавського збігаються у висновках щодо його інтелігентності, ерудованості, професіоналізму та високих моральних якостей і порівнюють із професором дореволюційних часів [89, с. 10–45].

Загалом мемуаристи в меморіальних спогадах не стільки висвітлюють життя та діяльність викладачів Харківського університету другої половини ХХ ст., скільки звертають увагу на взаємодію людини, суспільства та держави в певний відрізок часу. Характер розповідей у так званих «меморіальних есе» дозволяє визначити цілепокладання автора, від якого залежить смислове навантаження. Так, головне посилення меморіальних спогадів може обернутися навколо трьох концептів: людина, наука та суспільство.

Мемуаристи переважно фокусуються навколо концепту «людина». Характеризуючи об'єкт розповіді, автори таким чином відображають систему цінностей, норми поведінки, життєві орієнтири покоління людей, представником якого є герой. Оскільки в спогадах йдеться про науковців, багато хто з мемуаристів прагне показати розвиток науки, у тому числі її інституалізацію, механізми взаємодії в науковому співтоваристві, а саме особливості взаємовідносин учитель-учень та співіснування наукових шкіл, дотримання професійної етики. Орієнтуючись на концепт «суспільство», автори зосереджуються на просвітницькій місії університету в особі його викладачів, університетській ідентичності та корпоративності.

Отже, так звані «меморіальні есе» – новий жанр університетської мемуаристики, у якому найбільше втілюється злиття літератури та історії. Елементи есеїстики, панегірика та мемуаристики поєдналися в єдиному символічному полі. Текстуальна побудова спогадів базується навколо трьох концептів: «характеристика людини», «характеристика взаємин» та «епізод з життя». Залежно від взаємин автора та героя в житті для текстів характерні певна змістова схема, використання різних за смыслом лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності. Аналіз текстів показав, що спогади членів сім'ї, друзів, учнів, колег відрізняються стилістичним оформленням, підбором емотивної лексики та загальною подачею смислового навантаження.

Підб'ємо підсумки. Витоки університетської меморіальної традиції сягають дореволюційних часів. Перші меморіальні збірки з'явилися завдяки зусиллям Харківського історико-філологічного товариства та являли собою сукупність некрологів, наукових статей та некрологічних спогадів, створення яких не було пов'язане з публікацією збірників. За радянських часів меморіальна традиція трансформувалася в практику публікації некрологів та розвиток біо- та бібліографічного напрямку в діяльності співробітників навчального закладу. На початку XXI ст. дореволюційна традиція підготовки меморіальних видань відновилася в Харківському університеті, проте набула інших форм.

Так, у структурі меморіальних збірників збереглася тенденція поєднувати декілька розділів з різноманітною інформацією: біографічною, бібліографічною та науковою. Слід зауважити, що укладачі приділяють значну увагу бібліографічній частині. Таким чином у підготовці сучасних меморіальних збірників університетські представники спираються на досвід створення дореволюційних збірок та радянських біо- та бібліографічних покажчиків, присвячених професорам Харківського університету.

Водночас суттєво відрізняється підхід укладачів збірників до розділу з некрологічними спогадами. На відміну від меморіальних видань дореволюційного часу, метою яких був збір уже опублікованих спогадів, у новій меморіальній традиції спогади створюються спеціально внаслідок рішення університетського

співтовариства підготувати меморіальний збірник. Умови появи сучасних некрологічних спогадів та розвиток міждисциплінарного підходу в системі гуманітарних та суспільних наук зумовили особливості умовно позначених нами «меморіальних есе», у тому числі їхньої текстуальної побудови, набору лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності.

Результати досліджень цього розділу наведено в публікаціях:

223. Красько О. І. In memoria: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст. // Гілея. Київ, 2016. Вип. 111 (8). С. 82–85.

РОЗДІЛ 4.

УСНІ СПОГАДИ З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

4.1 Формування комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.

До 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна був підготовлений ряд ювілейних видань загальноісторичного і біографічного характеру, у тому числі вперше були зібрані і опубліковані мемуари вихованців і професорів Харківського університету ХІХ – початку ХХ століть [373; 374]. Аналіз цього мемуарного масиву дозволив не тільки з'ясувати маловідомі факти з історії Харківського університету, а й сформувати цілісне уявлення про дореволюційне університетське співтовариство, насамперед про світогляд тодішньої студентської молоді, їхні відчуття, особливості духовного світу й моральних пошуків.

Під час підготування збірника спогадів про дореволюційний Харківський університет його упорядники звернули увагу на те, що з другої половини 1930-х рр. кількість відповідних мемуарних джерел значно зменшується, а в післявоєнний період такі твори взагалі стають рідкістю [99, с. 81–82]. Натомість радянський наратив університетської пам'яті формується за рахунок документів офіційного походження (законодавчих актів, матеріалів діловодства та статистики, періодики та офіційного історичного наративу). Крім того, в архіві університету сформувався масив джерел автобіографічного характеру: заяви, особові листи, службові автобіографії, пояснювальні записки. Дослідниця О. А. Вішленкова назвала такі зміни в корпусі джерел з історії університетів як асиметрію університетської пам'яті [46, с. 288–289].

За таких умов в університетській корпорації постало питання про заповнення лакун у комплексі мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. Для вирішення зазначеної проблеми

співробітники історичного факультету запропонували скористатися досвідом колег з Казанського університету, які, зіткнувшись з відсутністю джерел особового походження при підготовці видання «Terra universitates: два века университетской культуры в Казани» [45], звернулися до усноісторичного методу.

Насамперед, для інтерв'ювання вихованців Харківського університету другої половини ХХ ст. було розроблено спеціальну анкету. Відзначимо, що харківські історики взяли за основу анкету, підготовлену для схожого усноісторичного проекту колегами з Казанського університету. Однак, з огляду на місцеву специфіку, загальний перелік і порядок питань було дещо змінено.

Наразі анкета складається з 68 питань, які можна умовно розділити на такі блоки: питання про навчальний процес, наукову та громадську діяльність в університеті, студентсько-викладацький побут і дозвілля, університетську символіку, відносини в студентській корпорації та ін.

Оскільки метою зазначеного проекту був збір інтерв'ю випускників 1940 – 1980-х рр., сформований масив конструює студентські образи минулого Харківського університету. Натомість для повного уявлення про університетську корпорацію за радянських часів не вистачало рефлексивного акту представників професорсько-викладацького складу. Тому спеціально для дисертаційного дослідження автором було розроблено анкету для опитування викладачів та співробітників Харківського університету.

Відповідно до структури опитувальника для випускників зазначена анкета також складається з кількох блоків питань, які стосуються мотиваційних установок та стратегій у науковій кар'єрі, взаємовідносин в університетській корпорації та гендерних взаємин, особливостей викладацької діяльності та життя поза межами університету, історії та традицій університету, ідеї університетської освіти загалом.

Збір інтерв'ю проходить за трьома напрямками. Більшість усноісторичних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. було зібрано студентами історичного факультету. Студенти-історики інтерв'юють випускників

університету з метою засвоєння методики усноісторичних досліджень у межах двох навчальних дисциплін.

Так, студенти першого курсу вивчають навчальну дисципліну «Вступ до спеціальності», що передбачає знайомство з історією Харківського університету і з основами майбутньої професійної діяльності, зокрема з уявленнями про функції історичної науки, про особливості історичних джерел і методи історичного дослідження. Заявлені в навчальному курсі задачі зумовили формат завдання для самостійної роботи – студентам пропонується взяти інтерв'ю у випускників Харківського університету. Таким чином, з одного боку, студенти пізнають історію і традиції *Alma Mater*, з іншого – опановують методику усноісторичного дослідження.

Варто зазначити, що виконання студентами такого завдання вимагає ретельної підготовчо-організаційної роботи, зокрема студентам пропонуються спеціальні лекційні заняття, присвячені усноісторичним практикам. До того ж співробітники Музею історії проводять консультації щодо освоєння техніки інтерв'ювання та вивчення особливостей транскрибування. Виконане завдання, а саме: аудіофайл, транскрипцію і протокол інтерв'ю, студенти здають для перевірки і дальшого зберігання до Музею історії.

Усвідомлюючи свою нову роль (роль фондоутворювача), студенти намагаються виконати завдання якісно. Однак неповне опанування вміннями та навичками в роботі з усними джерелами іноді знижує рівень окремо взятого інтерв'ю. Тому для студентів історичного факультету, які спеціалізуються на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології, пропонується спеціальний курс «Усна історія: теорія і практика», лекційні та практичні заняття якого не тільки дають базові знання з історії, методології та теорії усної історії, але й дозволяють опанувати основні практики усноісторичних досліджень: уміння працювати із засобами запису, складати анкети, проводити, розшифровувати й використовувати інтерв'ю. Якість та рівень проведення інтерв'ю студентів третього курсу значно вище, ніж у студентів-першокурсників.

Колектив Музею історії цілеспрямовано збирає усні спогади найстарших викладачів і співробітників університету. Також представникам університетської корпорації пропонують долучитися до усноісторичного проекту самостійно. На сайті Музею історії ХНУ розміщено анкету-опитувальник, яку вихованці та викладачі можуть завантажити та, відповівши на питання, надіслати на електронну адресу Музею. У такий спосіб до усноісторичного проекту долучилося чотири особи: П. А. Баріба [4], Т. Г. Заїка-Сидоренко [5], В. І. Кадеєв [6], В. П. Кириченко [7].

Нарешті, щороку у травні-червні Музей історії ХНУ відвідують випускники університету різних років, що дозволяє взяти інтерв'ю в певній частині того чи іншого факультетського випуску. Надалі передбачається співпраця з філологічним факультетом у межах підготовки майбутніх журналістів. Участь студентів у цьому проекті є актуальною і необхідною складовою для вирішення практичних завдань університету в контексті трансляції історичного досвіду минулих поколінь і для формування світоглядних орієнтацій вихованців щодо університетської історії та традицій.

У результаті реалізації зазначеного проекту у фондах Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відклатося більше 200 усних свідчень вихованців Харківського університету, у тому числі 130 інтерв'ю випускників радянських часів. Цей комплекс усних спогадів є унікальним матеріалом, що дозволяє заповнити лакуни в університетській історії, а саме: «олюднити» радянський період, визначити сутнісні характеристики тогочасної університетської корпорації та описати механізми дії університетської пам'яті в часово-просторовому континуумі [215].

Перейдемо до розгляду масиву усних матеріалів, у яких ідеться про радянський період, а саме: визначимо особливості висвітлення минулого окремих факультетів та періодів в історії університету, склад респондентів за віком, професійною діяльністю та причетністю до університету. Для вирішення поставлених цілей у комп'ютерній програмі «Excel» була розроблена таблиця «Усні спогади з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.» з фіксацією

інформації про кожного окремого респондента: прізвище, ім'я, по-батькові, факультет та роки навчання в Харківському університеті, вік, сфера діяльності та належність до університетської корпорації на момент інтерв'ювання (Додаток К. Таблиця 4.1. Усні спогади вихованців з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.).

Здебільшого відповідні дані містяться в документах, що супроводжують запис інтерв'ю – на титульному аркуші транскрипції та у протоколі інтерв'ю. Інколи біографічні дані респондента встановлювалися за допомогою аналізу тексту транскрипції інтерв'ю. Однак слід зауважити, що деякі з респондентів свідомо приховували певну особисту інформацію. Наприклад, у 13 усних свідченнях не вдалося визначити роки навчання в Харківському університеті. Це зумовлено небажанням вихованців розголошувати свій вік на момент інтерв'ювання. Насамперед це стосується респондентів жіночої статі. Вихованки, відповідаючи на питання про роки навчання в Харківському університеті, посміхаючись зазначали: «Це було в минулому віці, у прямому сенсі цього слова» [117, арк. 1], «Я вчилася в період, коли існував Радянський Союз...» [176, арк. 3]. Деякі жінки або обурювалися [181, арк. 3], або ухилялися від відповіді про рік народження: «Народилася в другій половині ХХ ст.» [137, арк. 2]. Значно рідше подібна реакція на зазначенні питання зустрічається в інтерв'ю респондентів чоловічої статі [153, арк. 17].

Загалом середній вік респондентів становить 58 років. У найстаршому віці в усноісторичном проекті взяли участь В. І. Кадеєв [6] (81), В. П. Кириченко [7] (78), Н. С. Прудкіна [160] (77), Л. А. Пономаренко [156] (75), Г. М. Томах [177] (75). До того ж, як відзначалося вище, В. І. Кадеєв та В. П. Кириченко долучилися до проекту самостійно. Слід припустити, що саме поважний вік В. І. Кадеєва та В. П. Кириченко зумовив їхню ініціативу. Групу наймолодших респондентів складають вихованці, які закінчили Харківський університет наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. В. В. Скирда зауважив, що навчався в перехідний етап – кінець Радянського Союзу та початок Незалежної України [169, арк. 2]. Переважно на момент інтерв'ювання вік випускників перехідного етапу

варіюється від 41 до 47 років. Утім, більшість респондентів становлять випускники 1970-х рр.

Аналіз інтерв'ю щодо інформації про роки навчання респондентів показав нерівномірне висвітлення історії Харківського університету протягом 1940 – 1980-х рр. Дані про час навчання кожного респондента були віднесені до окремого десятиліття радянського періоду. Водночас, якщо вихованець навчався в перехідний час між двома десятиліттями, інформація про нього стосувалася до того періоду, на який припадала більша частина його студентських років.

На сьогодні усні спогади про другу половину 1940-х рр. відсутні, що пов'язано з труднощами пошуку відповідних респондентів, оскільки на момент початку усноісторичного проекту в 2006 р. вік перших післявоєнних випускників коливався від 78 до 83 років. Відзначимо, що загальна динаміка кількості інтерв'ю за десятиліттями вказує на залежність рівня висвітлення окремих періодів від віку респондентів. Так, період 1950 – 1960-х рр. висвітлений у сімох інтерв'ю. До того ж на питання анкети відповіли одні з найстаріших на той час викладачів Харківського університету – Є. М. Бадіян [104], В. І. Кадеєв [6], В. І. Коробов [138], Є. П. Пугач [161], життєвий шлях яких пов'язаний з Alma Mater зі студентських років. Образ Харківського університету 1960 – 1970 х рр. відображено у двадцяти п'яти усних свідченнях респондентів. Найбільша кількість інтерв'ю (51) присвячена періоду 1970 – 1980-х рр. До історії Харківського університету в 1980-х рр. звертаються тридцять три респонденти.

Зазначений розподіл кількості інтерв'ю можна пояснити специфікою збору усноісторичних джерел. Як зазначалося вище, значна частина масиву відклалася в Музеї історії завдяки студентам історичного факультету, які самостійно знаходили респондентів. Переважно інтерв'юери зверталися до своїх шкільних учителів, тому вік опитаних ними респондентів здебільшого не перевищує пенсійний бар'єр та відповідає віку випускників 1970 – 1980-х рр. (до 60 років). Спад кількості усних свідчень про 1980 – 1990-ті рр. можна пояснити тим, що вихованці зазначеного періоду меншою мірою, ніж попередники, зв'язали професійну діяльність з викладанням у середніх навчальних закладах. Про це

свідчить той факт, що з тридцяти трьох респондентів лише третина після закінчення університету (або на момент інтерв'ювання) працювали у сфері середньої освіти. У відповідях випускників 1980-х рр. частіше зазначається підприємницька діяльність, ніж робота за фахом [102; 178].

Таким чином, диспропорція у висвітленні окремих періодів Харківського університету безпосередньо пов'язана з віком та професійною діяльністю респондентів.

Аналіз професійної діяльності респондентів дозволяє віднести їх до трьох груп. До першої належать респонденти, які по закінченні університету почали займатися викладацькою діяльністю. Як вже було зазначено, переважно ці респонденти працюють у системі середньої освіти. П'ята частина авторів інтерв'ю пов'язана з вищою освітою, у тому числі двадцять два респонденти на момент інтерв'ювання були викладачами Харківського університету, серед них: О. І. Березань [106], В. Д. Гордевський [121], Т. В. Догадіна [128], М. О. Мchedлов-Петросян [147], Л. Ю. Посохова [158] та ін.

Другу групу формують респонденти, які після закінчення університету працювали у відповідних до їхнього фаху установах. Так, випускники філологічного факультету С. Б. Глибицька [119], С. В. Горда [122], Т. Г. Іванова [132], Ю. Г. Шевченко [184] стали бібліотекарами, зокрема С. Б. Глибицька та Ю. Г. Шевченко – співробітниками ЦНБ Харківського університету імені В. Н. Каразіна. Вихованці факультетів природничого та фізичного профілів працевлаштовувалися в науково-дослідних інститутах або на виробничих підприємствах [111].

Незначний відсоток респондентів після закінчення університету займалися діяльністю, безпосередньо не пов'язаною з їхньою спеціальністю. Більшою мірою це стосується вихованців, які навчалися в другій половині – наприкінці 1980-х рр., оскільки респонденти, які закінчили вищий навчальний заклад до середини 1980-х рр., у майбутньому переважно, не змінювали місце роботи. Передусім це пояснюється освітньою політикою радянської влади, у якій наголошувалося, що вища освіта була безкоштовною, однаково доступною для всіх, професійно

орієнтованою і державною. Тому, враховуючи суспільні потреби, держава чітко розподіляла випусників вищих навчальних закладів за місцями працевлаштування, де вони часто працювали протягом усього життя.

Працевлаштування нещодавніх студентів регламентувалося постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 30 серпня 1954 р. «Про покращення розподілу та використання спеціалістів вищої та середньої кваліфікації», яка вносила зміни до аналогічної постанови від 29 травня 1948 р. Зокрема, у документі вказувалося: «Встановити, що молоді фахівці після закінчення вищих і середніх спеціальних навчальних закладів зобов'язані пропрацювати не менше трьох років у певних пунктах безпосередньо на виробництві: у цехах підприємств, у МТС, радгоспах, колгоспах, лікарнях, школах тощо відповідно до призначення міністерства (відомства)» [303, с. 372]. До того ж переважно випускників направляли працювати до провінції. Пізніше Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР підготувало ще декілька постанов, пов'язаних з розподілом молодих спеціалістів, у яких підкреслювалося, що робота молодого спеціаліста відповідно призначенню – громадянський обов'язок молодого фахівця [304].

Перебудова відіграла важливу роль у переході до нового етапу в системі працевлаштування. Держава втратила свій визначальний вплив на вищу школу. Хоча ця тенденція не переросла в створення альтернативної державній системи вищої освіти, проте вона означала крах багатьох старих принципів, зокрема сприяла мобільності студентів та викладачів. Так, після прийняття Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» в 1987 р. поряд з формами працевлаштування молоді, що існували, було запроваджено введення різних форм молодіжного підприємництва [381]. Натомість постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо розвитку договірних відносин у підготовці спеціалістів з вищою та спеціальною середньою освітою» від 19 грудня 1990 р. дозволила суб'єктам господарювання самостійно визначати спільні з вищими навчальними закладами вимоги до якості та рівня підготовки фахівців із відшкодування витрат, пов'язаних із цією підготовкою. Таким чином в організації розподілу випускників

вищих навчальних закладів поєдналися адміністративно-командні механізми із ринковими, що надалі спричинило послаблення перших та, зрештою, ліквідацію всієї радянської системи. Нова суспільно-політична та економічна ситуація в Україні змусила колишніх студентів 1980-х рр. пристосовуватися до умов ринку праці та перекваліфіковуватися залежно від попиту на спеціальності.

Збір інтерв'ю студентами-істориками зумовив превалювання в загальному масиві усних свідчень вихованців історичного факультету, оскільки частіше за все студенти зверталися до своїх шкільних учителів історії або викладачів факультету, які закінчили Харківський університет у радянський час. Сорок сім інтерв'ю належить вихованцям історичного факультету. Другу позицію за кількістю респондентів посідає філологічний факультет, третю – факультет іноземних мов. Першість зазначених підрозділів університету також можна пояснити професійними навичками респондентів – схильністю до самопрезентації та саморефлексії.

Випускники біологічного та геолого-географічного факультетів були залучені до проекту десять та вісім разів відповідно. Приблизно таку ж кількість інтерв'ю, а саме одинадцять, було зібрано про всі факультети фізичного профілю (фізико-математичний, фізичний, фізико-технічний, радіофізичний). Об'єднання інтерв'ю про зазначені факультети в єдиний масив зумовлене розглядом цих підрозділів у контексті традиції викладання фізики в Харківському університеті, а також їхньою спадковістю від фізико-математичного факультету. Пов'язаний з фізико-математичним факультетом також механіко-математичний факультет, про який ідеться в семи усних спогадах. На сьогодні випускники економічного та хімічного факультету взяли найменшу участь у проекті серед усіх факультетів, які існували в радянський час.

У зв'язку з факультетською належністю респондентів цікаво розглянути гендерне питання. Загалом респондентами в усноісторичному проекті виступили 85 жінок та 45 чоловіків. Це пояснюється домінуванням у загальному комплексі свідчень випускників філологічного факультету та факультету іноземних мов, які традиційно вважаються «жіночими» факультетами. Натомість на факультетах

фізичного профілю переважно навчалися чоловіки. Показовим у цьому плані є історичний факультет, який рівною мірою представлений жіночими та чоловічими свідченнями.

В інтерв'юванні викладачів узяли участь респонденти, трудова діяльність яких пов'язана з Харківським університетом радянських часів. Зазначимо, що при цьому не враховувалося, чи має опитуваний відношення до університету на момент інтерв'ювання. Так, на питання анкети відповіли шістнадцять дійсних співробітників Харківського університету, серед них Б. М. Валійов, Є. М. Воробйов, В. Д. Духопельников, О. Ф. Іванова, І. В. Карпенко, С. М. Куделко, Л. Д. Маєвська, М. О. Мчедлов-Петросян, В. Д. Орлов, В. П. Пойда, В. І. Редін, Л. Г. Сокур'янська, О. В. Тагліна, В. Д. Ходусов, В. І. Чеботарьов, Д. М. Чорний. Також до участі в опитуванні приєдналися В. І. Астахова, М. І. Бондаренко та М. З. Бердута. Якщо В. І. Астахова та М. І. Бондаренко потім працювали в інших навчальних закладах, то М. З. Бердута до 2015 р. був викладачем історичного факультету.

Слід наголосити, що зазначене інтерв'ювання здійснювалося за випадковою вибіркою, однак у цілому вибіркова сукупність показує зріз університетської спільноти в просторо-часовому континуумі, оскільки респонденти представляють різні факультети та почали працювати або працювали в Харківському університеті в різні періоди радянського часу (Додаток М. Таблиця 4. 2. Усні спогади викладачів та співробітників з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.).

Таким чином, завдяки усноісторичному проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.» в Музеї історії відклатося 130 інтерв'ю випускників радянського часу та 20 усних свідчень представників професорсько-викладацького складу. Загалом зазначений масив відображає історію університету з 1950 по 1980-ті рр. Нерівномірне залучення представників університетської корпорації до проекту, орієнтація в зборі усних джерел на студентів історичного факультету зумовили диспропорцію у висвітленні окремих підрозділів університету, а саме: превалювання усних свідчень випускників-

істориків. Своєю чергою від вікового цензу та професійної діяльності авторів інтерв'ю залежить обсяг та рівень отриманої інформації про певні десятиліття університетської історії.

4.2 Репрезентативність комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.

Комплекс інтерв'ю, зібраних у межах проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.» та спеціально до даного дослідження, є унікальним масивом джерел з історії Харківського університету радянського періоду, оскільки в усних спогадах не тільки відтворюється академічне та повсякденне життя університетської корпорації радянського періоду, але й з'ясовуються маловідомі факти з минулого Харківського університету та загалом Харкова. Також аналіз відбору респондентами інформації в інтерв'ю дозволяє схарактеризувати механізми корпоративної пам'яті університетського співтовариства, визначити постійні університетські цінності, які транслуються в корпоративному середовищі та стають властивими його наступним представникам.

Зазначимо, що в умовах підвищеної конкуренції на ринку освітніх послуг дослідницька ревізія смислів усталених форм взаємодії серед членів корпорації сприятиме розвитку університетського брендингу. Як зауважив Е. Графтон: «Сучасні виші щиро прагнуть відшукати найкращих викладачів і вчених – тих, хто працює у своїх галузях на передньому краї розвитку науки, – але вони хочуть водночас зберегти традиційні аспекти університетської культури і, як свої вчителі, з поважністю носити мантиї. Вони сподіваються, що певна комбінація цих якостей приверне до їхнього вищого навчального закладу найкращий контингент сімнадцятирічних абітурієнтів» [66, с. 408].

Загалом масив усних спогадів про Харківський університет 1940 – 1980-х рр. формує чотири інформаційних поля. Так, насамперед в інтерв'ю міститься інформація про академічне життя та повсякденні практики членів

університетської спільноти 1940 – 1980-х рр. Тому умовно позначимо це інформаційне поле як «стиль життя університетської людини в радянський період». Друге інформаційне поле – «університетська корпорація» – розкриває особливості стосунків в університетському співтоваристві та окреслює взаємини «університетських» людей з представниками інших спільнот. Механізми університетської пам'яті та символи корпоративної ідентичності фіксуються в третьому інформаційному полі – «університет у пам'яті та символічному просторі». Нарешті, в інформаційному полі «університет та соціокультурний простір» усний наратив з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр. стає джерелом вивчення місця університету в просторі міста. Для розкриття інформаційного потенціалу комплексу усних спогадів з історії Харківського університету, як і у випадку з мемуарними джерелами, ми використали авторську розробку С. І. Посохова.

Без сумніву, у спогадах вихованців та викладачів найбільш повно представлена інформація про навчальний процес та професорсько-викладацький склад у Харківському університеті 1950 – 1980-х рр. Так, випускники окреслюють матеріально-технічне забезпечення навчання, розпорядок робочого та вихідного дня, особливості проведення лекційних занять та навчально-виробничих практик, самостійної підготовки та контролю знань студентів залежно від їхньої спеціалізації. Відповідно до цього в інтерв'ю співробітників університету розкриваються особливості викладацької та наукової діяльності в Харківському університеті за радянських часів. Однак, оскільки респонденти були представниками різних факультетів і навчалися в різний час зазначеного періоду, в усних спогадах більшою мірою висвітлено академічне життя факультетських корпорацій, ніж університетського співтовариства загалом. Тому передусім звернемо увагу на загальні тенденції у висвітленні цих питань, таким чином визначивши стиль життя університетської людини.

Так, майже в усіх респондентів перше враження від відвідування Харківського університету асоціюються з будівлею нині Головного корпусу ХНУ імені В. Н. Каразіна. У своїх відповідях випускники підкреслюють масштабність

та велич споруди. Випускник філологічного факультету 1968 р. П. Г. Вовкоріз наголосив в інтерв'ю: «На той час будівля університету, мабуть, була найвеличнішою, найвищою в місті Харкові, тому в мене виникли здивування і звичайно захоплення, бажання навчатися в такому прекрасному, незнайомому за конструкцією витворі людського розуму. За першого відвідування університету було бажання якнайшвидше пізнати його, не блудити по поверхах, запам'ятати розташування аудиторій і різних приміщень» [115, арк. 2].

Особливо сильне враження справляв розмір будівлі на студентів, які приїхали до Харкова з маленьких міст або селищ. Г. М. Томах зазначив: «Ну зрозуміло, що я, якби поступав у сучасний університет, красень, який стоїть на Дзержинській площі, вірніше на площаді Свободи, разом Держпром там, університет імені Говорова, то я, як хлопець з села, звісно був надзвичайно вражений...» [177, арк. 2]. *(Прим. Відповідно до правил транскрибування тут і надалі зберігається авторська орфографія та пунктуація).*

Т. Ю. Миргородська висловила з цього приводу навіть з певним сарказмом: «Деякі з моїх однокурсників були приїжджі з села, так їм будівля Університету здавалася фортецею або замком. Дорослі люди, а ставилися до цього, як діти» [145, арк. 1].

Оскільки офіційне відкриття Головного корпусу Харківського університету відбулося в 1963 р., студенти кінця 1950-х – початку 1960-х рр. не розділяють загального захоплення університетською будівлею. Студентка 1952 – 1962-х рр. С. Ф. Готенова висловила сум: «Тоді справило погане враження, тому що ця сучасна будівля ще не була відбудована, і ми вчилися в різних корпусах, на різних факультетах, у різних районах» [124, арк. 2].

Тому вихованці 1950-х рр. називають основними труднощами навчального процесу в Харківському університеті в зазначений час недостатню кількість аудиторій. Професор Є. П. Пугач, який навчався наприкінці 1950-х рр. на історичному факультеті, розповів, що студенти-історики змушені були займатися в коридорі університетського корпусу на вул. Трінклера [161, арк. 3]. Водночас респонденти не згадують про інші проблеми щодо матеріально-технічного

забезпечення університету протягом усього радянського періоду. Так, Г. М. Томах підкреслив: «Не дивлячись на те, що був 53-й рік, з точки зору комунальних послуг в університеті, я, прикладом, не пам'ятаю, щоб хоч один який-небудь один день, вірніше вечір, у нас була виключена електроенергія, я не пам'ятаю, щоб забилася каналізація, і тим більше текла вода по вулиці. Таких випадків не було» [177, арк. 4]. Солідаризуються з вищесказаним випускники 1960-х, 1970-х, 1980-х рр. Тільки вихованці, які навчалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. звертають увагу на проблеми з технічним забезпеченням навчального процесу. Випускник історичного факультету Ш. Бріман згадує: «Спочатку проблем не було, тому що я навчався в останні роки існування Радянського Союзу. А почалися вони в 1991 – 1993-х рр., коли почали виключати світло. Я пам'ятаю, як студенти та викладачі ходили поверхами в шубах та пальто, на кафедрах постійно був дефіцит паперу та іншої канцелярської продукції» [109, арк. 11].

Респонденти також збігаються думками щодо організації навчального процесу загалом. Професор університету Т. В. Догадіна, яка закінчила біологічний факультет у 1964 р., зазначила, що лекційні заняття відбувалися так само, як і зараз [128, арк. 8]. Більшою мірою в усних спогадах відрізняються сюжети про проходження навчально-виробничих практик студентів. Передусім це зумовлено спеціалізацією кожного респондента. Так, історики згадують археологічні експедиції, філологи діляться досвідом викладання в школах Харкова, студенти факультетів технічного профілю розповідають про роботу в науко-дослідних інститутах, у спогадах студентів геолого-географічного факультету фігурують згадки про навчальні поїздки територією усього Радянського Союзу.

В усних спогадах про Харківський університет 1960-х рр. з'являються сюжети, пов'язані зі студентським будівельним рухом [222]. З 1964 р. студентські будівельні загони Харківського університету працювали на цілих землях, на Півночі, у Криму, у Харківській області, а також за кордоном. Аналіз інтерв'ю показав, що більшість студентів розглядали участь у студентському будівельному русі як гарну можливість заробити гроші. Зі слів учасників руху, які працювали на

Півночі, за весь третій трудовий семестр можна було заробити від 800 до 1500 руб. при середній зарплаті тих років у розмірі 120 – 130 руб. [123, арк. 10–11]. Тому на одне місце в будівельний загін, який виїжджав на Північ, претендувало значно більше студентів, ніж на одне місце в «кримський» будівельний загін. Як зізнаються самі респонденти, вони розглядали Крим тільки як можливість потрапити влітку до моря, а будівельний загін у Харківській області – швидше як покарання [107, арк. 7]. Водночас випускники зазначають, що поїздки в складі студентського будівельного загону дозволяли перевірити людські якості однокурсників та студентський колектив загалом. Вихованці 1970-х рр. розпочинали будувати свій колектив у перші два місяці навчання, оскільки до початку листопада студенти збирали врожай у колгоспах Харківської області. Л. Г. Сокурянська відмітила: «Група, що не їздила в колгосп, ніколи не ставала колективом» [170, арк. 6].

Однією з найважливіших характеристик будь-якої соціальної групи є те, як живуть її представники: як вони харчуються, вдягаються, чим займаються у вільний час. На питання «Як і чому відбувається формування певних стратегій поведінки та повсякденних практик того чи іншого співтовариства?» покликана відповісти концепція стилю життя. Зазначена концепція має тривалу історію в західноєвропейській соціології, тому визначення поняття «стиль життя» доволі різноманітні, і ми вважаємо за необхідне окреслити підходи, у межах яких розглядається стиль життя представників спільноти Харківського університету.

Так, за концепцією французького соціолога П. Бурдьє, «стиль життя» – це структурована система позицій соціального простору, яку посідає індивід, що належить до певної групи (класу), а також уявлення про ці об'єктивно належні йому позиції [37, с. 45]. Самі ж позиції визначаються характерними для індивідів практиками, тобто різновидами діяльності й речами, що використовуються. Стиль життя розгортається в таких соціальних практиках як трудова сфера, прибутки, споживання, дозвілля, здоров'я, участь у політиці, релігійному житті. Завдяки набору властивих для однієї групи практик можна виокремити стиль життя її представників.

Також нами врахована теорія стилів життя, висунута німецьким істориком М. Дінгесом, що позиціонується як частина культурної повсякденності. М. Дінгес визначає «стиль життя» як «...порівняно усталений тип рішень, прийнятих індивідами або групами, що роблять вибір із запропонованих для них суспільством варіантів поведінки...» [72, с. 105–106]. Стили життя, за М. Дінгесом, структуровані в часі і просторі моделі способу життя, які залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу родини і господарства, а також від ціннісних установок; причому останні «визначають головні життєві цілі, формують ментальності і виражаються в специфічному габітусі» [72, с. 105–106]. М. Дінгес підкреслює, що теорія стилів життя робить можливим комплексний аналіз соціальних структур, здатний виявити «як структуроутворювальний ефект поведінки індивідів і груп, так і зворотний вплив соціальних структур на поведінку людей». Слід наголосити, що в межах зазначеного підходу досліджується студентська субкультура в Російській імперії XIX – початку XX ст. в монографії І. С. Посохова [297].

Таким чином, враховуючи теоретично-методологічні аспекти визначення поняття «стиль життя» в роботах П. Бурдьє та М. Дінгеса, у дослідженні розглядаються повсякденні практики, сталі форми поведінки та ціннісні орієнтації студентів Харківського університету 1950 – 1980-х рр. Відзначимо, що сукупність усних спогадів викладачів та співробітників навчального закладу не дозволяє розкрити стиль життя представників професорсько-викладацького складу зазначеного часу. Оскільки, незважаючи на наявність в анкеті питань, присвячених вільному часу та вподобанням, респонденти значною мірою апелюють до сучасності, аніж показують візію минулого. Тому надалі сюжет про стиль життя професорсько-викладацького складу представлений фрагментарно.

Отже, перейдемо до розкриття питання про стиль життя студентів Харківського університету 1950 – 1980-х рр.

Оцінити стиль життя університетської людини неможливо без урахування матеріального становища студента та викладача Харківського університету в радянські часи. В інтерв'ю студентів та викладачів не тільки міститься конкретна

інформація про стипендію та заробітну плату в певний час радянського періоду, але й думки членів університетського співтовариства щодо своєї спроможності та матеріального добробуту. Так, усі опитані респонденти-студенти відзначають, що їхній бюджет складався, крім стипендії, з фінансової допомоги батьків або зароблених власними зусиллями грошей. Студенти заробляли гроші, розвантажуючи вагони, підробляючи на підприємствах Харкова [113, арк. 11]. Респонденти, які приїхали до Харкова з сіл, суттєвою допомогою вважали набори продуктів, які привозили від батьків. Натомість опитані викладачі наголошують, що не зазнавали матеріальних труднощів у радянські часи. Професор О. В. Тагліна наголосила: «Можна було цілими днями займатися тільки наукою! Тобі за це платили, тебе відправляли у відрядження, тебе постачали якимось матеріальними ресурсами. Можна було виконувати різні наукові роботи та публікувати їх» [172, арк. 9].

Отже, студент розпоряджався бюджетом залежно від умов проживання під час навчання в Харківському університеті. Так, студенти, які проживали разом з батьками, відмічають, що витрачали власні кошти тільки на придбання книг та відвідування місць дозвілля (театри, кінотеатри, кафе). Натомість студенти з гуртожитку повинні були планувати свій прожиток самостійно. Деякі вихованці також сплачували орендоване житло.

Житлова проблема найбільш гостро стояла перед студентством 1950-х та 1960-х рр., оскільки на той час ще не були побудовані гуртожитки в Олексіївському районі. Студент 1950-х рр. Є. П. Пугач згадує: «В основному студентські квартири були на Павлівці, Журавльовці та Холодній горі. Жили по дві-три людини в кімнаті. Харчувалися, звісно, окремо. Рідко домовлялися, щоб господарка готувала – але це коштувало дорожче. Тоді місяць коштував третню частину від стипендії розміром 50 – 70 руб.» [161, арк. 6]. Більшість респондентів 1970-х та 1980-х рр. уже проживали в гуртожитках у районі Ботанічного саду. За спогадами вихованців, в одній кімнаті мешкало три-чотири особи.

Розповсюдженою практикою в студентському гуртожитку було співжиття в одній кімнаті двох радянських студентів та двох іноземних громадян. Колишні

вихованці по-різному оцінюють такий досвід. Частина респондентів розповідають про сусідів-іноземців позитивно, згадуючи ведення спільного господарства, вечори з нагоди свят [183, арк. 10–11]. Однак деякі з респондентів розповідають про негативні моменти. Так, студент кінця 1960-х рр. В. І. Валуєв стверджує, що стосунки з дівчатами з інших країн загрожували виключенням з університету студентів-хлопців [111, арк. 11]. Водночас респондент розповідає про шлюби студенток Харківського університету з іноземними громадянами.

Організація харчування залежала від місця проживання студента. Якщо студент жив з батьками, то він снідав та вечеряв вдома, і тому в місті лише купував незначну кількість їжі. Студенти, які проживали в гуртожитку, намагалися добре пообідати в університетській їдальні або в кафе. Слід зазначити, що в гуртожитку більшість випускників вела спільне з сусідами по кімнаті господарство – ділилися продуктами та готували страви разом [133, арк. 2].

Крім цього, в інтерв'ю міститься інформація про найпопулярніші серед студентства заклади харчування. Так, для багатьох поколінь випускників Харківського університету знаковим місцем стало кафе на вул. Сумській з неофіційною назвою «Кулемет»: «Після занять обідали в кафе «Кулемет», там збиралися студенти різних факультетів та взагалі Харкова. Це таке місце зустрічі і спілкування, яке дійсно було складовою частиною всього студентського життя» [153, арк. 17].

Усні свідчення вихованців дозволяють відобразити модні тенденції серед молоді. Студенти, як наймобільніша група населення, гостріше реагували на зміни в суспільстві, у тому числі це стосується і моди. Аналіз сюжетів про зовнішній вигляд дозволяє зафіксувати час, коли в радянському суспільстві жінки почали вдягати брюки, короткі спідниці, туфлі на високих підборах або реакцію студентів на появу викладачів у джинсах та светрах замість костюмів та ін. [134, арк. 11]. Загалом колишні студенти підкреслюють простоту та скромність одягу. Зовнішній вигляд викладача переважно асоціюється з офіційним костюмом для чоловіків та спідницею і жакетом для жінок. До того ж випускники факультету іноземних мов зазначають, що жінки-викладачі їхнього факультету виділялися

серед своїх колег по університету вишуканим смаком, одягаючись за французькою модою [8, арк. 2]. Зовнішній вигляд студента більшою мірою залежав від платоспроможності батьків, оскільки, зі слів вихованців, купувати собі самотійно одяг вони могли лише після участі у «третьому трудовому семестрі» [123, арк. 10–11]. З другої половини 1970-х рр. студенти, в основному жінки, в умовах дефіциту почали їздити по одяг до Москви та Ленінграду. Таким чином їм вдавалося урізноманітнити свій гардероб [173, арк. 8].

Вільний час студентів радянського періоду переважно був пов'язаний з відвідуванням бібліотеки. Особливо на культурі читання в студентському середовищі акцентують увагу студенти 1950-х рр. Студенти 1960 – 1970-х рр. згадують, як після занять обідали в кафе та прямували по вул. Сумській до філіалу ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна на вул. Університетській або до бібліотеки імені В. Г. Короленка. Випускниця філологічного факультету 1980-го року С. Б. Глибицька зазначила, що весь вільний час витратила на прочитання необхідної для навчання літератури [119, арк. 3]. Загалом студенти історичного та філологічного факультетів підкреслюють, що читальний зал, який знаходився на вул. Університетській, завжди був заповнений [161, арк. 7]. Однак студенти технічних спеціальностей також приділяли значну увагу підготовці в бібліотеці. Випускник механіко-математичного факультету 1969 р. О. А. Борисенко, відповідаючи на питання про улюблені місця в університеті та навколо нього, відзначив: «Справа в тому, що в Держпромі, де зараз телебачення, там була «Наукова технічна бібліотека», я й там провів студентські роки, мабуть, провів там більше часу, ніж у будівлі самого університету. І там займалось і багато моїх співкурсників, однокурсників» [108, арк. 6].

Характерною повсякденною практикою радянського студентства було виписування журналів. Половина респондентів розповідають про улюблені періодичні видання, які збирали протягом усього часу навчання в Харківському університеті. Найчастіше молодь підписувалася на «Наука и жизнь», «Новое время», «Юность» та ін. Відповіді вихованців про улюблених авторів дозволяють простежити читацькі вподобання серед тогочасних молодих людей. Так, студенти

1960-х рр. згадують про популярність романів Е. Ремарка [128, арк. 13]. Випускники 1970-х рр. віддавали перевагу класичній літературі. Також більшість респондентів розповіли про заборонену літературу, до якої на той час належала творчість О. І. Солженіцина, М. О. Булгакова, В. С. Висоцького. Д. З. Гордевський згадує, як студенти-математики читали рукопис про судовий процес над поетом Й. О. Бродським у 1964 р. [121, арк. 17]. Своєю чергою студенти-історики знайомилися з працями заборонених в Радянському Союзі істориків – В. К. Винниченка [6, арк. 2] та М. С. Грушевського [165, арк. 10].

Крім бібліотеки, студенти готувалися до екзаменаційних сесій у гуртожитках. Вихованці переважно збиралися невеликими групами по 5-6 осіб та по черзі відповідали на екзаменаційні питання, доповнюючи один одного. В. І. Кадєєв зазначив: «у зимову сесію це відбувалося в студентському гуртожитку по вул. Артема, б. 49, у літню – на першому міському цвинатрі, який розташовувався по сусідству з гуртожитком» [6, арк. 2]. Водночас дотримуючись традиції лабораторно-бригадного методу 1920-х рр., студенти 1950 – 1960-х рр. з високою успішністю долучалися до підготовки «слабких» студентів. Як згадував Г. М. Томах: «Ми виховувалися у кращих традиціях піонерської, вірніше жовтеньятської, піонерської, комсомольської, а ми були комсомольцями, як поступали. Тому колективізм, взаємоповага, взаємовиручка були для нас тим дороговказом, який у цих важких повоєнних умовах допомагав нам і вчитися, і працювати» [177, арк. 5]. Вихованці 1970 – 1980-х рр. у підготовці до іспитів обмежувалися товариством декількох друзів.

Традиційними елементами студентської культури радянського часу була віра в прикмети та виконання спеціальних ритуалів перед іспитами. До поширених забобонів відносилися такі: покласти п'ятак під п'ятку, не стригти або не мити волосся перед іспитом, вдягати одяг, який приносить удачу. У вихованців 1980-х рр. з'являється поширена нині серед студентства традиція вигукувати у вікно: «Шара, прийди!» [173, арк. 8].

Також однією з характерних рис студентської культури радянського періоду було використання шпаргалок та додаткових матеріалів на іспитах. Зі слів

респондентів, шпаргалки були двох видів: «гармошечки» та «бомби» [150, арк. 6]. Відповідно до назви перший варіант шпаргалок являв собою тоненьку смужку паперу довжиною до 1,5 м, яка складалася «гармошечкою». У «гармошечках» необхідні матеріали подавалися у вигляді тез. Натомість у «бомбах» на звичайному учнівському аркуші відповідь фіксувалася повністю. Студент 1980-х рр. В. А. Оглоблін відмітив: «Тоді не було мобільного зв'язку, тому люди примудрялися робити такі унікальні шпаргалки. Мені здається, якщо б видумали музей шпаргалок, то це був би одним з найбільш відвідуваних місць» [149, арк. 5].

Поряд зі списуванням у студентському середовищі поступово розповсюджувалася практика залишати написи на партах в аудиторіях та на стінах у коридорах. Якщо випускники 1950-х та 1960-х рр. наголошують на незначній кількості таких написів, причому виключно на партах, то вихованці 1970 – 1980-х рр. підкреслюють масовий характер такого явища. Респонденти, які в майбутньому стали викладачами, висловлюють невдоволення з цього питання: «Це явище було і, мабуть, буде завжди» [137, арк. 7]. Найбільш поширеними були написи власних імен, висловів про студентське життя, цитат про кохання. Також на стінах у туалетах університету можна було натрапити на оголошення про продаж або придбання необхідного товару. Т. М. Лавренкова пояснила це тим, що в роки дефіциту студентки намагалися таким чином здійснити обмін: «О, це у вас зараз все просто, а у нас раніше був дефіцит косметики, колготок нормальних, і ось там було написано: продаю польську пудру, туш, або куплю помаду, або продаю колготки такого розміру. Ось, і таких оголошень було хоч греблю гати» [143, арк. 6].

Значну частину вільного часу студенти присвячували заняттям спортом. Вихованці наголошують, що в університеті існували всі умови для організації спортивного дозвілля. З першого курсу студенти замість традиційних занять з фізкультури могли відвідувати спеціальні секції – з волейболу, баскетболу, легкої атлетики, спортивного орієнтування, фехтування, художньої гімнастики та інші. Також в університеті існували басейн, лижна база, тенісні корти, стадіон. Крім того, студенти займалися спортом у гуртожитках. Респонденти чоловічої статі

згадують, що восени та навесні студенти грали у футбол та волейбол на майданчиках біля гуртожитку, облаштованих ними самостійно, а взимку відали перевагу гирьовому спорту, шахам, шашкам [115, арк. 9]. Слід зазначити, що питання про фізичну культуру не знайшли значного відгуку у вихованців 1980-х рр. Переважно респонденти висловлюються про власне збайдужіння до спортивної складової дозвілля. Можна припустити, що зниження студентського інтересу до спортивного життя пов'язане з послабленням навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах та загальною тенденцією в суспільстві до індивідуалізації життя в умовах Перебудови.

Поряд з організацією спортивного життя в Харківському університеті створювалися умови для естетичного виховання молоді – драматична студія, молодіжний театр «СІНТ-63», студентський хор, клуби за інтересами. Загалом проведення вільного часу студентами було пов'язане або зі спортивним життям, або з художньою самодіяльністю, або з комсомольською роботою. Таким чином, вихованці 1950 – 1980-х рр. були в університеті з ранку до вечора, постійно перебуваючи в університетському середовищі. Респонденти 1950-х рр. розповідають про проведення комсомольською організацією міжфакультетських вечорів, на які також запрошувалися студенти інших навчальних закладів [161, арк. 11]. Випускники 1960 – 1970-х рр. згадують виступи університетських команд КВК та артистів, які часто приїжджали до університету [175, арк. 9].

Починаючи з середини 1960-х рр. вихованці відвідують місця культурного відпочинку (театри, кінотеатри, будинки культури). З відповідей респондентів можна зробити висновок, що студенти 1960-х рр. найчастіше відвідували театри, натомість студенти 1970-х рр. відали перевагу кінематографу. З кінця 1970-х рр. молоді люди стали шанувальниками музичних концертів. Аналіз сюжетів про повсякденне життя розкриває студентські вподобання в музиці та кінематографі в певний період радянського часу. Так, студенти 1960-х рр. в музиці відали перевагу тогочасним бардам В. С. Висоцькому та Б. Ш. Окуджаві [184, арк. 3]. Відповідно, випускники 1980-х рр. слухали гурти «Акваріум», «Машина часу», «the Beatles» [158, арк. 12].

Загалом спостерігається тенденція поступового спрощення ціннісного попиту в тогочасної молоді. Якщо випускники 1960 – 1970- х рр. для задоволення культурних потреб навіть подорожували спеціально до Москви та Санкт-Петербурга [119, арк. 15], то випускники 1980-х рр. здебільшого відвідували лише кінотеатри [173, арк. 10].

Незмінним у житті радянського студентства Харківського університету було прагнення до організації подорожей. Студенти подорожували як протягом навчального року, так і в період літніх канікул. Під час навчання молодь вдавалася до подорожей до Москви та Санкт-Петербурга, як зазначалося вище, для придбання одягу в умовах дефіциту та відвідування музеїв і театрів. У період літніх канікул студенти подорожували до Криму, Грузії, Прибалтики, Середньої Азії, їздили в гості до товаришів в інші міста Радянського Союзу. Віддаленість подорожей значною мірою залежала від матеріального становища батьків студента. Так, студенти з маленьких міст та сіл на час літнього відпочинку поверталися додому [127, арк. 17].

Респонденти згадують також університетські бази відпочинку – «Фігуровку» та «Гайдари». Студенти 1970-х рр. відзначають, що потрапити до університетського табору «Фігуровка» було складно, оскільки перевага віддавалася студентам, які брали участь у художній самодіяльності та спортивному житті університету. У контексті розповідей про відпочинок деякі з вихованців, які були учасниками художньої самодіяльності, розповідають про подорожі на пароплаві річками Радянського Союзу, що були організовані керівником художньої ради університету В. І. Астаховою [142, арк. 9].

Відзначимо, що за формами дозвілля та відпочинку студентів стежили керівництво університету та комсомольська організація. Так, студенти 1950-х рр. згадують про заборону слухати рок-н-рол або танцювати бугі-вугі [124, арк. 5]. Випускники 1960-х рр. не вказують на конкретні заборони, тільки наголошують, що студенти повинні були «вести себе чемно, скромно, не пити, не курити, не байдикувати, не порушувати громадський порядок на вулиці і в університеті та в гуртожитку» [115, арк. 8]. В усних спогадах про 1970-ті рр. фіксується, що в

студентському гуртожитку чергували викладачі, які стежили за тим, щоб студенти не порушували порядок, особливо це стосувалося вживання алкоголю [179, арк. 10], оскільки в гуртожитку студенти збиралися з різних нагод (свят, днів народження, закриття сесії).

Майже всі опитані респонденти, розповідаючи про святкування в університеті радянських свят, висвітлюють участь студентів у демонстраціях та мітингах з нагоди Жовтневої революції та Травневих свят. В. І. Кадєєв згадує, як відбувався мітинг в університетському дворі в березні 1953 р. з нагоди смерті Й. В. Сталіна [6, арк. 3]. Слід зазначити, що вихованці по-різному ставилися до таких офіційних заходів. Так, деякі з респондентів зазначили, що під час урочистих зібрань в Актовій залі «перекривали доступ інформації до себе та читали книги, перемовлялися, таким чином включаючи захисну реакцію» [134, арк. 8]. Наприкінці 1980-х рр. комсомольська організація стала відігравати значно меншу роль у житті студентства. Ш. Бріман згадує, як група студентів-істориків у 1988 р. відмовилася приєднатися до загальноуніверситетської демонстрації з нагоди 7 листопада [109, арк. 13].

Таким чином, стиль життя університетської людини в радянський період, з одного боку, орієнтувався на прийнятті радянським суспільством норми (колективізм, участь у мітингах та суботниках), з іншого – враховував потреби студента в особистісному розвитку в умовах адаптації до університетської культури, носіями якої були представники університетської спільноти [218]. Найчастіше саме корпорація визначала університетські цінності – прагнення до самоосвіти, пізнання світу, етику поведінки. Тому на становлення особистості студента впливала взаємодія з професорсько-викладацьким складом.

В усних свідченнях випускників та викладачів з історії Харківського університету 1950 – 1980-х рр. висвітлюється характер корпоративних взаємин та особливості відносин членів університетського співтовариства з представниками інших спільнот.

Загалом респонденти підкреслюють доброзичливу атмосферу в Харківському університеті як у студентському, так і в професорсько-

викладацькому середовищі. Випускники наголошують, що в студентських колективах одразу вибудовувалися дружні стосунки, що підтверджується історіями дружби або кохання на одному курсі, підтриманням спілкування між однокурсниками в майбутньому житті. Відповідно, співробітники університету відзначають позитивний психологічний мікроклімат колективів кафедр. Так, професор С. М. Куделко зазначив: «У різний період, можна сказати, були різні стосунки. Але я хочу підкреслити: за всі мої роки головними на кафедрі були мир, згода та співробітництво між викладачами» [140, арк. 9]. Щоправда, після цього респондент згадав, що був свідком закриття кафедр в університеті саме через конфлікти між її співробітниками [140, арк. 9]. В. І. Астахова відмовилася назвати ім'я людини, через яку вона змушена була залишити університет, але підкреслила, що її «виживали» з університету в прямому сенсі [103, арк. 18].

Відмовляються розповідати про конфлікти з викладачами респонденти-випускники. Здебільшого респонденти посилаються на відсутність конфліктних ситуацій в їхньому власному досвіді, лише іноді позначаючи, що чули про такі історії від своїх однокурсників. Приводом для неприємного з'ясування стосунків між викладачем та студентом, на їхню думку, була неуспішність у навчанні останнього. Переважно вихованці відзначають гарне ставлення викладачів до студентства, та своєю чергою студентського загалу до викладачів. В. Г. Пікалов зазначив: «По відношенню до викладачів ми завжди були стриманими, коректними, ну такий клімат в умовах тодішнього суспільства, натомість викладачі ставилися до нас [студентів – *О. Красько*] з повагою» [154, арк. 4].

Водночас випускники наголошують, що дружні стосунки з викладачем ніколи не переходили межу фамільярності і панібратства [128, арк. 13]. Професор університету В. М. Духопельников поділився своїм рецептом стосунків зі студентами: «Стосунки студента і викладача – це стосунки сина і батька. Так, з одного боку, батько повинен розуміти сина як дорослого, з іншого боку, син повинен все-таки прислухатися до батька» [130, арк. 8].

Крім наукових консультацій та роботи над стінгазетами і в наукових гуртках, неформального спілкування між студентом і викладачем майже не було.

Традиція дореволюційного університету відвідувати професора вдома майже зникла. Тепер, навпаки, педагог приходив до студентського гуртожитку чергувати або з перевіркою і разом міг зайти до тимчасової домівки студентів, залишитися на чаювання, обговорення книг [121, арк. 12]. Тому часто респонденти не змогли відповісти на питання про особисте життя педагога та членів його родини. Винятки становлять розповіді про сім'ї керівників студентських практик. Зі слів студентів-істориків, до археологічних експедицій часто приєднувалися дружини та діти викладачів [149, арк. 8].

Аналіз інтерв'ю свідчить, що жінки-викладачі не відчували дискримінації щодо себе з боку колег-чоловіків. Професори, які за радянських часів обіймали посади завідувачів кафедр у Харківському університеті, підкреслюють, що стать не впливала на розподіл посадових обов'язків та навантаження серед викладачів [116, арк. 7]. На цей факт також вказують респонденти-жінки: «Я не відчувала себе ні жінкою, ні чоловіком. Я відчувала себе людиною, яка виконує певні речі. Я не відчувала ні дискримінації по відношенню до себе як до жінки, ні поблажливості по відношенню до себе як до жінки» [131, арк. 6].

Описуючи ідеального професора радянського періоду, респонденти відзначають його енциклопедичні знання, культуру мови і поведінки, витримку, небайдужість до студентів [219]. Один із випускників так схарактеризував університетського викладача тих років – це людина, яка відмінно знає свій предмет, інтелігентна, ерудована, з розумінням ставиться до студентських проблем [129, арк. 13]. Погоджуються з таким визначенням ідеального викладача респонденти-професори, відзначаючи, насамперед, що педагог у Харківському університеті повинен поєднувати професіоналізм та любов до дітей [170, арк. 7].

Водночас на питання про ідеального студента, викладачі вказують на абстрактність питання. Професор Д. В. Орлов зазначив: «Як можна визначити? Це те ж саме, як визначити яка жінка гарніша, або який музичний твір найгарніший? Або яке полотно найбільш мальовниче?» [151, арк. 11]. Порівнюючи із сучасними студентами, викладачі відзначають працьовитість та прагнення до навчання в радянського студента. Професор В. П. Пойда акцентував увагу, що можливостей

до самоосвіти в сучасних студентів більше, ніж у радянського студентства, а навичок і здібностей відповідно менше [155, арк. 4].

Респонденти не тільки порівнюють студентів радянського періоду з сучасним студентством, але й підкреслюють різницю вихованця Харківського університету та випускника інших навчальних закладів Харкова в радянські часи. Відповідаючи на питання про негласний рейтинг вищих навчальних закладів у Харкові, інформанти наголошують, що на той час у Харкові був єдиний університет, у якому підготовка спеціалістів була на такому високому рівні. Професор В. В. Калініченко, який спочатку рік провчився у Львівському університеті, наголосив, що фаховий рівень викладання на історичному факультеті Харківського університету був вищий, ніж у Львові [133, арк. 2].

Перейдемо до розкриття інформаційного потенціалу поля «університет у пам'яті та символічному просторі». Дослідниця історії Казанського університету О. А. Вішленкова підкреслює: «В організації корпорації сильними є неформальні зв'язки, а стосунки між людьми нагадують велику патріархальну родину з розгалуженими родинними відносинами. Ця сім'я може бути великою чи малою, дружньою або конфліктною, але це все ж об'єднання споріднених душ» [45, с. 171].

Таким чином, університетська корпорація – це об'єднання осіб, які відчувають свою належність до університету, що, з одного боку, вирізняє їх серед інших, а з іншого боку, встановлює між ними невидимий контакт, дозволяє знайти «своїх» серед «чужих» і розмовляти з ними однією мовою. У такий спосіб ми виходимо на поняття «університетської ідентичності».

Розглянемо це поняття в рікерівському значенні оповідної ідентичності «ipse» – «себе самого» [312]. У застосуванні до аналізу ідентичності соціальних спільнот це передбачає не тільки оцінку подібності між самовідчуттям індивідів і сприйняттям їх у співтоваристві, але й класифікацію зовнішніх об'єктів, які допомагають ефективно опанувати практики ідентифікації (розрізнення «вони – ми», «свій – чужий», символічні об'єкти, традиції і цінності).

Оскільки університетська корпорація – це одночасно «видиме» і «уявне» співтовариство, відчуття ідентичності її членами відбувається через ототожнення себе з університетом, у тому числі з його меморіальною і комеморативною культурами – ритуалами, традиціями, церемоніями. Іншими словами, член корпорації відчуває себе «університетською людиною».

Аналіз інтерв'ю показав, що 80 % респондентів характеризують себе як «університетських людей», що проявляється в дотриманні в майбутньому тих норм і цінностей, які транлювалися в корпорації в їхні студентські роки, а також у відчуттях підвищеної гордості за Alma Mater. Зазначимо, що респонденти солідаризувалися з університетськими цінностями незалежно від свого відношення до університету на момент інтерв'ювання. Навіть у випадку, коли випускники після закінчення університету зв'язали свою долю з іншим навчальним закладом і, відповідно, повинні були увійти до складу іншої корпорації, вони продовжували відчувати «університетську ідентичність» [165, арк. 10].

Цікавим виявився результат аналізу інтерв'ю випускників університету, які надалі стали викладачами Alma Mater. У своїх відповідях професори не тільки характеризують «університетський дух», але й відрізняють «неуніверситетську людину» від «університетської». Зі слів професора В. Д. Орлова, остання повинна бути: «Людиною освіченою, ерудованою, порядною, яка не думає про людей з висока, як співається там у пісні... Найголовніше, вона повинна розуміти інших людей. Оскільки зазначені цінності прищеплюються в Харківському університеті» [151, арк. 15].

Водночас можна стверджувати, що освоєння символічного простору університетською корпорацією за радянських часів мало спорадичний характер. Більшість респондентів не змогли згадати особливих ритуалів, які підтримувалися університетським співтовариством у радянський період у Харківському університеті. Лише деякі вихованці розповідали про урочисті лінійки з нагоди Першого вересня на площі Дзержинського (нині площа Свободи) та про вручення дипломів після закінчення навчання. Випускниця 1984-го р. Н. Е. Варавва

пригадала, як 1 вересня 1979 р. її однокурснику Ю. В. Холіну (проректору з науково-педагогічної роботи в 2004 – 2016 рр., першому проректору ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2016 – 2017 рр.) вручили великий студентський квиток [112, арк. 12]. Відповідаючи на питання про символіку університету, 80 % вихованців відразу називають «синій ромб» – стандартний знак випускника вищого навчального закладу в Радянському Союзі. Професор В. М. Духопельников підкреслив: «Справа в тому, що за радянських часів не було університетського, наприклад харківського, конкретного символу... Був характерний значок, який видавався при закінченні університету – ромб. Але тоді і студентам всіх інститутів давали його, тільки різного кольору» [130, арк. 12]. Деякі з вихованців змогли згадати емблеми факультетів, значки, присвячені факультетському співтовариству або студентському будівельному загону, учасниками якого вони були [309].

Респонденти, які надалі залишилися працювати в Alma Mater, університетським символом вважають будівлю Головного корпусу Харківського університету [128, арк. 16].

На питання про цікаві історії, пов'язані з «місцями пам'яті» Харківського університету, респонденти переважно відповідали «не пам'ятаю», «не знаю» [166, арк. 4]. Тільки в десяти інтерв'ю згадується сюжет з переносом пам'ятника В. Н. Каразіна з вул. Університетської на алею в парку імені Т. Г. Шевченка. Також четверо респондентів запропонували власні інтерпретації історії про жартівливу пропозицію проректора університету О. Т. Давидова пофарбувати пам'ятник.

Слід зазначити, що для більшості радянських студентів Харківського університету улюбленим місцем була саме каштанова алея, на якій розташовувався пам'ятник, та загалом парк імені Т. Г. Шевченка [125, арк. 4]. Серед інших «місць пам'яті» представники університетської корпорації радянського періоду називали Зоопарк, кафе «Харків'янка»/«Кулемет» на вул. Сумській, бібліотеку на вул. Університетській. За концепцією французького історика П. Нора, зазначені місця наповнені матеріальним, символічним та

функціональним смислами [274], у яких, згідно з працею німецького єгиптолога Я. Ассмана, акумулюється культурна пам'ять поколінь [10].

Найбільше про символічний простір та університетську пам'ять розмірковують представники історичного факультету. По-перше, це зумовлено, як зазначалося вище, превалюванням інтерв'ю випускників історичного факультету над інтерв'ю інших факультетів, по-друге, схильністю істориків до саморефлексії. Представники інших факультетів у цьому питанні навіть апелюють до історичного факультету, підкреслюючи – «це краще знають історики» [116, арк. 8].

На нашу думку, об'єктивною причиною досить чіткої університетської ідентичності серед істориків є, насамперед, політика пам'яті історичного факультету, яка, підтримуючи університетську традицію ХІХ ст., здійснюється в руслі процесу спадковості – наукової, духовної, морально-етичної [217]. Факультет спирається на досвід попередників і звертається до нащадків, у такий спосіб виконуючи роль посередника між минулим і майбутнім. В інтерв'ю це можна простежити через згадки про підтримку традицій, у тому числі відвідування Дня випускника, Дня історичного факультету. Доречно буде сказати, що університетська ідентичність перетинається з факультетською [309].

С. І. Посохов у статті «О памяти и памятниках в университетской истории» підкреслив, що аналіз інтерв'ю випускників Харківського університету підтверджує висновки казанських колег про асиметрію пам'яті [298]. На думку дослідника, історія Харківського університету навіть більше, ніж Казанського, підтверджує «феномен розділення» університетської пам'яті. На нашу думку, «розділи» університетської пам'яті, з одного боку, пов'язані з недостатньою рефлексією з приводу ідеї університету в самому університетському середовищі, з іншого, початком нового етапу історії навчального закладу, так званого «масового університету», який характеризується кризою концептуальних основ, розширенням спектра думок і зростанням динамізму процесів у самій системі університету.

Аналіз комплексу усних свідчень з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр. показує не тільки освоєння університетською корпорацією символічного капіталу, але свідчить про взаємодію університетського та міського простору.

Університетське життя завжди розгортається в певних просторах. Використовуючи різні масштаби розгляду, дослідники наполягають на існуванні особливого «простору і часу університету», а також на його різноманітних зв'язках із «зовнішнім світом» [93]. Університетський простір утворюється розділеними просторами університетських будівель, лекційних залів, бібліотек, лабораторій і гуртожитків, особливою ритмікою університетського життя, що тимчасово відокремлює університетських людей від світу [93]. Як особливе місце університет постає не тільки відокремленим від зовнішнього світу, а й сполученим безліччю повсякденних зв'язків з іншими просторами. Тому інформація про міський простір, яка міститься в усних спогадах, дозволить охарактеризувати взаємодію університетського та міського просторів, визначити кордони університетської корпорації та вплив зовнішнього світу на організацію життя її представників.

Передусім інформація про університет у просторі міста стосується сюжетів про місцезнаходження корпусів факультетів Харківського університету [221]. Респонденти, розповідаючи про будівлі, у яких займалися під час навчання, називають точне місцезнаходження конкретних споруд та вказують, що там розташовується нині. Наприклад, зі слів Є. П. Пугача, історичний факультет розміщувався в будівлі на вул. Трінклера, де зараз знаходиться стоматологічна клініка [161, арк. 9]. До кінця 1960-х рр. філологи займалися в будівлі на вул. Гоголя. Респонденти-біологи розповідають про основний корпус біологічного факультету на вул. Трінклера (нині Музей природи ХНУ) та кафедри факультету на вул. Клочківській [128, арк. 4]. Вихованці відзначають, що до відкриття Головного корпусу Харківського університету студенти могли навіть не знати про розташування окремих факультетів: «Багато хто міг провчитися п'ять років і навіть не знати про те, наприклад, що на проспекті Леніна є ще одна будівля і навіть лабораторія хімічного факультету і гуртожиток, у якому,

наприклад, жили студенти-географи, була будівля фізико-технічного факультету в П'ятихатках, туди ходив автобус, про який узагалі мало хто знав...» [114, арк. 3].

Оскільки випускники та викладачі розповідають про студентські роки в контексті свого життя в місті, у відповідях зустрічається інформація про неформальне районування Харкова, а саме перераховуються його історичні локуси – Залютіно, Нова Баварія, Основа, Олексіївка, Салтівка, ХТЗ.

Вказуючи шляхи руху на заняття до університету, респонденти окреслюють шляхи сполучення між житловими масивами тих часів – називають види транспорту та вулиці, якими вони пересувалися. Так, один із респондентів навіть згадав, коли по Зміївському шляху (зараз проспект Гагаріна) пішов перший тролейбус [111, арк. 2].

Згадка топонімів – поширена річ в інтерв'ю, тому що дуже часто студенти обирали піші прогулянки до університету. М. В. Чернікова згадує: «Ми вчилися у другу зміну, тому, коли ми приходили до автобусної зупинки і бачили ці величезні натовпи студентів, ми дуже часто думали, чим же добратися? І потім, коли наступала весна, чудова погода, ми виходили заздалегідь і йшли по Клочківській, потім піднімалися по Сосновій гірці і так йшли до університету пішки, заходячи в який-небудь магазин, у нас певні магазини були на нашому шляху...» [182, арк. 4]. Загалом респонденти називають історичні райони, площі, вулиці [107, арк. 4].

У радянські часи здебільшого студенти, які приїжджали до Харкова з інших населених пунктів, жили в гуртожитку, але були й такі, яким батьки знімали помешкання або відправляли жити до родичів. У такому разі студенти потрапляли в особливий мікроклімат району, тобто ставали частиною локальної спільноти, тому в око їм кидалися особливості ідентичності містян того чи іншого житлового масиву. Наприклад, студенти, які проживали в районі Задержпром'я, відмічають дружелюбність та відкритість сусідів [144, арк. 2]. Ті, хто мав помешкання біля сучасної станції метро «Наукова», акцентують увагу на високій культурі жителів району [159, арк. 3]. Це, зрозуміло, зумовлено тим, що в цьому районі традиційно давали квартири науковцям, партійним робітникам, діячам культури.

Узагалі, аналізуючи інтерв'ю, можна простежити тенденції архітектурних змін у Харкові протягом ХХ ст.: які з'являлися райони, коли до того чи іншого житлового масиву прокладали метро, визначити споруди, які були знесені чи збудовані в певний час, а головне – зафіксувати сприйняття їх людиною. Наприклад, зі слів В. Д. Гордевського: «... Гуртожиток був на проспекті Леніна, де зараз знаходиться університетській ліцей. А гуртожитки, які були на Олексіївці, тільки почали будувати, там був пустир. Весь цей Олексіївський масив – це було величезне поле, і в 1960-ті рр. його тільки почали забудовувати» [121, арк. 7].

Найбільша кількість подібної інформації міститься у відповідях на питання щодо студентського повсякдення – про найулюбленіші місця в Харкові, дозвілля та відпочинок у місті та поза його межами. З огляду на те, що студентське дозвілля тісно пов'язане з побутовою та ритуально-обрядовою культурою мешканців міста, респонденти називають не тільки свої місця відпочинку, але й «місця пам'яті» харків'ян. Респонденти зазначають, що улюбленим місцем відпочинку харків'ян усіх часів був парк імені Т. Г. Шевченка. Випускник С. Г. Перцев згадує: «Після навчання пройтися по алеї саду Шевченка і вийти на Сумську – це було престижно, це був центр міста, це було улюблене місце проведення часу молоді, можна було на людей подивитися і себе показати...» [153, арк. 3].

Крім того, респонденти розповідають про місцезнаходження та особливості таких культурних закладів, як кінотеатри, театри, музеї. Характеризуючи заклади громадського харчування, звертають увагу на цінову політику та якість страв. Так, найдешевшими та найсмачнішими були кафе на Павловому полі [142, арк. 11]. Інколи респонденти відмовлялися давати справжні назви закладів, підкреслюючи їхню «злачність». Натомість вони наводили кодові назви – «Павловка», [136, арк. 5] «Дроздовка» [185, арк. 13], «Одарка» та ін.

Розкривають випускники і особливості міського фольклору через розповіді анекдотів, байок та цікавих історій, пов'язаних із життям у Харкові. Здебільшого

ці історії присвячені університету – про університетські будівлі, пам'ятник Каразіну [113, арк. 3].

Таким чином, аналіз інтерв'ю випускників Харківського університету дозволив виявити значний масив інформації, присвяченої академічному та повсякденному життю Харківського університету, особливостям взаємин та кордонів самоідентифікації його представників. Загалом університетська людина за радянських часів, конструюючи власний стиль життя, синтезувала висунуті суспільством норми поведінки та корпоративну культуру. Для взаємин в університетському співтоваристві радянських часів більшою мірою характерна безконфліктність, доброзичливість та професійна етика. Проте, уникаючи розповідей про тогочасні конфлікти, респонденти більш негативні в оцінках сучасних студентів. Також інтерв'ю вихованців та викладачів Харківського університету є цінним комплексом джерел взаємодії університету та міста, оскільки містять інформацію про функціонування міського простору та повсякдення харків'ян.

До того ж відзначимо, що аналіз блоку питань про комеморативні практики в Харківському університеті радянського періоду засвідчив асиметрію університетської пам'яті, спричинену як недостатнім рівнем саморефлексії у самих членів університетської корпорації, так і освітньою політикою в Радянському Союзі, що була спрямована на уніфікацію та регламентацію життя людини, зокрема студента та викладача.

4.3 Проблеми пам'яті та особливості емоційного навантаження в усних спогадах з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.

В усних свідченнях вихованців Харківського університету особливе ставлення до відповіді/розповіді/відрефлексованої дії того чи іншого респондента показано через прояв емоцій, здатність та бажання відтворити минуле останнього. Тому з метою визначення особливостей емоційного навантаження та проблем роботи пам'яті в усних спогадах з історії Харківського університету нами були

проаналізовані не відповіді з нормативними життєвими фактами (народився, вступив до університету, відвідував заняття і т. д.), а наповнені особливим емоційним забарвленням розповіді про життя інформантів, а саме: про навчання в Харківському університеті в радянський період або питання, на які інформанти не могли або не хотіли відповідати.

Загалом для усних спогадів вихованців Харківського університету радянського періоду характерний прояв позитивних емоцій – радість, захоплення, емоційне піднесення. Респонденти, погоджуючись на інтерв'ю, переважно налаштовані на відкриту розмову з інтерв'юерами. Утім надалі у процесі інтерв'ювання частина питань викликає у випускників розгубленість. У такому разі респонденти не тільки намагаються уникнути прямої відповіді, але й вагаються у виборі чуттєво-емоційного сприйняття минулого.

Крім того, як зазначалося вище, кожне інтерв'ю супроводжується протоколом, у якому зафіксовані особливості його проведення. У протокольному листі інтерв'юери занотовують місце, де проходило опитування та наявність третіх осіб під час цього процесу. Також інтерв'юери наводять приклади питань, на які випускник відповів із задоволенням, питань, які викликали в респондентів труднощі, та питань, на які опитувані взагалі відмовилися відповідати. У разі, якщо після вимкнення диктофону респондентом були повідомлені додаткові або таємні, на його думку, історії, інтерв'юер фіксував зазначений факт у протоколі та розкривав характер розповідей.

Аналіз інформації, що міститься в протоколах, дозволяє з'ясувати, яким чином обставини, за яких відбувалося інтерв'ю, вплинули на його зміст. Наприклад, здебільшого респонденти, які зустрічалися з випускниками в них вдома, підкреслюють легку атмосферу під час інтерв'ювання [124]. Часто в домашніх умовах процес опитування закінчувався чаюванням та переглядом випускного альбому респондента. На думку інтерв'юерів, якість інтерв'ю, відкритість та розкутість опитуваних не залежала від присутності вдома членів родини. Натомість наявність третіх осіб під час інтерв'ювання на робочому місці сприяла дратівливості колишніх вихованців та стислості їхніх відповідей.

Професор Харківського університету, випускник 1963 р. Є. Е. Перський у присутності колег по кафедрі унікав питань приватного характеру [152]. Професор В. І. Коробов, з яким інтерв'юер зустрівся на робочому місці, відмовився відповідати на питання про відносини в університетському середовищі. Можливо, відмова професора пояснюється тим, що в кабінет у той самий час зайшов співробітник університету [138].

Перші емоційні реакції респондентів пов'язані з питанням про перше враження від візиту до Харківського університету. Як зазначалося вище, більшість вихованців радянського періоду відчували захоплення від величі будівлі Головного корпусу Харківського університету на площі Свободи. Тому на це питання випускники відповідають миттєво та впевнено, підкреслюючи своє шанобливе ставлення до університету і сьогодні. Респонденти, які після закінчення навчання залишилися в університеті, зазначають, що перше враження супроводжує їх упродовж усього життя. Співробітник університету Л. П. Крупська наголосила: «Ці враження про будівлю університету та про університет у мене збереглися на все життя. Ця будівля, коли підходиш до університету, ти розумієш, що ти в храмі науки, що це святе місце. Усі роки, упродовж яких я навчалася і які Господь дав мені можливість та щастя працювати в університеті, я, підходячи до університету, відчуваю хвилювання...» [139, арк. 2].

Найбільш поширеним проявом емоцій у випускників під час інтерв'ювання виявився сміх. Здебільшого зазначена емоційна реакція виникала під час розповідей смішних історій, пов'язаних із навчанням у Харківському університеті. Зазначимо, що переважно респонденти ділилися курйозами не з власного студентського життя, а з життя своїх друзів та однокурсників. Наведемо один із таких випадків, яким поділився студент 1963 – 1969 рр. В. П. Кириченко [7]. Так, одній з його однокурсниць на іспиті із зарубіжної літератури дісталася питання про роман Ф. Рабле «Гаргантюа та Пантагрюель». Оскільки вона складала іспит останньою, викладач дозволив не переказувати увесь твір, а розповісти про кінець роману. Студентка впевнено відповіла, що події роману

завершилися весіллям. Викладач вирішив підіграти ситуації і продовжив розпитувати студентку про подробиці сюжету. Однокурсниця В. П. Кириченко описувала хід подій з повною упевненістю, що вона відповідає правильно, і тільки наприкінці іспиту викладач вирішив виправити студентку, зазначивши, що Гаргантюа та Пантюгрюель – син та батько, відповідно, одружитися вони ніяк не могли [7, арк. 6].

Натомість до власного досвіду респонденти звертаються з конкретною метою – прояснити ситуацію, яка, на їхню думку, у студентські часи була вирішена неправильно. Здебільшого до таких прикладів випускники апелюють, розповідаючи про непорозуміння з викладачами. Наприклад, О. Л. Рябченко зазначила, що отримала «четвірку» із заліку у В. Ф. Мещерякова тільки тому, що в усній відповіді навела точні кількісні показники рабів на Близькому Сході. Викладач не повірив, що студентка могла запам'ятати такого роду матеріал, і зробив висновок про списування. Ольга Леонідівна підкреслює, що всьому виною була її феноменальна пам'ять: «я пам'ятала всі дати, що стосується цифр, запам'ятовувала відразу, це іноді мені шкодило» [165, арк. 6]. Відзначимо, що респонденти-історики апелюють до теми пам'яті, її значення в їхньому житті більше за своїх колег з інших факультетів.

Слід зазначити, що випускники не звинувачують педагогів, а швидше виправдовують свої дії. Студентка 1980-х рр. Л. Е. Люфт емоційно висвітлила історію про те, як надіслала поштою до університету контрольну роботу з латинської мови, а під час літньої сесії почула від викладача, що він не отримав від неї виконане завдання. Л. Е. Люфт зазначила, що вирішити ситуацію змогла завдяки тому, що зберегла поштову квитанцію про надсилання роботи, а також тому, що викладач повірив її словам [144, арк. 6].

Зі сміхом згадують випускники й курйозні історії, пов'язані з професорсько-викладацьким складом. Відзначимо, що інформанти розповідають про це по-доброму, у жодному разі не для того, щоб принизити свого педагога, а, навпаки, з метою показати його почуття гумору і відкритість у ставленні до студентів. Так, Д. З. Гордевський розповів, як одному з професорів складала іспит гарна, але не

підготовлена студентка. На питання студентки про оцінку, викладач посміхнувся та відповів «ХАРАША» [121, арк. 16]. Інформанти намагаються не висвітлювати смішні історії про педагогів у негативному контексті, посилаючись на те, що оскільки не були учасниками таких курйозів, то їхні розповіді не можуть бути достовірними [169, арк. 11].

Іншим приводом для сміху у випускників було обговорення особливостей тогочасної студентської субкультури. Питання про «наскельну» творчість на партах та стінах університету, студентські вірування перед іспитами, списування на контрольних роботах, безкоштовний проїзд у транспорті викликали щирі посмішки, що підтверджували зазначені дії. Студентка 1970-х рр. І. В. Калініченко розповіла, як на одній з парт історичного факультету був написаний вислів з твору О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін»: «Я Вас любил любовью брата, а может быть, еще сильней». Недовго думаючи, студентка продовжила вислів другою частиною «чем он». Багато з опитаних, сміючись, відповідали: «Ми робили це, цю дурість, як зараз розумієш» [167, арк. 6].

Зрештою через сміх випускники оповідали про студентське повсякденне життя. Порівнюючи із сьогоденням, респонденти не змогли без посмішки назвати ціни за проїзд у транспорті, обід у студентській їдальні або кафе «Кулемет» [125, арк. 7]. З посмішкою порівнюють оплату та умови праці в радянському та сучасному університетах інформанти-викладачі. Професор В. М. Духопельников, почувши від інтерв'юера зазначене питання, посміхаючись, відповів словами гумориста Й. З. Шифріна: «Питання, звісно, цікаве» [130, арк. 13]. Слід зазначити, що інколи самі питання викликали усмішку в респондентів. Оскільки, наприклад, очевидним для випускників радянського періоду є наступні факти: відсутність проблем з матеріально-технічним оснащенням та корумпованістю в університеті. У такий спосіб респонденти натякають на сьогоденню ситуацію в царині вищої освіти та науки.

Також викладачі доволі емоційно розповідали про гендерні відносини в університеті. Респонденти-чоловіки вбачали в питанні про дискримінацію жінок звинувачення на адресу чоловічої половини наукового співтовариства. Тому

професори-чоловіки одразу намагалися окреслити становище жінок на їхніх кафедрах. Професор І. В. Карпенко у підвищеному тоні зазначив: «Питання, прямо скажемо, провокаційне. Мені здається, це питання не повинно виникати. Якщо це питання виникає, значить, щось у нас не так, у нашому житті» [135, арк. 4]. Натомість респонденти-жінки підкресливали неможливість їхньої дискримінації, оскільки вони є рівними в професійному, науковому плані, з колегами-чоловіками. Професор О. В. Тагліна з іронією зазначила: «Ось Ви на мене дивитеся, чуєте мою інтонацію, ловите безапеляційність тону, який характерний для вчителів і багатьох викладачів. Ну як ви думаєте, дивлячись на мене, чи можливо мене дискримінувати?» [172, арк. 8].

Аналіз комплексу інтерв'ю з історії Харківського університету радянського періоду засвідчує, що переважно питання про традиції, символіку та ритуали викликали однакову реакцію як у вихованців, так і викладачів. Після озвучення інтерв'юерами питання, респонденти або одразу відповідали, що не пам'ятають, або кілька хвилин міркували та висвітлювали незначну за обсягом та якістю інформацію. Частіше, як відзначалося в попередньому підрозділі, вихованці та викладачі згадують стандартний значок випускника радянського навчального закладу. Професор О. Є. Іванова спочатку замислилася про символи університету, згодом відповіла так: «Колись був значок, такий значок є у моїх батьків, які закінчували університет. Це був ромб, по-моєму, на синьому тлі був, мені здається, герб Радянського Союзу. Я можу помилятися. Ось більше я не знаю про символи університету. Можливо, вони є, ну пройшли повз мене» [131, арк. 6]. Після уточнення інтерв'юерами контексту питання, викладачі згадували про факультетські традиції та ритуали. Наприклад, професор О. В. Тагліна розповіла про особливості проведення на університетській базі в Гайдарах Дня біолога [172, арк. 13].

Не є винятком і відповіді істориків Харківського університету. Викладачі історичного факультету також посилаються переважно на факультетські традиції – святкування Дня факультету, посвяту в археологи на першому курсі та ін. [130, арк. 9]. У протоколах інтерв'ю зафіксовані випадки, коли викладачі

факультету, не відповівши одразу, поверталися до сюжетів про символи та ритуали в Харківському університеті після інших питань [158, арк. 8].

Крім сюжетів про символи та ритуали, вихованці вагаються у відповідях на питання щодо професорсько-викладацького складу. Майже всі респонденти із задоволенням та почуттям поваги розповідають про улюблених викладачів та наукових керівників. Натомість про педагогів, яких недолюбливали, або таких, з якими виникали конфліктні ситуації, випускники намагаються відповісти образно, не називаючи прізвища. Студентка 1980-х рр. Л. Е. Люфт підкреслила: «Напевно, як у всіх і в усі часи, у нас були і суворі, і добрі, і улюблені, і нелюбимі викладачі. Через стільки років, маючи майже тридцятирічний педагогічний стаж, розумієш, що в нас були просто чудові викладачі, які хотіли дати нам знання, і тому були вимогливими та строгими» [144, арк. 11–12]. Напевне, вихованці, беручи участь в університетському проекті через багато років, не мають бажання розповідати негативні моменти зі свого навчання в Харківському університеті, тим самим віддячуючи *Alma Mater*. Студентка факультету іноземних мов С. В. Гандзя акцентувала увагу на етичному боці зазначеного питання: «Наскільки я знаю, багато з них (викладачів) уже пішли з життя, тому погане говорити не буду, тільки добре» [117, арк. 1].

Мляву реакцію у вихованців також викликає прохання розповісти про незвичний зовнішній вигляд викладачів, зокрема тих, хто виділявся серед усього професорсько-викладацького складу. Випускники із задоволенням наводять приклади елегантних та вишуканих, на їхню думку, викладачів. Так, респонденти – вихованці різних років філологічного факультету згадують довершений образ викладача кафедри історії російської літератури Р. М. Піддубної [119, арк. 8], студенти історичного факультету 1980-х рр. солідаризуються в думці щодо ідеального зовнішнього вигляду декана факультету, професора Ю. Й. Журавського, своїх викладачів [171, арк. 7].

Розповідати про викладачів, які виглядали незграбно, вихованці здебільшого відмовляються. Дуже рідко можна натрапити на описи зовнішнього вигляду педагогів, які на той час вважалися вихованцям незвичними або навіть

смішними. Студент історичного факультету 1980-х рр. розповів, що в студентські роки звернув увагу, що майже всі професори його факультету носять довгі плащі та капелюхи, і коли він разом з друзями відпочивав на лавах каштанової алеї парку імені Т. Г. Шевченко, з великої дистанції міг визначити в перехожому викладача-історика [109, арк. 11].

Слід звернути увагу на випадки, коли після вимикання диктофону, випускники доповнювали сюжети про викладачів, а саме наводили приклади цікавого зовнішнього вигляду [167, арк. 2] та подробиці з приватного життя професорів [126, арк. 3]. Водночас випускники зазначали, що ця інформація не для публікації. Загалом інформанти після ознайомлення з транскрипцією інтерв'ю, дали згоду на зберігання усних свідчень у Музеї історії, на доступ дослідників для їхнього аналізу та права університету на оприлюднення тексту інтерв'ю. Проте троє респондентів-викладачів, ознайомившись із транскрипціями інтерв'ю, внесли до них правки та заборонили використовувати матеріали для публікації [110; 163; 175].

Певна річ, тривалий процес інтерв'ювання часто призводить до того, що в респондентів наприкінці з'являлося відчуття ностальгії та суму за студентськими роками. Випускниця хімічного факультету 1973 р. Т. А. Тернова після блоку питань, присвячених студентським будням, не витримавши, перервала інтерв'ю через сльози, наголосивши: «Мені важко говорити, тому що... Ви торкнулися до таких у мене струн. Я до сьогодні сумую за тими часами. Називається це ностальгія або взагалі старість... Але це був прекрасний час у моєму житті...» [174, арк. 2].

Найбільше почуття суму у випускників викликали розповіді про професорсько-викладацький склад, оскільки, зі слів респондентів, на момент інтерв'ювання значної кількості їхніх викладачів та вчителів уже не було серед живих [108, арк. 11]. Із сумом вихованці констатують той факт, що йдуть із життя їхні однокурсники та друзі по університету. Особливо на цьому акцентують увагу випускники 1950-х та 1960-х рр. Випускник 1963 р. Є. Е. Перський зазначив: «У

2013 р. ми збиралися на квартирі нашої однокурсниці. Уже багато народу не було. Багатьох просто вже нема, на жаль...» [152, арк. 9].

Окремі інформанти відчувають ностальгію не стільки за Харківським університетом, скільки за комфортним, на їхню думку, життям. Випускник фізико-технічного факультету 1968 р. В. В. Власов із сумом констатував: «Ми жили, коли були студентами. Ми харчувалися в кафе за один карбованець на день. А ось зараз кафе скільки коштує...» [114, арк. 3].

Своєю чергою, обговорюючи сюжет про роль Харківського університету в житті випускників та викладачів, респонденти пожвавлювалися та із захопленням виказували власну гордість за *Alma Mater*. Випускники відзначають, що живуть з відчуттям атмосфери Харківського університету. Випускник історичного факультету 1977 р. О. Г. Гряник, розмірковуючи про Харківський університет радянського періоду, акцентував увагу на тому, що до цього часу пам'ятає звук від плитки на підлозі в Харківському університеті. Відвідавши сучасний університет, респондент відмітив, що «звук не такий, та й університет не такий» [126, арк. 3]. Натомість вихованці, які виїхали за кордон і не можуть відвідувати *Alma Mater* так часто, як їм би хотілося, з почуттям промовляють: «Університет, який я люблю, який згадую, який мені навіть сниться» [109, арк. 15].

Співробітники та викладачі навчального закладу більш експресивні, ніж студенти у своїх висловленнях про університет, підкреслюючи його винятковість. Наведемо один із прикладів: «Ми приїжджаємо до ДАК та приносимо документи, повідомляємо, що з Харківського університету. І коли починають уточнювати з якого саме університету, відповідаємо СПРАВЖНЬОГО. Тому що, в основному співробітники ДАКу знають, коли говорять з Харківського університету, мають на увазі саме наш університет» [172, арк. 17].

Як вже зазначалося, у сформованому масиві усних джерел двадцять два інтерв'ю належать випускникам, які на момент інтерв'ювання займалися викладацькою та науковою діяльністю в навчальному закладі. Загалом організація рефлексивної самосвідомості та самопрезентації під час інтерв'ювання у

випускників, які надалі стали викладачами та співробітниками Харківського університету відрізняються від інших респондентів [216].

Так, більшість респондентів, розповідаючи про вступ до Харківського університету, не стільки зупиняються на висвітленні конкретної інформації (коли вступив, на який факультет), а міркують про труднощі, які їм довелося подолати. Так, кільком «професійним історикам» не вдалося вступити на історичний факультет з першого разу [158, арк. 6].

Не приховують викладачі і своїх невдач у період навчання: низькі оцінки («4» відзначається як слабка оцінка), казуси на іспитах. Однак інформанти, як правило, звертаються до цих фрагментів, щоб показати свої здібності, які не були належним чином оцінені педагогами.

Розповідаючи про свої успіхи в студентські роки, інформанти надають розповідям повчального характеру. Отримання «п'ятірок» у вимогливих викладачів, які за свою професійну кар'єру небагатьом студентам виставили найвищий бал, розцінюється не просто як вдалий збіг обставин, а заслужене досягнення, оскільки навчання, за словами Л. Ю. Посохової, стояло на першому місці в житті майбутнього історика, а кожен іспит був дійсно важливою подією [158, арк. 6].

Для багатьох поколінь студентів-істориків нездоланною перешкодою в студентському житті стало складання іспиту професору кафедри стародавнього світу та середніх віків В. І. Кадеєву. Існує кілька варіацій студентських висловів, присвячених цій події: «склав Кадеєва, можна сказати, закінчив історичний факультет», «складеш Кадеєва, можеш одружитися» [173, арк. 12]. Найімовірніше, респонденти звертаються до своїх прикладів зі студентського життя, щоб показати майбутнім поколінням істориків значення навчання на історичному факультеті в їхній майбутній професійній діяльності.

Також для професорсько-викладацького складу характерно постійне порівняння минулого і сьогодення – мотиваційних установок і поведінки студентів, особливостей навчального процесу та організації наукової діяльності.

Відповіді на конкретні питання набувають характеру міркувань про зміни в системі вищої освіти [216].

Респонденти, які самі є викладачами університету, відзначають негативні тенденції в сучасному навчальному процесі (ставлення до навчання, до професорів, недостатнє читання книг). Так, інформанти прагнуть показати відмінність у ставленні до педагога з боку сучасного студентства, що, на їхню думку, виявляється в зниженні поваги до професорського звання. Професор Т. В. Догадіна зазначила, що і в радянські часи студенти любили пожартувати над викладачем, проте порівняно з сучасним студентством це не мало характеру «зловтішання» [128, арк. 18].

Не залишаються без уваги питання, що стосуються списування студентів на контрольних роботах та іспитах. Викладачі не засуджують таку форму поведінки, однак підкреслюють, що, будучи студентами, вони не вдавалися до шпаргалок та інших «допоміжних засобів», пояснюючи це відсутністю в себе певних навичок списування [164, арк. 6]. Незначна кількість викладачів після нетривалої паузи зізнаються, що списували, проте, акцентують увагу на тому, що це були непрофільні дисципліни переважно з предметів суспільного циклу – історія КПСР, діалектичний матеріалізм [104, арк. 4].

Однак окремі педагоги більш категоричні в цьому питанні. Викладач кафедри англійської мови наголосила: «Я шпаргалками не користувалася, думаю, якби я ними користувалася, то я б не сиділа перед Вами і не була викладачем» [137, арк. 6].

Водночас інформанти виділяють фактори, що мали важливе значення в процесі їхнього особистісно-професійного становлення, розповідають, хто з викладацького складу і яким чином вплинув на них. Вони відзначають, що іноді самі професори не здогадувалися, що своїми лекціями і стилем поведінки вплинули на своїх учнів. Респонденти здебільшого зверталися до характеристики своїх наукових керівників і викладачів факультету. Відтворюючи образ своїх вчителів, інформанти намагалися мінімізувати негативні сторони «портрета», виправдати педагога. О. А. Ручинська сказала про згаданого вище В. І. Кадєєва

так: «Він був строгий і витриманий, але його лекції завжди були дуже змістовні – і тому не любити його було просто неможливо» [164, арк. 6]. Своєю чергою респонденти детально характеризують позитивні якості ідеальних, на їхню думку, професорів і підкреслюють, що «більшість студентів того часу були налаштовані на позитивне сприйняття викладача, більше хотіли бачити в ньому ідеал, ніж критикувати його [158, арк. 7].

Інтерв'ю зазначених респондентів відрізняються також особливим зв'язком з університетським простором. З моменту першого відвідування університету респонденти вважають його невід'ємною частиною свого життя, а себе «університетськими людьми». Це стосується навіть тих респондентів, які на момент інтерв'ювання працювали в інших вищих навчальних закладах. Зі слів почесного ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (НУА) В. І. Астахової, вона й через три роки після звільнення з Харківського університету не могла спокійно проходити повз будівлю Головного корпусу [103, арк. 14], навіть у кабінеті професора на картині зображено Харківський університет [103, арк. 18]. Таким чином, респонденти привласнюють собі університетський простір [158, арк. 11].

Про умовність висновків щодо рефлексивного процесу певної групи людей свідчить порівняння двох інтерв'ю одного респондента. Так, науковий співробітник довідково-бібліографічного відділу ЦНБ імені В. Н. Каразіна С. Б. Глибицька взяла участь в усноісторичному проекті двічі – у 2012 та 2014 рр. відповідно. Мабуть, респондент вирішила допомогти студенту в 2014 р., тому погодилася відповісти на питання анкети вдруге. Слід зазначити, що інтерв'ю відрізняються обсягом, емоційним навантаженням та в певних частинах – змістом. Можливо, перший інтерв'юер більше привернув до себе С. Б. Глибицьку. Вихованка 1970-х рр. С. Б. Глибицька, крім обов'язкових питань, із задоволенням відповідала на додаткові, навіть вступала в діалог з інтерв'юером. Інформант розповідала не просто факти, а детально висвітлювала історії зі студентського життя [119]. Натомість у другому інтерв'ю Світлана Борисівна відповіла коротко та неемоційно на всі питання. Наприклад, на питання про сумні історії, пов'язані

із навчанням, інформант у першому інтерв'ю згадала, що після того, як не склала, гідно, на її думку, один із іспитів на першому курсі навчання, навіть вирішила залишити філологічний факультет. Ситуація тоді вирішилася завдяки перескладанню іспиту улюбленому викладачеві Р. М. Піддубній. У другому інтерв'ю інформант на зазначене питання відповіла: «Сумні історії, коли люди не могли скласти іспит, на перескладання ходили. Це було сумно». Проте власним досвідом респондент не поділилася [120].

Певна річ, на емоційне та змістове навантаження інтерв'ю впливає особистість інтерв'юера, умови, за яких відбувався процес інтерв'ювання, зовнішні фактори, наприклад, настрої респондента перед інтерв'юванням.

Загалом можна зробити висновок, що багато хто з інформантів до запису інтерв'ю не вдавався до саморефлексії про своє університетське минуле. Тому ми можемо говорити про ідентифікаційну функцію усноісторичного проекту, спрямовану на збереження колективної пам'яті «університетських людей».

Таким чином, комплекс усних свідчень з історії Харківського університету радянського періоду характеризується позитивним емоційним фоном. Найбільш поширеним проявом емоцій у випускників були посмішка та захоплення. Вихованці реагували так, розповідаючи смішні історії, пов'язані зі студентським життям. Водночас, слід зазначити, що при характеристиці професорсько-викладацького складу респонденти дотримуються етичних норм і принципу поваги до вчителів і друзів. Розповіді про педагогів часто супроводжуються емоційним станом суму. Відповідаючи на питання про роль університету в їхньому житті, вихованці відчувають гордість та виказують повагу до своїх викладачів. Однак зазначимо, що, розповідаючи про своє шанобливе ставлення до університету, часто респонденти не можуть відповісти на питання про історію, традиції, символи університету. Не є винятком відповіді на зазначений блок питань у респондентів-викладачів.

Загалом для міркувань респондентів, пов'язаних з Харківським університетом, характерна темпоральність та постійна ревізія причинно-наслідкових зв'язків між їхніми діями і наслідками. Автобіографічний текст стає

знаковою системою, через яку «університетська людина» репрезентує свій внутрішній світ – погляди, оцінки, судження. Особливості професійної діяльності змушують інформантів порівнювати минуле і сьогодення.

Отже, сформований у межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.» масив усних свідчень є цінним джерелом інформації з історії Харківського університету та університетської корпорації, зокрема для визначення форм академічного життя та повсякденних практик студентів та викладачів, характеру взаємин та кордонів університетської корпорації, цінностей університетської культури та функціонування університетської пам'яті. На нашу думку, асиметрія університетської пам'яті здебільшого спричинена освітньою політикою в радянські часи та пов'язана з відсутністю стратегії щодо її збереження сьогодні. Також відзначимо, що вихованцями та викладачами за допомогою темпоральності, ревізії смислів та дотримання етичних норм в усних свідченнях реконструюється позитивний образ Харківського університету.

Результати досліджень цього розділу наведено в публікаціях:

215. Красько О. И. На пути создания устноисторического архива : интервью выпускников Харьковского университета в контексте изучения корпоративной памяти // *Кою historii*. Lublin, 2015. № 16. С. 177–189.

216 Красько О. И. Особенности саморефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) // *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 93–102.

217. Красько О. І. Історичний факультет на варті університетської пам'яті // *Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2015»*. Харків, 2015. С. 359–364.

218. Красько О. І. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету др. пол. ХІХ – др. пол. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 46. С. 82–93.

219. Красько О. І. Образ «університетського ідеалу» викладача в мемуарах та усних спогадах про Харківський університет др. пол. ХІХ – початку ХХІ ст. // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали 68-ї міжнар. наук. конф. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 31–32.

221. Красько О. І. Усний наратив випускників Харківського університету (1950–2000-і рр.) як джерело історико-краєзнавчого характеру // Тези доповідей ХХХІІ-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі». Харків, 2014. URL: <http://history.karazin.ua/> (Дата оновлення: 06.06.2016).

222. Красько О. І. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 203–212.

ВИСНОВКИ

З XIX ст. мемуарні джерела посіли значне місце в корпусі історичних джерел. Науковці різного профілю високо оцінювали інформаційний потенціал мемуарів. Утім, протягом XIX ст. – другої половини XX ст. панівним серед дослідників був погляд на мемуари як на джерело важливої (але не завжди достовірної) фактичної інформації. Також деякі з науковців підкреслювали значення мемуарних джерел для відтворення колориту певної епохи. Водночас зазначалася необхідність застосування методів наукової критики. З 1970 – 1980-х рр. дослідники почали наголошувати на культурологічному потенціалі мемуарних джерел, розглядаючи мемуари як історико-культурне явище. На сучасному етапі мемуари опинилися в центрі уваги дослідників різних галузей науки – істориків, літературознавців, психологів, філологів.

У межах нової інтелектуальної та нової культурної історії, історії повсякденності мемуарні джерела набули значення для досліджень з університетської історії. Загалом для університетської мемуаристики характерні два етапи розвитку. Перший етап охоплює період з початку XX ст. до середини 1980-х рр. і характеризується увагою дослідників до практичного джерелознавства, зокрема веденням до наукового обігу мемуарів з історії вищої освіти та підготовкою археографічних видань. Натомість з публікації статті І. Л. Булгакової в 1985 р. розпочався новий етап розвитку університетської мемуаристики, для якого характерно активне залучення джерел мемуарного характеру для робіт з університетської історії та спеціальне дослідження мемуарних комплексів, присвячених минулому того чи іншого вищого навчального закладу.

Дуалістична природа мемуарів, з одного боку, як документального залишку минулого, а з іншого – наративного джерела, що відображає окремі аспекти культури минулих епох, зумовили розвиток декількох підходів до вивчення мемуаристики: літературознавчого, історико-критичного та культурологічного. Усі підходи були започатковані протягом XIX ст., проте панівним тривалий час

був історико-критичний. На межі 1970 – 1980-ті рр. дослідження мемуаристики переходить на якісно новий рівень, пов'язаний із відновленням культурологічного та запровадженням історико-психологічного підходів в мемуаристиці. На сучасному етапі мемуари розглядаються в контексті міждисциплінарного підходу. Дослідники залучають до дослідження мемуарів методи суміжних дисциплін – гендерної історії, психології, соціології, усної історії. Таким чином розкривається інформаційний потенціал мемуарів як історичного джерела, продукту інтелектуальної діяльності та пам'ятки певної культури.

Комплекс джерел мемуарного характеру ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету становлять мемуари, так звані «меморіальні есе», усні спогади та щоденники вихованців, викладачів та співробітників навчального закладу. За спрямованістю встановлюваних ними комунікаційних зв'язків було виокремлено групу автокомунікативних мемуарних джерел (щоденники) та групу джерел мемуарного характеру з міжособистісною комунікацією, які своєю чергою були поділені на джерела з фіксованим адресатом (мемуари-листи) та з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні історії», мемуари-автобіографії «меморіальні есе», історичні нариси з мемуарними елементами). До окремої групи мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету належать усні спогади, зібрані в межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х рр.». Таким чином, комплекс мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету складається з трьох компонентів – меморіального, мемуарного та усноісторичного.

Процеси формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – ХХІ ст. з історії Харківського університету залежали від суспільно-політичних умов та внутрішньокорпоративних спонукальних мотивів (наближення ювілеїв Харківського університету або його підрозділів та пам'ятних дат, пов'язаних з професорсько-викладацьким складом). Так, за радянських часів записані вихованцями Харківського університету

1940 – 1980-х рр. спогади здебільшого залишалися неопублікованими (маємо лише одну публікацію в радянському виданні та дві в діаспорній періодиці). Декілька таких неопублікованих спогадів відклалося в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та приватних колекціях. З демократизацією суспільно-політичного життя з другої половини 1980-х рр. викладачі Харківського університету активніше долучилися до мемуаротворчості. Проте економічна ситуація, яка склалася в Україні в 1990-ті рр. не сприяла появі опублікованих мемуарів. Масовість створення та публікації мемуарів у 2000-х рр. пояснюються зростанням інтересу університетської спільноти до історії Харківського університету у зв'язку з його ювілеєм у 2004 р. Також відзначимо об'єктивну причину – досягнення вихованцями Харківського університету радянських часів так званого «мемуарного» віку.

Аналізуючи мемуаристів за такими критеріями, як вік, стать, факультетська належність, соціальне становище, відношення до університету на момент створення мемуарного джерела, було визначено відмінності у складі авторів відповідно мемуарного, меморіального та усноісторичного компонентів. Так, більшість авторів усних свідчень становлять колишні вихованці Харківського університету у віці 50 – 60 років, професійна діяльність яких пов'язана з викладанням в освітніх закладах, що зумовлено особливостями збору інтерв'ю. Натомість для мемуарного компонента характерний інший «типовий» мемуарист – відома людина або науковець у 70-80-річному віці, – що пояснюється внутрішньою саморефлексією та бажанням поділитися спогадами, а також зацікавленістю з боку співтовариства в збереженні колективної пам'яті. Оскільки меморіальні тексти зазвичай присвячені викладачам Харківського університету, їхніми авторами були переважно представники університетської спільноти, вік яких коливається від 40 до 80 років.

Загалом у комплексі мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. міститься інформація про історію Харківського університету в цілому та окремих його підрозділів, професорсько-викладацький склад та особливості взаємин у корпоративному середовищі, академічну повсякденність та стиль життя

університетської людини, комеморативні практики та взаємодію університетської спільноти й міського простору.

У межах окремого компонента (мемуарного, меморіального, усноісторичного) міститься різна виражена та прихована інформація. Так, у межах мемуарного компонента інформація про академічне життя та студентську повсякденність радянських часів – виражена, натомість образи Харківського університету – прихована інформація. Основу меморіального компонента становлять характеристика професорсько-викладацького складу (виражена інформація) та особливості взаємин у корпоративному середовищі (прихована інформація). Усноісторичний компонент, з одного боку, є узагальнюючим матеріалом про Харківський університет другої половини ХХ ст. (виражена інформація), з іншого – матеріалом для дослідження осмислення корпоративної ідентичності представниками університетської спільноти та механізмів функціонування університетської пам'яті (прихована інформація).

Особистість автора, час створення та умови публікації того чи іншого мемуарного джерела вплинули на його змістове наповнення і сприяло формуванню певного інформаційного поля. Залежно від зазначених чинників джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету умовно були віднесені до одного з чотирьох дискурсів – «офіційного радянського», «неопублікованого радянського», «діаспорного», «сучасного українського». Мемуарні джерела цих дискурсів характеризуються певним набором лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності.

Зокрема, для «офіційного радянського» дискурсу характерне використання авторами слів «революція», «партійний», «освіта», що пов'язано з сюжетами цих мемуарних джерел – про зміни в системі вищої освіти. У межах «діаспорного» дискурсу збільшується кількість національно-забарвлених лексем та емоцій негативного характеру, а саме незадоволення політикою влади щодо розвитку української культури. «Неопублікований радянський» дискурс характеризується відвертістю мемуаристів, їхньою саморефлексією на перебування в Харківському університеті. Автори «сучасного українського» дискурсу порушують якомога

ширше коло питань. Вільні від будь-якого ідеологічного тиску, мемуаристи як висвітлюють негативні явища радянської дійсності, так і відзначають високий рівень вищої освіти та науки того часу.

Аналіз змістового навантаження та емоційної тональності мемуарних джерел засвідчив асиметрію університетської пам'яті, що виявилось в недостатній рефлексії представників університетського співтовариства щодо історії університету, його традицій, символів та ритуалів, що, на нашу думку, зумовлено двома причинами. З одного боку, визначається особливостями освітньої політики в Радянському Союзі, спрямованої на уніфікацію та регламентацію життя університетської людини, що підтверджується визначенням у мемуарних джерелах характерних для радянського студента та викладача повсякденних практик. З іншого боку, після здобуття Україною незалежності університет не здійснював цілеспрямованої політики зі збереження колективної пам'яті, а в професійній історіографії почали переважати негативні оцінки радянської доби.

Водночас зазначимо, що для представників університетської спільноти в мемуарних джерелах типовим є дотримання певних етичних норм, зокрема при характеристиці професорсько-викладацького складу та корпоративних взаємин, що більшою мірою підтверджується на прикладі аналізу меморіальних текстів. Таким чином, акцентуючи увагу на університетських ідеалах, найвищих людських цінностях, зокрема почутті поваги та гордості за Харківський університет, мемуаристи вибудовують для нащадків позитивний образ *Alma Mater*.

Отже, незважаючи на період реорганізації Харківського університету в 1920 – 1930-ті рр., катастрофічні наслідки Другої світової війни, в університетській мемуаристиці простежується певна спадковість традиції протягом ХХ ст. – початку ХХІ ст., що виявлялася в наслідуванні мемуаристами окремих жанрових форм. У цілому розвиток університетської мемуаристики в ХХ ст. – на початку ХХІ ст. був зумовлений історико-культурним контекстом та методологічними змінами в системі гуманітарних та соціальних наук. Слід зазначити, що меморіальний та мемуарний компоненти в університетській

мемуаристиці фактично продовжують дореволюційну традицію. Натомість поява усних свідчень у комплексі джерел мемуарного характеру пов'язана з інституалізацією усної історії та посиленням принципу міждисциплінарності в історичній науці.

Зазначимо, що до розвитку університетської мемуаристики в ХХ ст. – на початку ХХІ ст. певною мірою долучилися майже всі його факультети та окремі підрозділи, зокрема ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна. Проте більшою мірою з відродженням в університетській мемуаристиці «меморіального» напрямку та зародженням нового – усноісторичного – пов'язані цілеспрямовані дії істориків та фізиків Харківського університету. Зокрема, фізики першими в університеті опублікували меморіальне видання, пізніше підготували майже третину меморіальних збірників, присвячених викладачам Харківського університету другої половини ХХ ст. Однак лідером зі створення видань меморіального характеру став історичний факультет, який, окрім того, став ініціатором реалізації на базі Музею історії ХНУ усноісторичного проекту для збору усних свідчень вихованців радянських часів. Водночас слід відзначити, що розвиток університетської мемуаристики характеризується відсутністю загальноуніверситетської програми зі створення, публікації та популяризації мемуарної спадщини.

Отже, комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету є цінним історичним та історіографічним джерелом, адже дозволяє не лише дослідити чимало аспектів історії начального закладу, а й з'ясувати специфіку розвитку університетської мемуаристики та функціонування механізмів університетської пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобіографія А. І. Белецького (1884–1944) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 162. Спр. 1488. 33 арк.
2. Академик АН УССР Кирилл Дмитриевич Синельников : воспоминания близких и соратников : к 100-летию со дня рождения. Харьков : ННЦ ХФТИ, 2001. 261 с.
3. Академик Иван Николаевич Буланкин : [сборник] / ХНУ имени В. Н. Каразина ; сост.: Н. И. Буланкина, П. А. Калиман, А. Ф. Коченков, С. М. Куделко. Харьков : Автоэнергия, 2004. 351 с.
4. Анкета П. О. Барыба. 2012 р. // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 3 арк.
5. Анкета Т. Г. Заїка-Сидоренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 4 арк.
6. Анкета В. І. Кадеєва. 2008 р. // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 7 арк.
7. Анкета В. П. Кириченка. 2006 р. // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 2 арк.
8. Антоненко-Давидович Б. Д. У Харківському університеті : фрагменти спогадів // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 1 г. 10 арк.
9. Артеменко А. І. Хочу рассказать. Белгород : Константа, 2013. 298 с.
10. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славян. культуры, 2004. 368 с.
11. Ахиезер А. І. Учитель и друг // Воспоминания о Л. Д. Ландау : сборник. Москва, 1988. С. 45–68.
12. А. І. Ахиезер : очерки и воспоминания / НАН України, ННЦ «ХФТИ». Харьков : Факт, 2003. 430 с.

13. Бабенко А. «Мы жили на Артема...». Харьков : Изд. М. Ю. Федорко, 2013. 152 с.
14. Бавыкин А. Ф. О моей работе в Харьковском университете (1921–1926 гг.) : воспоминание // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 1 г. 5 арк.
15. Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета : (По неизданным материалам) : В 2 т. Т. 1. (1802–1815 гг.). Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберга, 1893–1898. 1204 с.
16. Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета : (По неизданным материалам) : В 2 т. Т. 2. (1815–1835 гг.). Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберга, 1906. 1136 с.
17. Багале́й Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. Харьков : Тип. ун-та, 1906. 329 с.
18. Багалі́й Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалі́й Д. І. Вибрані праці : у 6 т. Бібліографія. Харків, 1999. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. С. 57–215.
19. Багалі́й Д. І. Автобіографія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ, 1927. С. 57–214.
20. Бездробний Ю. В. Спогади. Київ : Фітосоціоцентр, 2008. 152 с.
21. Белецкий А. И. Автобиография // Избранные труды по теории литературы. Москва, 1962. С. 5–22.
22. Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1846 г. Взгляд на русскую литературу 1847 г. Москва : Гослитиздат, 1955. 184 с.
23. Бельчиков Н. Мемуарная литература // Литературная энциклопедия. В 11 т. Москва, 1934. Т. 7. С. 131–148.
24. Бестужев-Рюмин К. Русская история. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. А. Траншеля, 1872. 480 с.

25. Білецький А. Що збереглося в пам'яті // Про Олександра Білецького : спогади, статті / упоряд. В. Г. Дончик ; відп. ред. І. О. Дзевєрін. Київ, 1984. С. 284–298.
26. Білодід І. К. Незабутні роки // Інститут архівознавства НБУВ України імені В. І. Вернадського. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 125. 4 арк.
27. Білокінь Н. Г. Спогади // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 1 г. 4 арк.
28. Неонила Бойко : мысль животворящая : сборник / сост. Л. Р. Савченко. Харьков : ПАРК, 2015. 184 с.
29. Борисенко Н. Н. Два пола – два текста: гендерные подходы к мемуаристике первой половины XIX века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 381–388.
30. Евгений Станиславович Боровик в воспоминаниях : к девятидесятилетию со дня рождения / В. В. Еременко, В. С. Боровиков, А. Н. Калинин, В. Б. Юферов. Харьков : [Б. и.], 2005. 164 с.
31. Бочаров М. И. Из истории моей жизни // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23 а. 25 арк.
32. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века : (Личные воспоминания) // Наукові записки Науково-дослідницької кафедри історії української культури. 1927. № 6. С. 1–14.
33. Булгакова Л. А. Мемуары как источник по истории университетов дореформенной России // Вспомогательные исторические дисциплины. 1985. Вып. 16. С. 189–202.
34. Буланкин И. Н. [Воспоминания] // Личный архив Н. И. Буланкиной. 17 л.
35. Буланкина Н. И. Мой отец // Академик Иван Николаевич Буланкин : сборник. Харьков, 2004. С. 59–118.
36. Буланкина Н. И. Мой отец // Universitates. 2001. № 1. С. 36–55 ; № 2. С. 32–51.

37. Бурдые П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Т. 1. № 2. С. 44–59.
38. Буревій О. К. Харківський університет у 1939–1941 роках // Сучасність. Мюнхен, 1983. № 1–2. С. 266–272.
39. Былое : воспоминания выпускников физико-математического факультета Харьковского государственного университета 1953 года / авт.-сост.: В. Я. Малеев, Б. М. Минкович, В. В. Пустовалов. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. 275 с.
40. Бюллетень Министерства высшего образования СССР. Москва : Просвещение, 1959–1988.
41. Академик Антон Карлович Вальтер : к 100-летию со дня рождения / [ННЦ ХФТИ]. Харьков : Форт, 2005. 240 с.
42. Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. Москва : Соцэкгиз, 1967. 180 с.
43. Василевская Ю. В. Владимир Владимирович Ульянов. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. 46 с.
44. Ветухів М. Українізація і русифікація вищих шкіл в Україні // Михайло Ветухів : Перший президент УВАН у США / ред. А. Гуменецька ; упоряд. Л. Дражевська, Л. Лиман. Нью-Йорк ; Київ ; Львів, 2004. С. 231–256.
45. Вишленкова Е. А. Terra Universitates : Два века университетской культуры в Казани. Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2005. 500 с.
46. Вишленкова Е., Малышева С., Сальникова С. История университета как история памяти корпорации? // Ab Imperio. 2004. № 3. С. 271–309.
47. Волин Б. Мемуарной литературе – большевистскую бдительность // Борьба классов. 1932. № 4. С. 104–107.
48. Волошина С. В. Автобиографический рассказ как объект лингвистического исследования // Вестник Томского государственного университета. 2008. № 318. С. 11–14.

49. Воспоминания о студенческой жизни В. О. Ключевского, П. О. Обнинского, Д. Н. Свербеева [и др.]. Москва : Тип. ун-та, 1908. 309 с.
50. Вульфсон Г. Н. Методика работы с текстами личного происхождения // Сотворение истории. Человек. Память. Текст. Казань, 2001. С. 104–117.
51. Высшая школа: сб. осн. Постановлений, приказов и инструкций. 1978. Москва : Высш. Шк., 1978. 360 с.
52. Вязигин А. Воспоминания о В. К. Надлере (1886–1890 гг.) // Харьковские губернские ведомости, 1894. 2 апр. С. 2.
53. Яков Евсеевич Гегузин. Ученый и учитель / сост.: С. Я. Гегузина, Л. Н. Парицкая. Харьков : Фолио, 2005. 318 с.
54. Гелис И. Как надо писать воспоминания : (Методологический очерк) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 197–212.
55. Георгиева Н. Г. Мемуары как феномен культуры и как исторический источник // Вестник Российского университета дружбы народов. 2012. № 1. С. 126–138.
56. Герцен А. И. Былое и думы. Т. 1. Ч. 1–3. Москва : ГИХЛ, 1958. 455 с.
57. Гетьманець М. Ф. Про себе і про час. Харків : Мачулін, 2006. 208 с.
58. Гиршман Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников // Южный край. 1903. 24 нояб. С. 2.
59. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. Москва : Изд-во МГУ, 1970. 114 с.
60. Гомон М. Л. Дороги життя : (спогади і роздуми). Балаклія : Балдрук, 2008. 242 с.
61. Гончар О. Т. Письменницькі роздуми (Як створювалися «Прапороносці») / Письменницькі роздуми. Літературно-критичні статті. Київ : Дніпро, 1980. С. 223–234.
62. Гордевский Д. З. Механико-математический факультет (1917–1967) // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 4. П. 5 г. 68 арк.
63. Горішний І. Харківські україністи 20-х років // Нові дні. 1971. Ч. 257. С. 13–15.

64. Горнфельд А. К. К. Гаттенбергер : (Из воспоминаний бывшего слушателя) // Харьковские губернские ведомости. 1893. 26 июня. С. 2–3.
65. Горнфельд А. Лекции А. А. Потебни : (Из воспоминаний слушателя) // Харьковские губернские ведомости. 1891. 29 дек. С. 2–3.
66. Графтон Э. История академической харизмы. Гуманитарный аспект // Вопросы образования. 2006. № 4. С. 399–408.
67. Гудков Л., Дубин Б. Литература как социальный институт : статьи по социологии литературы. Москва : Новое лит. обозрение, 1994. 352 с.
68. Гуревич А. Я. Социальная психология и история. Источниковедческий аспект // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. Москва, 1969. С. 384–426.
69. Демина Л. И. Мемуаристика русских историков XIX – начала XX в. как историографический источник // Советские архивы. 1982. № 1. С. 18–22.
70. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. 1874. Т. 45, № 1. С. 75–115 ; № 2. С. 565–588.
71. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников : (Историография вопроса) // Вопросы архивоведения. 1963. № 4. С. 32–38.
72. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей-2000. Москва, 2000. С. 96–124.
73. Дмитренко А. А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 36. С. 305–308.
74. Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. // Источниковедение истории СССР XIX – начала XXв. : учеб. пособие для ист. ф-та. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 236–429.

75. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / пер. з пол. та англ. В. Склокіна ; наук. ред.: В. Склокін, С. Троян. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
76. Дорошенко Д. В справі видання мемуарів та листування (кілька уваг та дезидератів) // Стара Україна. Львів, 1924. Вип. 9–10. С. 139–142.
77. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. Київ : Українознавство, 1996. 256 с.
78. Дражевська Л. Спогади (1928–1929, 1933–1935) // Сучасність. Мюнхен, 1983. № 1–2. С. 252–264.
79. Ежова С. А. Мемуары воспитанников Казанского университета как исторический источник, XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Казань, 1995. 18 с.
80. Елизаветина Г. Становление жанров автобиографии и мемуаров // Русский и западно-европейский классицизм. Проза. Москва, 1982. С. 235–263.
81. Епштейн А. І. Харківський істфак перед війною й по війні : (Сторінки спогадів) // Харківський історіографічний збірник. 1995. Вип. 1. С. 87–99.
82. Ермолаев А. М. Моисей Исаакович Каганов. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2001. 36 с.
83. Ермолаев А. М. Эммануил Айзикович Канер. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 24 с.
84. Ермолаев А. М. Арнольд Маркович Косевич. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 32 с.
85. Ермолаев А. М. Олег Иванович Любимов. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. 28 с.
86. Ермолаев А. М. Мои университетские учителя (1938–1956). Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. 39 с.
87. Ермолаев А. М. Валентин Григорьевич Песчанский. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 36 с.
88. Ермолаев А. М. Игорь Иванович Фалько. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. 32 с.

89. Юрій Йосипович Журавський : спогади, документи, матеріали / уклад.: Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. Харків : Тимченко, 2008. 160 с.
90. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2009 рр.) : історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 388 с.
91. Борис Петрович Зайцев : воспоминания и библиография / сост.: С. И. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкина. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 139 с.
92. Зайцев Б. П. Незабываемое // Харківський історіографічний збірник. 2008. Вип. 9. С. 218–228.
93. Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов. Москва : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2011. 48 с.
94. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. 1949–1959.
95. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1994. 398 с.
96. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1994. 480 с.
97. Іваненко О. Д. Завжди в житті : спогади. Київ : Рад. письменник, 1985. 383 с.
98. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Харків, 2003. 216 арк.
99. Іващенко В. Ю. Проект «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940–1980-х роках» // Україна модерна. Київ-Львів, 2007. Ч. 11. С. 81–82.
100. Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті

Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145 : Сер.: Історія. Вип. 50. С. 134–145.

101. Иностранные университеты. Вып. 1–3 / сост. под ред. [и с предисл.] Л. А. Богдановича. Москва : О-во распространения полез. кн., 1899–1900. 19 с.

102. Інтерв'ю з О. Д. Абрамовим від 21. 09. 2009, м. Харків. Інтерв'юер: В. С. Марченко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 арк.

103. Інтерв'ю з В. І. Астаховою від 12. 05. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 32 арк.

104. Інтерв'ю з Є. Й. Бадіяном від 04. 05. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: О. С. Корсікова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 23 арк.

105. Інтерв'ю з Ю. М. Безхутрим від 10. 02. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько 16 арк.

106. Інтерв'ю з Є. І. Березань від 04. 10. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: І. О. Шаульська // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 7 арк.

107. Інтерв'ю з О. М. Білою від 16. 15. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: М. П. Чумак // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 9 арк.

108. Інтерв'ю з О. А. Борисенком від 24. 04. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: Ю. В. Коніва // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 31 арк.

109. Інтерв'ю з Ш. Бріманом від 09. 11. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: М. Буйдін // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 арк.

110. Інтерв'ю з Б. М. Валійовим від 14. 04. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: О. О. Щетинін // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 23 арк.

111. Інтерв'ю з В. І. Валуєвим від 13. 11. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: Ю. А. Сиренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 22 арк.

112. Інтерв'ю з Н. Є. Вараввою від 26. 10. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: В. Горбачова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

113. Інтерв'ю з О. Г. Васенком від 2006, м. Харків // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

114. Інтерв'ю з В. В. Власовим від 05. 11. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: О. Д. Дунас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

115. Інтерв'ю з П. Г. Вовкорізом від 2011. Інтерв'юер: П. О. Дурицький // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 арк.

116. Інтерв'ю з Є. М. Воробйовим від 13. 05. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: М. В. Дідик // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 арк.

117. Інтерв'ю з С. В. Гандзею від 14. 11. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: А. С. Піддубна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 9 арк.

118. Інтерв'ю з І. О. Гіркою від 18. 02. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 10 арк.

119. Інтерв'ю з С. Б. Глибицькою від 07. 05. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: Н. С. Драньова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 арк.

120. Інтерв'ю з С. Б. Глибицькою від 14. 11. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: І. Стороженко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

121. Інтерв'ю з В. З. Гордевським від 04. 10. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Протас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 31 арк.

122. Інтерв'ю з С. В. Гордою від 26. 09. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: Г. О. Лобов // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

123. Інтерв'ю з О. Г. Горяїновим від 26. 10. 2009, м. Харків. Інтерв'юер: Л. М. Купрієнко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

124. Інтерв'ю з С. Ф. Готеновою від 26. 10. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: А. Дергай // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 9 арк.

125. Інтерв'ю з В. І. Гречишниковим від 28. 11. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: З. О. Даньшина // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 8 арк.

126. Інтерв'ю з О. Г. Гряником від 04. 12. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: Н. Ф. Аулова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

127. Інтерв'ю з О. Й. Денисенко від 02. 10. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: А. Є. Рябченко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 23 арк.

128. Інтерв'ю з Т. В. Догадіною від 14. 11. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: А. С. Піддубна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 21 арк.

129. Інтерв'ю з М. В. Дончик від 29. 11. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: М. Д. Кучеренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

130. Інтерв'ю з В. М. Духопельниковим від 17. 05. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: М. О. Дунаєвський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 20 арк.

131. Інтерв'ю з О. Ф. Івановою від 27. 04. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: Є. О. Медведєєва // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 18 арк.

132. Інтерв'ю з Т. Г. Івановою від 01. 10. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: В. Васильченко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 18 арк.

133. Інтерв'ю з В. В. Калініченком від 16. 09. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: К. А. Каштанов // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

134. Інтерв'ю з І. В. Калініченко від 26. 04. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: А. О. Лубенська // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 24 арк.

135. Інтерв'ю з І. В. Карпенком від 30. 04. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: А. В. Середа // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 18 арк.

136. Інтерв'ю з С. М. Кисіль від 15. 11. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: В. К. Мхеїдзе // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 8 арк.

137. Інтерв'ю з О. І. Кобзар від 26. 11. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: А. В. Машкіна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 10 арк.

138. Інтерв'ю з В. І. Коробовим від 23. 04. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: А. В. Кальцова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 26 арк.

139. Інтерв'ю з Л. Ф. Крупською від 21. 05. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: О. Д. Тараненко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 16 арк.

140. Інтерв'ю з С. М. Куделком від 29. 04. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: Ю. В. Білас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 32 арк.

141. Інтерв'ю з С. М. Куделком від 16. 02. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько 12 арк.

142. Інтерв'ю з В. І. Куликом від 13. 12. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. В. Беседіна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 26 арк.

143. Інтерв'ю Т. М. Лавренковою від 24. 04. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: О. В. Колесник // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 26 арк.

144. Інтерв'ю з Л. Е. Люфт від 25. 11. 2012, Харківська обл., Куп'янський район, с. Нечволодівка. Інтерв'юер: А. О. Гнатченко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 16 арк.

145. Інтерв'ю з Т. Ю. Миргородською від 03. 05. 2008, м. Харків. Інтерв'юер: О. О. Самойленко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 9 арк.

146. Інтерв'ю з М. О. Мchedловим-Петросяном від 23. 05. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: О. В. Бібік // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 19 арк.

147. Інтерв'ю з М. О. Мchedловим-Петросяном від 24. 04. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: С. О. Зайцев // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 29 арк.

148. Інтерв'ю з М. О. Мchedловим-Петросяном від 12. 09. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 10 арк.

149. Інтерв'ю з В. А. Оглобліним від 09. 11. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: Д. С. Коваленко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 9 арк.

150. Інтерв'ю з О. І. Оловаренко від 30. 10. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Білаш // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 10 арк.

151. Інтерв'ю з В. Д. Орловим від 07. 04. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: А. О. Гнатченко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 21 арк.

152. Інтерв'ю з Є. Е. Перським від 25. 04. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: О. В. Кожемякіна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 20 арк.

153. Інтерв'ю з С. Г. Перцовим від 26. 11. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: Ю. С. Білас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 53 арк.

154. Інтерв'ю з В. Г. Пікаловим від 06. 04. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: Б. Г. Андржівський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 23 арк.

155. Інтерв'ю з В. П. Пойдою від 30. 03. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. М. Тарасов // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 46 арк.

156. Інтерв'ю з Л. А. Пономаренко від 2007 р., м. Харків. Інтерв'юер: О. С. Прець // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 3 арк.

157. Інтерв'ю з С. І. Посоховим від 16. 02. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 16 арк.

158. Інтерв'ю з Л. Ю. Посоховою від 18. 11. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: О. В. Корнієнко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 21 арк.

159. Інтерв'ю з Д. Д. Постіною від 26. 11. 2011, Харківська обл., Ізюмський район, с. Олександрівка. Інтерв'юер: А. В. Кальцова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 10 арк.

160. Інтерв'ю з Н. С. Прудкіною від 15. 10. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: А. С. Писаренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 34 арк.

161. Інтерв'ю з Є. П. Пугачем від 16. 06. 2008, м. Харків. Інтерв'юер: С. Бондаренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

162. Інтерв'ю з Є. П. Пугачем від 17. 09. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 18 арк.

163. Інтерв'ю з В. І. Редіним від 19. 15. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: К. В. Яницька // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 арк.

164. Інтерв'ю з О. А. Ручинською від 25. 10. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: С. О. Жидков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 арк.

165. Інтерв'ю з О. Л. Рябченко від 03. 09. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: М. О. Пашкова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

166. Інтерв'ю з В. І. Сабініною від 29. 11. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: В. А. Кулебякіна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 22 арк.

167. Інтерв'ю з О. В. Савченко від 24. 11. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: О. М. Гела // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 10 арк.

168. Інтерв'ю з І. П. Сергєєвим від 14. 09. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 17 арк.

169. Інтерв'ю з В. В. Скирдою від 22. 12. 2011, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Протас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 11 арк.

170. Інтерв'ю з Л. Г. Сокурянською від 22. 04. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. А. Сусла // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 арк.

171. Інтерв'ю з В. М. Стрижаком від 29. 11. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: О. С. Новак // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

172. Інтерв'ю з О. В. Тагліною від 12. 05. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: А. А. Фінартів // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 23 арк.

173. Інтерв'ю з В. Г. Тарасовою від 14. 05. 2012, м. Харків. Інтерв'юер: О. В. Калугін // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

174. Інтерв'ю з Т. А. Терновою від 17. 12. 2011, м. Мерефа. Інтерв'юер: Ю. Ю. Нещеретна // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

175. Інтерв'ю з О. Ф. Тирновим від 28. 05. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: О. М. Кір'ян // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 арк.

176. Інтерв'ю з Т. Г. Ткаченко від 16. 11. 2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. С. Герко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 арк.

177. Інтерв'ю з Г. М. Томахом від 24. 03. 2008, м. Харків. Інтерв'юер: Т. В. Романова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 29 арк.

178. Інтерв'ю з М. В. Трифановою від 16. 05. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: Н. М. Заводовська / Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 39 арк.

179. Інтерв'ю з О. О. Турленко від 15. 05. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: О. О. Федоренко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

180. Інтерв'ю з В. В. Ульяновим від 15. 08. 2016, м. Харків. Інтерв'юер: О. І. Красько // Особистий архів О. І. Красько. 24 арк.

181. Інтерв'ю з І. С. Філатовою від 25. 11. 2015, м. Харків. Інтерв'юер: А. А. Ушакова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 арк.

182. Інтерв'ю з М. В. Черніковою від 09. 11. 2014, м. Харків. Інтерв'юер: Я. В. Крючкова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 16 арк.

183. Інтерв'ю з О. Г. Чижовим від 26. 10. 2009, м. Харків. Інтерв'юер: Л. М. Купрієнко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 20 арк.

184. Інтерв'ю з Ю. Г. Шевченком від 05. 10. 2009, м. Харків. Інтерв'юер: О. С. Корсікова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 6 арк.

185. Інтерв'ю з О. С. Шумейком від 28. 04. 2010, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Протас // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 17 арк.

186. Исследования о Мартине Лютере : Статьи и воспоминания / сост.: А. Н. Токарев, С. А. Кариков; отв. ред. С. Б. Сорочан. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 192 с.

187. Историк по призванию: Исай Львович Шерман : (очерки и воспоминания) : кол. монографія / сост. С. М. Куделко. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. 148 с.

188. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннот. указ. кн. и публ. в журн. : В 5 т. Т. 1. XV–XVIII вв. / под ред. П. А. Зайончковского. Москва : Книга, 1976. 303 с.

189. История Московского государственного университета. В 2 т. Т. 1. 1755–1917 / отв. ред. М. Н. Тихомиров. Москва : Изд-во МГУ, 1955. 456 с.

190. История Московского государственного университета. В 2 т. Т. 2. 1917–1917 / отв. ред. М. Н. Тихомиров. Москва : Изд-во МГУ, 1955. 562 с.

191. История подготовительного факультета для иностранных граждан Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина : Исследования и воспоминания ветеранов факультета / ХНУ імені В. Н. Каразіна ; сост.: Э. В. Витковская, В. Г. Мелихов, З. Ф. Назыров, В. Д. Шех. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 266 с.

192. Історичне джерелознавство : підруч. для студентів іст. спец. ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов [та ін.]. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

193. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова редкол. проф. М. В. Поляков. 4-те вид., переробл. і допов. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. уні-ту, 2008. 308 с.

194. Історія Харківського університету за двісті років. У 3 ч. : сист. бібліогр. покажч. / уклад.: М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицька [та ін.]. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 752 с.

195. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
196. Каганов М. И. Эпизоды из жизни физика-теоретика. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. 78 с.
197. Владимир Иванович Кадеев : Воспоминания. Харьков : НТМТ, 2013. 144 с.
198. Калашник В. С. Тет-а-тет з Аквітанією... Та інші французські враження. Бордо 1974–1976. Харків : Майдан, 2016. 215 с.
199. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 р. : (бібліогр. реєстр) // Стара Україна. Львів, 1924. Вип. 9–10. С. 145–150.
200. Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьков. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков : Тип.-литогр. Петрова, 1905. 93 с.
201. Керцер Г. Л. Жизнь человеческого духа : Театр-студия СИНТ-63. Харьков : Фолио, 2002. 398 с.
202. Кикоин А. К. Как я преподавал в Харьковском университете // Воспоминания о Л. Д. Ландау : сборник. Москва : Наука, 1988. С. 160–164.
203. Киреева Р. А. Неизданный том «Опыта русской историографии» В. С. Иконникова // Археографический ежегодник за 1977 год. Москва : Наука, 1978. С. 323–335.
204. Клаймен Т. Мемуары русских женщин второй половины XIX века // Вестник Московского университета. Серия 9, Филология. 2002. № 6. С. 104–114.
205. Классики теологии. Эпоха Реформации и Контрреформации / сост. нем. изд. Г. Фрис, Г. Кречмар ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина. Харьков : Майдан, 2005. 246 с.
206. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. 1982. № 3. С. 129–148.

207. Колядич Т. М. Программа по курсу русской литературы XX века : Воспоминания писателей. История развития. Жанровая специфика. Москва, 2001 : [Б. и.], 28 с.
208. Коган В. С. Семнадцать рассказов старого физика. Харьков : МД, 2002. 126 с.
209. Копелев Л. И сотворил себе кумира. Анн Арбор : Ардис, 1978. 335 с.
210. Копелев Л. И сотворил себе кумира. Харьков : Права людини, 2010. 482 с.
211. Костюк Г. О. Харківський педагогічний інститут професійної освіти // Зустрічі і прощання : спогади. У 2 кн. Кн. 1. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. 743 с.
212. Костюк П. Д. Заметки о 150-летнем юбилее Харьковского университета // Харківський історіографічний збірник. 2004. Вип. 7. С. 142–160.
213. Красовицкий Б. М. Мои учителя и сверстники. Харьков : Фолио, 1996. 240 с.
214. Красовицкий Б. М. Мои учителя и сверстники : Воспоминания о годах в Харьковском университете. Харьков : Фолио, 2004. 239 с.
215. Красько О. И. На пути создания устноисторического архива : интервью выпускников Харьковского университета в контексте изучения корпоративной памяти // Кою historii. Lublin, 2015. № 16. С. 177–189.
216. Красько О. И. Особенности саморефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) // Харківський історіографічний збірник. 2015. Вип. 14. С. 93–102.
217. Красько О. І. Історичний факультет на варті університетської пам'яті // Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2015». Харків, 2015. С. 359–364.
218. Красько О. І. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету др. пол. ХІХ –

др. пол. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 46. С. 82–93.

219. Красько О. І. Образ «університетського ідеалу» викладача в мемуарах та усних спогадах про Харківський університет др. пол. XIX – початку XXI ст. // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали 68-ї міжнар. наук. конф. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 31–32.

220. Красько О. І. Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2013. Вип. 16. С. 226–234.

221. Красько О. І. Усний наратив випускників Харківського університету (1950–2000-і рр.) як джерело історико-краєзнавчого характеру // Тези доповідей XXXII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі». Харків, 2014. URL: <http://history.karazin.ua/> (Дата оновлення: 06.06.2016).

222. Красько О. І. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 203–212.

223. Красько О. І. In memo: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини XX ст. // Гілея. Київ, 2016. Вип. 111 (8). С. 82–85.

224. Кревецкий І. Початки української мемуаристики. IX–XII ст. (зі зразками найстаріших укр. мемуарів) // Стара Україна. Львів, 1924. Вип. 9–10. С. 120–126.

225. Кривицкий И. ...Иль ты приснилась мне... Харьков : [Б. и.], 2008. 244 с.

226. Крижанівський С. А. Ми пізнавали неповторний час : портрети, есе, спогади. Київ : Рад. письменник, 1986. 203 с.

227. Крижанівський С. А. Одинадцять літ у Харкові: погляд у минуле на зламі тисячоліть // Березіль. Харків, 2000. № 5–6. С. 167–179.
228. Крижанівський С. А. Спогад і сповідь з ХХ століття. Київ : Стилос, 2002. 240 с.
229. Крип'якевич І. Мемуари українців ХVІ–ХVІІІ ст. // Стара Україна. Львів, 1924. Вип. 9–10. С. 126–132.
230. Куделко С. М. Автобіографіческие тексты историка – значимый элемент жанрового разнообразия историографии: заметки к теме // Харківський історіографічний збірник. 2013. Вип. 12. С. 156–166.
231. Курносоев А. А. Приемы внутренней критики мемуаров // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. Москва : Наука, 1969. С. 478–505.
232. Олександр Омелянович Кучер : спогади, документи, матеріали / уклад.: В. В. Сичова, Н. В. Шевченко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 291 с.
233. Лаврінєнко Ю. А. Чари та розчарування мого університету : спомин замість квітів на могилу академіка Олександра Івановича Білецького // Чорна пурга та інші спогади. Мюнхен, 1985. С. 59–86.
234. Лапина М. С. Душа университета – Центральная научная библиотека // Милица Сергеевна Лапина – ученый-языковед : биобиблиогр. указ. Харьков, 2006. С. 18–28.
235. Лапина М. С. Первые послевоенные годы... // Харківський історіографічний збірник. 2002. Вип. 5. С. 120–127.
236. Лапина М. С. Университет в моей жизни. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. 313 с.
237. Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму : статьи и воспоминания / сост.: А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. 176 с.
238. Левитан Б. М. [Воспоминания о харьковских математиках 1930-х гг.] // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 1. П. 22. 4 арк.

239. Лейберов И. П. Цебельдинская находка : Из истории революционных связей между Петербургом и Кавказом. 2-е доп. изд. Москва : Изд-во полит. лит., 1980. 320 с.
240. Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского // Санкт-Петербургские ведомости. 1873. 15 янв. С. 2.
241. Лекции В. Г. Имшенецкого : (Из воспоминаний слушателей) // Харьковские губернские ведомости. 1892. 3 июня. С. 2. Подпись: А. Е.
242. Ленинградский университет в воспоминаниях современников. В 3 т. Т. 1 / под ред. проф. В. В. Мавродина. Москва : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 319 с.
243. Ленинградский университет в воспоминаниях современников. В 3 т. Т. 2 / под ред. проф. В. В. Мавродина. Москва : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. 223 с.
244. Литвиненко М. А. Мої університети // Харківський історіографічний збірник. 2002. Вип. 5. С. 128–134.
245. Литературный сборник к 100-летию Имп. Казанского университета. Казань : Тип. ун-та, 1904. 312 с.
246. Илья Михайлович Лифшиц. Ученый и человек / редкол.: А. С. Бакай, А. В. Волобуев. Харьков : Синтекс ; ЛТД, 2006. 717 с.
247. Лобанов И. Н. Воспоминание о Д. Н. Соболеве // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 1 г. 10 арк.
248. Лопатин В. В., Лопатина Л. Е. Русский толковый словарь. 5-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз., 1998. 832 с.
249. Лютер М. Время молчания прошло : избр. произведения, 1520–1526 гг. / пер. с нем., ист.-биогр. очерк и коммент. Ю. А. Голубкина. 2-е изд. Харьков : Око, 1994. 349 с.
250. Віра Карапетівна Мазманьянц: бібліотекар, бібліограф, книгознавець : (до 90-річчя з дня народження) : біобібліогр. покажч. / уклад. С. Б. Глибицька ; вступ. ст. І. К. Журавльової. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 47 с.

251. Макарчук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 352 с.
252. Мамаева О. В. Феномен женской автобиографической литературы в русской культуре второй половины XVIII – начала XIX вв. : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01. Санкт-Петербург, 2008. 253 с.
253. Марахова Т.А. О жанрах мемуарной литературы // Ученые записки Горьковского педагогического института. Горький, 1967. Вып. 69. С. 19–30 .
254. Мартианова И. Ю. Повседневная жизнь детей российских дворян по мемуарам современников XVIII – начала XX в. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Краснодар, 2010. 254 с.
255. Матвиенко А. М. Все как было или кто был кто. Из воспоминаний. Харків, 1992–1993 рр. // Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна. 1013-р; 1951-с. 422 арк. Рукопис.
256. Материалы к истории ботаники в Харьковском университете // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23а. 330 арк.
257. Матеріали до історії ботаніки у Харківському державному університеті // Центральний державний науково-технічний архів України, м. Харків. Ф. 209. К. 11. Оп. 1. Спр. 27. 330 арк.
258. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. И. П. Скворцова, Д. И. Багалея. Харьков : Тип. ун-та, 1905–1906. 314 с.
259. Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин / ХНУ имени В. Н. Каразина ; Ассоц. выпускников, преподавателей и друзей ХНУ имени В. Н. Каразина ; Харьков. обл. ист.-археол. о-во. Харьков : [Б. и.], 2007. 192 с.
260. Борис Кирилович Мигаль : спогади, документи, матеріали / авт.-уклад.: В. М. Власенко, О. М. Головка, С. Є. Євсєєв, М. С. Лисенко. Харків : Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 119 с.
261. Минц С. С. Российская мемуаристика последней трети XVIII – первой трети XIX вв. в контексте историко-психологического исследования : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09. Краснодар, 2000. 395 с.

262. Минц С. С. Социальная психология российского дворянства в мемуарных источниках последней трети XVIII – первой трети XIX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Москва, 1981. 210 с.
263. Московский университет в воспоминаниях современников / под ред. П. А. Зайончковского, А. Н. Соколова. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1956. 487 с.
264. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917) : сборник / сост. Ю. Н. Емельянов. Москва : Современник, 1989. 735 с.
265. Мудрость и доброта : Академик Ажажа Владимир Михайлович / сост.: И. А. Гирка, С. Ю. Саенко. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 272 с.
266. Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 3. П. 26.
267. Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2.
268. Научное наследие Н. А. Измайлова и актуальные проблемы физической химии / под ред. В. И. Лебеда, Н. О. Мчедлова-Петросяна, Ю. В. Холина. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2007. 675 с.
269. Никитин С. А. Источниковедение истории СССР XIX века (до начала 90-х годов). В 2 т. Т. 2. Москва : Соцэкгиз, 1940. 226 с.
270. Николаев Л. П. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора // Союз писателей. 2009. № 11. URL: <http://magazines.russ.ru/sp/2009/11/ni15.html>. (Дата обновления 20. 06. 2016).
271. Николаев Л. П. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора // Личный архив С. Ю. Курганова. 182 с.
272. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Русская старина. 1907. Т. 131, № 8. С. 363–400.
273. Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сборник воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов. Одесса : Астропринт, 1999. 296 с.
274. Нора П. Франция-память. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. 328 с.

275. Опережавший время: книга о Н. Ф. Николаевском / ХНУ имени В. Н. Каразина ; сост.: В. Н. Николаевский, Н. И. Сазонов. Харьков : [Б. и.], 2007. 358 с.
276. Острянин Д. Х. На факультеті культосвіроботи ХІНО // Інститут архівознавства НБУВ імені В. І. Вернадського. Ф. 136. Оп. 2. П. 62. 66 арк.
277. Памяти Александра Афанасьевича Потебни, 29 ноября 1891 г. Харьков : Тип. Счасни, 1892. 90 с.
278. Памяти проф. Александра Ивановича Кирпичникова : сб. ст., некрологов, воспоминаний. Харьков : Печ. дело, [б/г.]. 174 с.
279. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского : сб. речей, некрологов, воспоминаний. Харьков : Печ. дело, 1905. 34 с.
280. Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. Харьков : Печ. дело, 1908. 461 с.
281. Парфиненко А. Ю. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Харьков : НМЦ «МД», 2002. 116 с.
282. Парфиненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 1920-х–початку 1930-х років). Харків : С. А. М., 2008. 208 с.
283. Пастушенко Т. Дослідження за методом усної історії в Україні: світовий досвід та вітчизняні перспективи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. 2010. Вип. 20. С. 67–73.
284. Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII в. // Современник. 1855. № 4. С. 53–90 ; № 5. С. 29–62 ; № 8. С. 63–120.
285. Первый декан мехмата : (к 100-летию со дня рождения Дмитрия Захаровича Гордевского – первого декана механико-математического факультета) // Universitates. Харьков, 2008. № 2. С. 30–40.
286. Перцева Ж. М. Моя жизнь в Харьковском государственном университете им. А. М. Горького // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23а. 8 арк.

287. Песчанский В. Г. Владимир Петрович Галайко. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. 24 с.
288. Плахтін І. О. «Здається, це вчора було...» // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 13. П. 4. 5 арк.
289. Племя комсомольське : зб. спогадів з історії Харків. комсомол. організації (1918–1968) / ред. кол.: І. О. Жолдак, Н. К. Калюжна, І. Я. Мірошников [та ін.]. Харків : Прапор, 1968. 296 с.
290. Поговорити б, Григир, треба : до 70-річчя з дня народження Григора Тютюнника. Спогади. Літературна спадщина. Харків : Вид. центр, 2001. 176 с.
291. Покровский М. Н. От истпарта // Пролетарская революция. 1921. № 1. С. 3–9.
292. Поплавская Г. Я. [Математическое отделение Харьковского университета в 1934–1939 гг.] // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 4 г. 4 арк.
293. Георгий Николаевич Попов – профессор Харьковского университета : Биобиблиография. Воспоминаия / сост.: М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова ; науч. ред. С. Ю. Страшнюк. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 64 с.
294. Попов Г. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского // Южный край. 1901. 5 дек. С. 4. Подпись: П-в Г.
295. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. Санкт-Петербург : Изд-во ЕУСПб, 2003. С. 32–51.
296. Поршнева Б. Ф. Контрсуггестия и история // История и психология. Москва, 1971. С. 7–35.
297. Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків : Раритети України, 2013. 276 с.
298. Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории // История и историческая память. 2012. № 6. С. 118–131.

299. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.). Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. 364 с.

300. Посохов С. І. Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів) // Український соціологічний журнал. 2010. № 3–4. С. 75–79.

301. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.

302. Посохов С. І. У пам'яті назавжди : [про Ю. Й. Журавського] // Харківський університет. 1996. 19 листоп.

303. Постановление СМ СССР и ЦК КПСС от 30 августа 1954 г. : Об улучшении распределения и использования специалистов высшей и средней квалификации» // Высшая школа : сб. основных постановлений, приказов и инструкций : в 2 ч. / под ред. Е. И. Войленко. Ч. 1. Москва, 1978. С. 372.

304. Про державне підприємство (об'єднання) : Закон Української РСР від 30 червня 1987 р. № 7285-XI // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1987. № 26. Ст. 385. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v7284400-87> (Дата оновлення 20. 06. 2016).

305. Про Олександра Білецького : спогади, статті / упоряд.: В. Г. Дончик ; відп. ред. І. О. Дзевєрін. Київ : Рад. письменник, 1984. 303 с.

306. Пугач Є. П. Про Харківський університет, його справи та людей у другій половині XX – на початку XXI століття. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 172 с.

307. Пушкарева Н. Л. Как заставить заговорить пол? : (Гендерная концепция как метод анализа в истории и этнологии) // Этнографическое обозрение. 2000. № 2. С. 27–42.

308. Пушкарева Н. Л. У истоков женской автобиографии в России // Филологические науки. 2000. № 3. С. 62–69.

309. Рачков Є. С. Візуальна складова практик самопрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin (Polska), 2015. Т. 12. С. 327–341.
310. Рашба Г. И. Александр Михайлович Ермолаев. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. 44 с.
311. Рибалка І. К. Така наша доля : сторінки життя мого покоління. Харків : Основа, 1999. 199 с.
312. Рикер П. Память, история, забвение / пер. с фр. И. И. Блауберг [и др.] Москва : Изд-во гуманит. лит., 2004. 726 с.
313. Ростовцев Е. А. Столичный университет Российской империи: ученое сословие, общество и власть (вторая пол. ХІХ – нач. ХХ в.). Москва : РОССПЭН, 2017. 903 с.
314. Румянцева М. Ф. Для чего люди пишут мемуары? // *Мир психологии*. 1998. № 1. С. 141–155.
315. Рябченко О. Л. Студенти Радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
316. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.). Харків : ХДАМГ, 2000. 214 с.
317. Савкина И. «Пишу себя...» : Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины ХІХ века. Tampere (Finland) : University of Tampere, 2001. 360 с.
318. Сапогова Е. Е. «Римейки жизни»: конструирование автобиографического нарратива // *Известия Тульского государственного университета*. Сер.: Психология. Вып. 5, ч. 1. С. 200–228.
319. Світленко С. І. Наукознавчий та історико-краєзнавчий проект «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара»: досвід і перспективи дослідження // *Придніпров'я : іст.-краєзнав. дослідж.* 2012–2013. Вип. 11. С. 131–142.
320. Світлична Н. 1953–1958 // *Сучасність*. 1983. № 1–2. С. 287–292.

321. Сергеев И. П. Историк-73 // Личный архив И. П. Сергеева. 29 л.
322. Сиротина И. Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. Санкт-Петербург, 2001. Вып. 12 : К 80-летию проф. М. С. Кагана : материалы междунар. науч. конф., 18 мая 2001 г. С. 226–232.
323. Сиротина И. Л. Мемуарное философствование российской интеллигенции как опыт ментального самопознания : дис. ... д-ра. философ. наук : 24.00.01. Саранск, 2002. 272 с.
324. Словник української мови. В 11 т. Онлайн-версія. URL: <http://sum.in.ua/s/prychyna> (Дата оновлення: 11.08.2016).
325. Смирнова М. А. Мемуары и дневники петербургских купцов конца XVIII – начала XX вв. как исторический источник : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Санкт-Петербург, 2011. 301 с.
326. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 162–174.
327. Соловей О. Д. Харківський університет у 1936–1941 роках // Сучасність. Мюнхен, 1983. № 1–2. С. 273–286.
328. Соловьев В. О. Воспоминания о представителях 100 профессий // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23а. барк.
329. Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Вып. 1 : Университеты до эпохи шестидесятых годов. Санкт-Петербург : Энергия, 1914. 206 с.
330. Соловьев С. Памяти А. И. Кирпичникова // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1905. Т. 14. С. 1–14.
331. Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / уклад.: І. Н. Войцехівська, В. А. Смолій, В. В. Томазов [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Либідь, 2008. 520 с.
332. Спогади про Б. Я. Пінеса : (до 100-річчя з дня народження) / за заг. ред. З. З. Зимана. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. 144 с.

333. Стафеев О. Н. Мемуары как источник по истории нефтегазового комплекса Западной Сибири : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Сургут, 2007. 217 с.

334. Константин Николаевич Степанов – классик электродинамики плазмы (воспоминания и статьи) / Н. А. Азаренков, И. Е. Гаркуша, И. А. Гирка [и др.]. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 263 с.

335. Страницы из жизни Учителя : (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / сост.: В. И. Астахова [и др.] ; науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 176 с.

336. Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма к. XIX в. – 1917 г. Москва : Соцэкгиз, 1962. 603 с.

337. Сумцов Н. Ф. Профессор Александр Иванович Кирпичников : (К его характеристике по данным «Очерков» и по личным воспоминаниям) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1905. Т. 14. С. 42–58.

338. Сумцов М. Ф. Спогади й замітки про Потебню // Бюлетень Редакційного Комітету для видання творів О. П. Потебні. 1922. Ч. 1. С. 56–69.

339. И. Е. Тарапов. Ученый, Учитель, Человек. К 85-летию со дня рождения. Харьков : Новое слово, 2011. 438 с.

340. Тартаковский А. Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении // История СССР. 1973. № 6. С. 54–80.

341. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге. Москва : Наука, 1991. 286 с.

342. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. Москва : Археогр. центр, 1997. 356 с.

343. Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. 1983. № 3. С. 112–130.

344. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. Москва : Наука, 1980. 310 с.

345. Терехов Юрий Иванович (1924–1985) : воспоминания и исследования коллег, друзей, учеников / сост.: В. В. Александров, М. И. Бондаренко [и др.] ; науч. ред. М. И. Бондаренко. Харьков : [Б. и.], 2004. 158 с.
346. Терещенко О. І. Про час, про себе. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 152 с.
347. Terra Eugora: интеллектуальное пространство московских историков второй половины XIX века / под общ. ред. Д. А. Цыганкова. Москва : РОССПЭН, 2012. 671 с.
348. Толок В. Т. Жизнь моя... : Итоговый отчет в трех частях. Харьков : ННЦ ХФТИ, 2006. 339 с.
349. Толок В. Т., Коган В. С., Власов В. С. Харьков и физика. Харьков : Тимченко, 2009. 408 с.
350. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / пер. с англ. Москва : Весь мир, 2003. 367 с.
351. Третьяк-Шилдс Н. М. Славетне та жахливе : Університетські роки / пер. та комент. Г. Г. Грінченко, В. Ю. Іващенко // Харківський історіографічний збірник. 2003. Вип. 6: Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. С. 143–154.
352. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. В. Е. Трубина, В. В. Харитонова [и др.] ; под ред. Е. Г. Трубиной, В. В. Харитонова. Екатеринбург : Урал. ун-т, 2002. 528 с.
353. Уже полвека длится гейм! / под ред. В. М. Андриевского. Харьков : [Б. и.], 2009. 111 с.
354. Ульянов В. В. Владимир Петрович Галайко. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 24 с.
355. Ульянов В. В. На Университетской. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 24 с.
356. Ульянов В. В. Лев Элеазарович Паргаманик. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 24 с.

357. Ульянов В. В. Полвека в университете. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. 48 с.
358. Ульянов. В. В. Юрий Петрович Степановский. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 39 с.
359. Ульянов В. В. Виктор Моисеевич Цукерник. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2002. 24 с.
360. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева и С. И. Посохова. Москва : РОССПЭН, 2012. 671 с.
361. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) / Г. Г. Грінченко, І. В. Реброва, І. М. Романова // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 172–187.
362. Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : зб. док. матеріалів У 2 т. Т. 1 / М. В. Поляков [та ін.]. Дніпропетровськ : Ліра, 2013. 652 с.
363. Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : зб. док. матеріалів У 2 т. Т. 2 / наук. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 652 с.
364. Утевский А. М. Начало пути // Universitates. Харьков, 2005. № 3. С. 63–76.
365. Федоренко В. На сучасній Харківщині // Сучасність. 1979. № 9. С. 87–94.
366. Феномен Лактіонова / Ф-т психології ХНУ імені В. Н. Каразіна ; Асоц. випускників, викладачів і друзів Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна ; упоряд. В. В. Москаленко. Харків : Тимченко А. М., 2010. 200 с.
367. Феофанов А. М. Студенчество Московского университета XVIII – первой четверти XIX века. Москва : Изд-во ПСТГУ, 2011. 253 с.
368. Фомичева М. П. Последний набор истфака. В те далекие годы Великой Отечественной войны // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23а. 5 арк.

369. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / пер. с франц. М. Г. // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. С. 8–27.

370. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. Москва : Новое изд-во, 2007. 348 с.

371. Харків ХХ століття : бібліогр. покажч. У 2 вип. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: В. О. Ярошик [та ін.]. Харків : Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. 800 с.

372. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев [та ін.]. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.

373. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. У 2 т. Т. 1 / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008. 530 с.

374. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованці. У 2 т. Т. 2 / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв [та ін.]. Харків : Сага, 2010. 550 с.

375. Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців / уклад.: В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, О. І. Красько [та ін.] ; вступ. стаття В. Ю. Іващенко, О. І. Красько ; наук. ред. В. Ю. Іващенко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 432 с.

376. «Харківський університет» за 1957–1987 рр. // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 17. П. 1а.

377. Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІ ст. до сьогодні : бібліогр. покажч. / уклад.: Н. В. Аксьонова, В. В. Кравченко, Ю. Ю. Полякова, Т. О. Чугуй. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 140 с.

378. Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. 424 с.

379. Н. А. Хижняк – физик-теоретик, радиофизик и Человек. Харьков : Контраст, 2006. 458 с.

380. Холодилина-Царевская М. Н. Воспоминания о годах учебы (1946–1951) в ХГУ // Вісник Харківського національного університету. 2005. № 669. Сер.: Хімія. Вип. 13. С. 239–240.

381. Хохрякова І. Радянський досвід вирішення зайнятості молоді // Демократичне врядування : наук. вісн. 2008. Вип. 2. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Hohrjakova.pdf (Дата оновлення: 12.08.2017).

382. Храм освіти на Інгульських схилах. МДГУ ім. Петра Могили : ювілейне видання до 10-ї річниці. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 384 с.

383. Цай С. Д. [Воспоминания] // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 10. П. 23а. 4 арк.

384. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Москва : Высш. шк., 1967. 343 с.

385. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник : учеб. пособие по источниковедению истории СССР. Москва: Тип. при НИИ труда, 1959. 80 с.

386. Чернуха В. Г. Мемуары столичного чиновничества второй половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. 1983. Вып. 14. С. 195–216.

387. Чечулин Н. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1891. 16 с.

388. Чурилов. Мой Путь // Ассоциация выпускников, преподавателей и друзей URL: <http://alumni.univer.kharkov.ua/vospominaniya-o-kharkovskom-universitete/> (Дата обновления: 12. 08. 2016).

389. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. 191 с.

390. Шаховский В. И. О лингвистике эмоций // Язык и эмоции : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Шаховского [и др.]. Волгоград, 1995. С. 3–15.

391. Шевельов Ю. В. Я-мене-мені (і довкруги). В 2 ч. Ч. 1. В Україні. Харків ; Нью-Йорк : Вид-во часопису «Березіль», 2001. 430 с.

392. Шкуратов Ю. Г. Хождение в науку. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 276 с.

393. Шмидт С. О. Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма : Чтения, посвящ. памяти А. Л. Станиславского : тез. докл. и сообщ. Москва, 27 янв. – 1 февр. 1991 г. Москва, 1991. С. 262–263.

394. Щедрина Д. С. Источниковедение опыта борьбы и созидания : (История создания и деятельности партийных архивов Украины). Киев : Политиздат Украины, 1987. 152 с.

395. Энергия созидания : воспоминания о В. Е. Некосе / ред. И. И. Залюбовский. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 120 с.

396. Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост.: С. М. Куделко, И. А. Широбокова ; науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 206 с.

397. Я. М. Фогель. Физик. Учитель. Человек / сост.: Н. А. Азаренков, В. В. Бобков, В. В. Грицына, Р. П. Слабоспицкий. Харьков : Підручник НТУ «ХПШ», 2010. 308 с.

398. Елена Александровна Якуба: Ученый. Учитель. Человек : (исследования и воспоминания) / сост.: О. Д. Куценко, Л. Г. Сокурская. Харьков : [Б. и.], 2004. 353 с.

399. Universitates = Университеты : Наука и просвещение : науч.-попул. ежеквартал. журн. / голов. О. Є. Тарапова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000–2016.

400. Hardt O., Einarsson E., Nader K. A bridge over troubled water : Reconsolidation as a link between cognitive and neuroscientific memory research traditions // Annual Review of Psychology 2010. Vol. 61. P. 141–167.

401. Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge : Harvard University Press, 2009. 448 p.

402. Loftus E. F. Memory : Surprising new insights into how we remember and why we forget. Reading, MA : Addison-Wesley, 1980. 207 p.

403. Loftus E. F., Pickrell J. E. The formation of false memories // *Psychiatric Annals*. 1995. Vol. 25. No12. P. 720–725.

404. Nader K., Hardt O. A single standard for memory: The case for reconsolidation // *Nature Reviews Neuroscience*. 2009. Vol. 10. No 3. P. 224–234.

405. Naimen E. On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them // *Russian Review*. 2001. Vol. 60. No 3. P. 307–315.

406. Paperno I. Personal Accounts of the Soviet Experience // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2002. Vol. 3. No 4. P. 577–610.

407. Walker B. On Reading Soviet Memoirs: A History of the «Contemporaries» Genre as an Institution of Russian Intelligentsia Culture from the 1790s to the 1970s // *Russian Review*. 2000. Vol. 59, No 3. P. 327-352.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових виданнях України

1. Красько О. І. Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2013. Вип. 16. С. 226–234.
2. Красько О. І. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 203–212.
3. Красько О. І. Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) // Харківський історіографічний збірник. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 14. С. 93–102.
4. Красько О. І. In memo: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст. // Гілея. Київ, 2016. Вип. 111 (8). С. 82–85.
5. Красько О. І. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету др. пол. ХІХ – др. пол. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 46. С. 82–93.
6. Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті

Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145 : Сер.: Історія. Вип. 50. С. 134–145.

Статті в іноземних виданнях

7. Красько О. И. На пути создания устноисторического архива : интервью выпускников Харьковского университета в контексте изучения корпоративной памяти // *Koło historii*. Lublin, 2015. № 16. С. 177–189.

Матеріали конференцій

8. Красько О. І. Образ «університетського ідеалу» викладача в мемуарах та усних спогадах про Харківський університет др. пол. XIX – початку XXI ст. // *Каразінські читання (історичні науки) : матеріали 68-ї міжнар. наук. конф. / ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2015. С. 31–32.

9. Красько О. І. Усний наратив випускників Харківського університету (1950–2000-і рр.) як джерело історико-краєзнавчого характеру // *Тези доповідей XXXII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі»*. Харків, 2014. URL: <http://history.karazin.ua/> (Дата оновлення: 06.06.2016).

10. Красько О. І. Історичний факультет на варті університетської пам'яті // *Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2015»*. Харків, 2015. С. 359–364.

Додаток Б

Таблиця 2. 1

Мемуари та щоденники з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.

П. І. Б. мемуариста	Назва мемуарів	Роки написання мемуарів	Роки публікації	Місце публікації
Артеменко Олександр Іванович	Харьковский университет	2012	2013	У кн.: Артеменко О. І. Хочу рассказать
Бабенко Іван Сергійович	Мы жили на Артема...	2012	2013	Окр вид. Мы жили на Артема..
Бездробний Юрій Васильович	Юність	2008	2008	У кн.: Бездробний Ю. В. Спогади
Бочаров Михайло Іванович	Воспоминания об ХГУ	2000	2000	У рук.: Бочаров М. І. Из истории моей жизни (воспоминания, навеянные моими беседами с внуками)
Василевская Ю. В.	Владимир Владимирович Ульянов		2004	
Гетьманець Михайло Федорович	Університет	2000	2006	У кн.: Про себе і про час

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Гомон Михайло Лукич	1. П'ять щаливих років (Харківський університет) 2. Знову вітаю тебе, Alma Mater	2000	2008	У кн.: Гомон М. Л. Дороги життя (спогади і роздуми)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Моисей Исаакович Каганов		2001	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Эммануил Айзикович Канер		2002	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Арнольд Маркович Косевич		1. 2002 2. 2004	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Олег Иванович Любимов		2005	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Лев Элеazarович Паргаманик		2002	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Валентин Григорьевич Песчанский		2002	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Єрмолаєв Олександр Михайлович	Ігорь Іванович Фалько		2003	У кн.: Мои университетские учителя (1938–1956)
Зайцев Борис Петрович	Незабываемое	1990 (1994)	1. 2008 2. 2012	1. Харківський історіографічний збірник 2. У кн.: Борис Петрович Зайцев. Воспоминания и библиография.
Каганов Мойсей Ісакович	Эпизоды из жизни физики-теоретика	2003	2003	Окр. вид.: Каганов М. И. Эпизоды из жизни физики- теоретика
Кадеев Володимир Іванович	Воспоминания	2011 – 2013	2013	У кн.: Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания
Коган Володимир Соломонович	Семнадцать рассказов старого физика	1990-і роки	2002	Окр. вид.: Коган В. С. Семнадцать рассказов старого физика
Колектив авторів – вихованців фізико- математичного факультету ХДУ 1953 року	Воспоминания выпускников	2010	2010	У кн.: Былое: воспоминания выпускников физико- математического факультета ХГУ 1953 года
Колектив укладачів: Вітковська Е. В., Меліхов В. Г., Назирова З. Ф.	Воспоминания		2011	У кн.: История подготовительного факультета иностранных граждан ХНУ имени В. Н. Каразина

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Костюк Петро Данилович	Заметки о 150-летнем юбилее Харьковского университета	1955	2004	Харківський історіографічний збірник
Красовицький Борис Маркович	Мои учителя и сверстники	1980-і роки	1994; 2004	Окр. вид.: Красовицький Б. М. Мои учителя и сверстники; друге вид.
Кривицький Ігор Олександрович	Колыбель учености	2000	2008	У кн.: ...Иль ты приснилась мне...
Кучер Олександр Омельянович	Комсомол університету	1955 – 1968	1968	У кн.: Плем'я комсомольське
Лапіна Міліца Сергіївна	Душа университета - ЦНБ	2000	1. 2006; 2. 2010	1. У кн.: Милиця Сергеевна Лапина – ученый-языковед: биобиблиогр. указ. 2. У кн.: Университет в моей жизни
Лапіна Міліца Сергіївна	Классическое отделение филологического факультета		2010	У кн.: Университет в моей жизни
Лапіна Міліца Сергіївна	Мой исторический факультет	2000	2010	У кн.: Университет в моей жизни
Лапіна Міліца Сергіївна	Послевоенный университет	2001	1. 2002 2. 2010	1. Харківський історіографічний збірник 2. У кн.: Университет в моей жизни

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Литвиненко Марія Антонівна	Мої університети	1990-рр.	2002	Харківський історіографічний збірник
Мазманьянц Віра Карапетівна	Вновь пережила все бывшее	2008	2008	У кн.: Віра Карапетівна Мазманьянц – бібліотекар, бібліограф, книгознавець
Матвієнко Олександра Михайлівна	Харьков. ХГУ.	1992 – 1993		У рук.: Кто был кто? Who was who?
Перцева Жанетта Миколаївна	Моя жизнь в Харьковском государственном университете им. А. М. Горького	2014		У рук.: Моя жизнь в Харьковском государственном университете им. А. М. Горького
Петрова Зоя Петрівна			2014	Рукопис
Прокудін Юрій Миколайович	Материалы к истории ботаники в ХГУ	до 1992		Рукопис
Пугач Євген Петрович	О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – в начале XXI века	після 2013	2016	Окр. вид.: Пугач Е. П. О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – в начале XXI века

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Рашба Георгій Ілліч	Александр Михайлович Ермолаев		2003	Окр. вид.: Рашба Г. И. Александр Михайлович Ермолаев.
Рибалка Іван Климентійович	Така наша доля	1997–1999	1999	Окр. вид. Рибалка І. К. Така наша доля.
Світлична Надія Олексіївна	1953 – 1958	1983	1983	Сучасність
Сергеев Іван Павлович	Історик – 73	1974/1975		Рукопис
Соловійов Володимир Остапович	Воспоминания о представителях 100 профессий		2013	Рукопис
Толок Володимир Тарасович	ХГУ ХГУ – ФТИ	після 1995	2006	У кн.: Жизнь моя
Терещенко Олексій Іванович	Університет. Роки навчання.	після 2002	2009	У кн.: Терещенко О. І. Про час, про себе.
Укладач – Андрієвський В. М.	Воспоминания		2009	У кн.: Уже полвека длится гейм.
Укладач – Керцер Гарі Лазарович			2002	У кн.: СИНТ – 63. Жизнь человеческого духа

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Укладачі – Парфіненко А. Ю., Посохов С. І.	Воспоминания	2000	2002	У кн.: Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете
Ульянов Володимир Володимирович	Владимир Петрович Галайко		2003	Окр. вид.: Ульянов В. В. Владимир Петрович Галайко.
Ульянов Володимир Володимирович	На Университетской	2001	2002	Окр. вид.: Ульянов В. В. На Университетской
Ульянов Володимир Володимирович	Полвека в университете	2001	1. 2004 2. 2007	Окр. вид.: Ульянов В. В. Полвека в университете
Ульянов Володимир Володимирович	Юрий Петрович Степановский		2013	Окр. вид.: Ульянов В. В. Юрий Петрович Степановский
Ульянов Володимир Володимирович	Виктор Моисеевич Цукерник		2002	Окр. вид.: Ульянов В. В. Виктор Моисеевич Цукерник.
Федоренко Валентина	На сучасній Харківщині	1974 – 1979	1979	Сучасність
Фомічова М. П.	Последний набор истфака	2014		Рукопис
Холоділіна- Царевська М. Н.	Воспоминания о годах учебы (1946 – 1951)		1. 2005 2. 2007	1. Вестник ХНУ. Химия. 2. У кн. Научное наследие Н. А. Измайлова

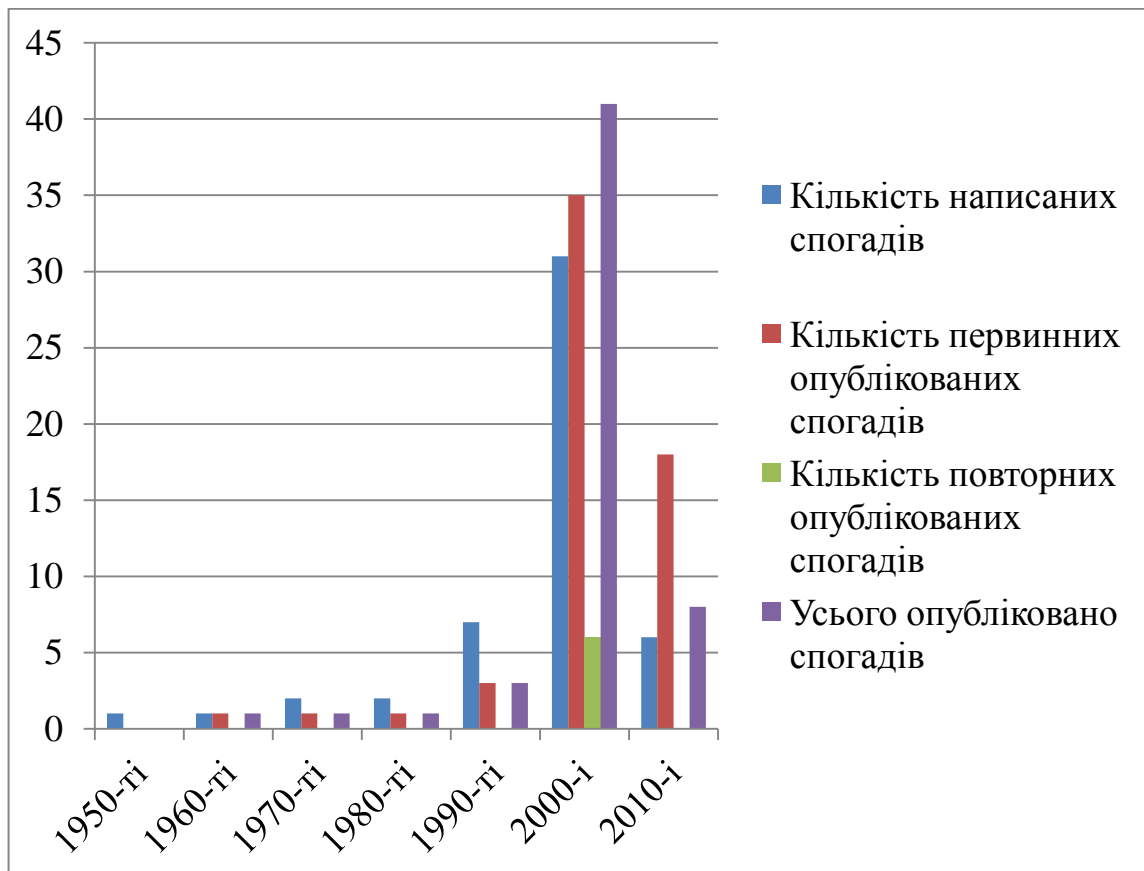
<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Цай Сталіна Дмитрівна		2014		Рукопис
Чурілов А. Є.	Мой путь		2014	Сайт Universitates
Шкуратов Юрій Григорович	1. Студенческие годы в Харькове. 2. Харьковская жизнь.	2010	2013	У кн.: Шкуратов Ю. Г. Хождение в науку.
Епштейн Аркадій Ісакович	Харківський істфак перед війною й по війні (сторінки спогадів)	1995	1995	Харківський історіографічний збірник

Додаток В

Таблиця 2. 2

Динаміка створення та публікації мемуарів за десятиліттями

Роки	Кількість написаних спогадів	Кількість первинних публікацій спогадів	Кількість повторних публікацій спогадів	Усього публікацій
1950-ті	1	–	–	–
1960-ті	1	1	–	1
1970-ті	2	1	–	1
1980-ті	2	1	–	1
1990-ті	7	3	–	3
2000-і	31	35	6	41
2010-і	6	8	–	8
	Разом: 50	Разом: 49	Разом: 6	Разом: 55

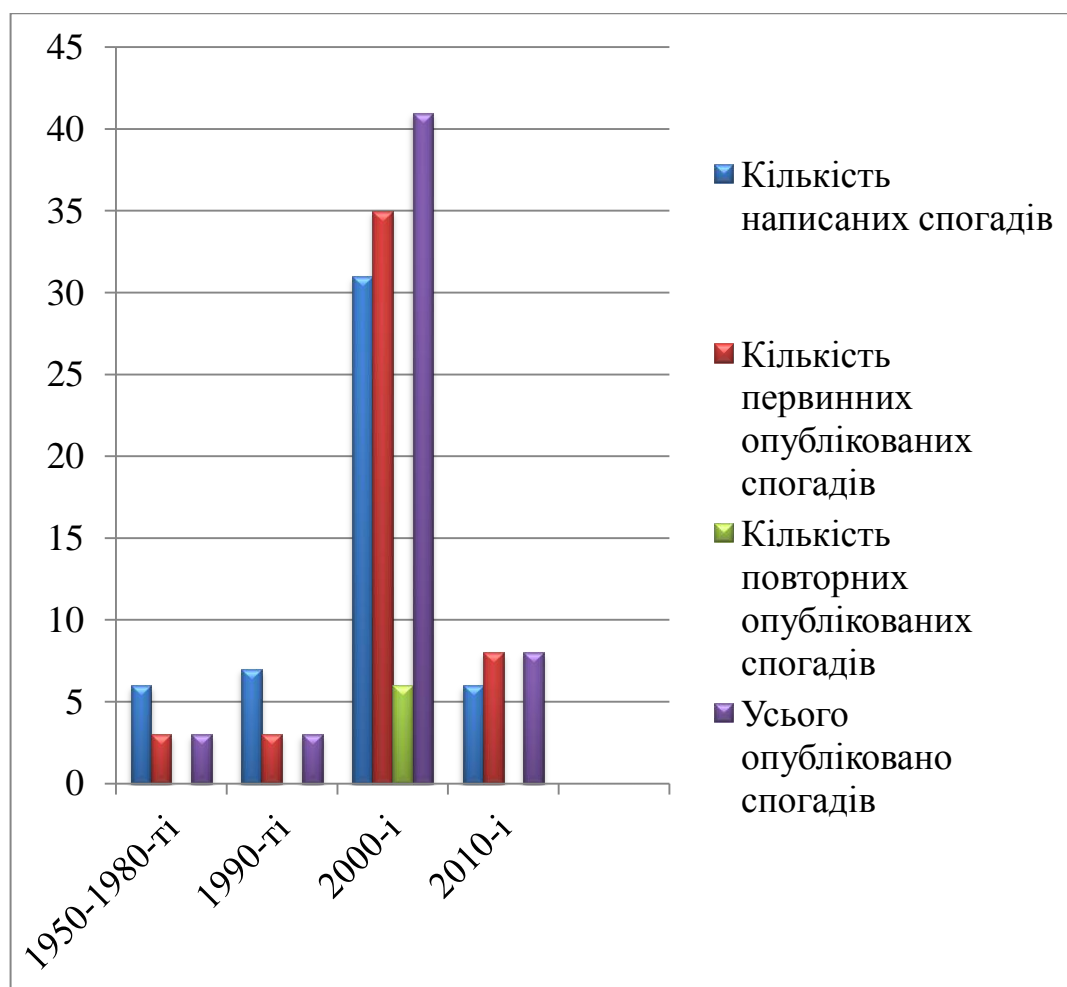

Додаток Г

Таблиця 2. 3

Періодизація мемуаротворчості та публікації спогадів

Період	Кількість написаних спогадів	Кількість первинних опублікованих спогадів	Кількість повторних опублікованих спогадів	Усього публікацій
1950 – 1980-ті	6	3		3
1990-ті	7	3		3
2000-і	31	35	6	41
2010-і	6	8		8
	Разом: 50	Разом 49	Разом: 6	Разом: 55

Додаток Д

Таблиця 2. 4

Авторський склад мемуаристів

П. І. Б.	Рік нар.	Вік мемуариста (на початок створення мемуарів)	Факультет, структурний підрозділ	Професійна діяльність
Артеменко Олександр Іванович	1935	77	хімічний	хімік
Бабенко Іван Сергійович	1932	80	історичний	історик, журналіст
Бездробний Юрій Васильович	1939	79	біологічний	зоолог-біохімік
Бочаров Михайло Іванович	1922	78	історичний	
Василевская Юлія Владимирівна			фізичний	фізик
Гетьманець Михайло Феодосійович	1923	до 80	філологічний	філолог, літературознавець
Гомон Михайло Лукич	1936	до 70	філологічний	літературознавець
Єрмолаєв Олександр Михайлович	1938	71	фізико- математичний	фізик
Зайцев Борис Петрович	1927	70	історичний	історик
Каганов Мойсей Ісакович	1921	82	фізико- математичний	фізик
Кадєєв Володимир Іванович	1927	85	історичний	історик

<i>Продовження Таблиці 2. 4</i>				
1	2	3	4	5
Кривицький Ігор Олександрович	1935	70	біологічний	біолог
Коган Володимир Соломонович	1914		УФТІ, фізико- технічний	фізик
Костюк Петро Данилович	1904		НДЧ	
Кучер Олександр Омеляннович	1923	45	історичний	історик
Красовицький Борис Маркович	1917		хімічний	хімік
Лапіна Міліца Сергіївна	1926	80	філологічний	філолог, бібліотекар
Литвиненко Марія Антонівна	1920	70	історичний	історик
Мазманьянц Віра Карапетівна	1919	89	філологічний	філолог, бібліотекар
Матвієнко Олександра Михайлівна	1910	70	біологічний	біолог
Перцева Жанетта Миколаївна	1937	70	філологічний	філолог, директор Музею історії ХНМУ
Петрова Зоя Петрівна			філологічний	філолог
Прокудін Юрій Миколайович	1911	80	біологічний	ботанік
Пугач Євген Петрович	1935	80	історичний	історик

<i>Продовження Таблиці 2. 1</i>				
1	2	3	4	5
Рашба Георгій Ілліч	1970	31	фізичний	фізик
Рибалка Іван Климентійович	1919		історичний	історик
Світлична Надія Олексіївна	1936	47	філологічний	філолог, журналіст
Сергєєв Іван Павлович	1950	23	історичний	історик
Соловійов Володимир Остапович			факультет геології, географії, рекреації і туризму	геолог
Толок Володимир Тарасович	1926	70	фізико- математичний	фізик
Федоренко Валентина	1952	27	філологічний	філолог
Терещенко Олексій Іванович	1923	80	фізико- математичний	радіофізик
Ульянов Володимир Володимирович	1934	65	фізичний	фізик
Фомічова М. П.			історичний	
Холоділіна- Царевська			хімічний	
Цай Сталіна Дмитрівна			філологічний	
Чурілов А. Є.			радіофізичний	
Епштейн Аркадій Ісакович	1922	73	історичний	історик

Додаток Ж

Таблиця 3. 1

Герої меморіальних збірників, пов'язаних із Харківським університетом другої половини ХХ ст.

№	Прізвище ім'я по-батькові, роки життя	Факультет	Вчені ступені	Вчене звання	Адміністративна посада
1	Ажажа Володимир Михайлович (1931 – 2009)	фізико-технічний	доктор фізико- математичних наук, академік НАН України	професор	заступник директора Інституту фізики твердого тіла
2	Астахов Віктор Іванович (1922 – 1972)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри, проректор
3	Ахієзер Олександр Ілліч (1911 – 2000)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор фізико- математичних наук, академік НАН України	професор	завідувач кафедри, директор ХФТІ
4	Бойко Неоніла Василівна (1944 – 2015)	філологічний	кандидат філологічних наук	доцент	

<i>Продовження Таблиці 3. 1</i>					
1	2	3	4	5	6
5	Боровик Євген Станіславович (1915 – 1966)	фізико- математичний, фізичний	доктор фізико- математичних наук, член-кореспондент АН УРСР	професор	завідувач кафедри, начальник лабораторії ХФТІ
6	Буланкін Іван Миколайович (1901 – 1960)	біологічний	доктор біологічних наук, академік АН УРСР	професор	завідувач кафедри, ректор
7	Вальтер Антон Карлович (1905 – 1965)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор фізико- математичних наук, академік АН УРСР	професор	завідувач кафедри, заступник директора ХФТІ
8	Гегузін Яків Овсійович (1918 – 1987)	фізико- математичний, фізичний	доктор фізико- математичних наук	професор	завідувач кафедри, співробітник ХФТІ
9	Голубкін Юрій Олексійович (1941 – 2010)	історичний	кандидат історичних наук	професор	
10	Епштейн Аркадій Ісакович (1922 – 2005)	історичний	доктор історичних наук, почесний доктор ХНУ імені В. Н. Каразіна	професор	

<i>Продовження Таблиці 3. 1</i>					
1	2	3	4	5	6
11	Журавський Юрій Йосипович (1937 – 1991)	історичний	кандидат історичних наук	професор	завідувач кафедри, декан
12	Ізмайлов Микола Аркадійович (1907 – 1961)	хімічний	доктор хімічних наук, член-кореспондент АН УРСР	професор	завідувач кафедри, проректор
13	Кадєєв Володимир Іванович (1927 – 2012)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри, декан
14	Кучер Олександр Омелянович (1923 – 2012)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри
15	Лактіонов Олександр Миколайович (1946 – 2008)	факультет психології	доктор психологічних наук	професор	завідувач кафедри, декан
16	Латишева Валерія Олександрівна (1934 – 2002)	історичний	кандидат історичних наук	доцент	

<i>Продовження Таблиці 3. 1</i>					
1	2	3	4	5	6
17	Ліфшиць Ілля Михайлович (1917 – 1982)	фізичний	доктор фізико- математичних наук, академік АН УРСР	професор	завідувач кафедри, завідувач відділу ХФТІ
18	Мещеряков Валерій Федорович (1947 – 2002)	історичний	кандидат історичних наук	професор	проректор
19	Мигаль Борис Кирилович (1927 – 2010)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри
20	Некос Володимир Юхимович (1938 – 2010)	геолого- географічний, факультет екології	доктор географічних наук	професор	завідувач кафедри, декан
21	Ніколаєвський Микола Федорович (1937 – 1991)	кафедра наукового комунізму	доктор філософських наук	професор	
22	Пінес Борис Якович (1905 – 1968)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор фізико- математичних наук	професор	завідувач кафедри, співробітник ХФТІ

<i>Продовження Таблиці 3. 1</i>					
1	2	3	4	5	6
23	Попов Георгій Миколайович (1925 – 1988)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри
24	Синельников Кирило Дмитрович (1901 – 1966)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор-фізико- математичних наук	професор	завідувач кафедри, директор ХФТІ
25	Степанов Костянтин Миколайович (1930 – 2012)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор-фізико- математичних наук, почесний доктор ХНУ імені В. Н. Каразіна, член-кореспондент НАН України	професор	начальник відділу ХФТІ
26	Тарапов Іван Євгенійович (1926 – 2002)	фізико- математичний, механіко- математичний	доктор-фізико- математичних наук	професор	завідувач кафедри, ректор
27	Терехов Юрій Іванович (1924 – 1985)	економічний	кандидат економічних наук	професор	завідувач кафедри, декан

<i>Продовження Таблиці 3. 1</i>					
1	2	3	4	5	6
28	Фогель Яків Михайлович (1909 – 1977)	фізико- математичний, фізико-технічний	доктор фізико- математичних наук,	професор	начальник лабораторії ХФТІ
29	Хижняк Микола Антонович (1929 – 2001)	фізико- математичний, радіофізичний	доктор фізико- математичних наук, академік НАН України	професор	завідувач кафедри, заступник директора ХФТІ
30	Шерман Ісай Львович (1911 – 1989)	історичний	доктор історичних наук	професор	завідувач кафедри
31	Якуба Олена Олександрівна (1929 – 2002)	соціологічний	доктор філософських наук, академік Міжнародної академії наук вищої школи, заслужений професор ХНУ імені В. Н. Каразіна	професор	завідувач кафедри

Додаток 3

Таблиця 3. 2

Археографічні аспекти дослідження меморіальних збірників

№	Назва збірника	Рік видання	Видавці	Привід/тип публікації
1	Академик Антон Карлович Вальтер	2005	ХФТІ	до ювілею
2	Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901 –1960	2003	ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	
3	Академик АН УССР Кирилл Дмитриевич Синельников: Воспоминания близких и соратников: к 100-летию со дня рождения	2001	ХФТІ	до ювілею
4	Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле. Воспоминания.	2012	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХАІ	серія
5	А. И. Ахиезер. Очерки и воспоминания	2003	ХФТІ	
6	Борис Кириллович Мигаль : воспоминания, документы, материалы	2012	ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	серія
7	Валерий Федорович Мещеряков : человек, ученый, гражданин	2007	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХОІАТ, Асоціація випускників	серія
8	Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания	2013	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХОІАТ	до роковин, серія

<i>Продовження Таблиці 3. 2</i>				
1	2	3	4	5
9	Георгий Николаевич Попов – професор Харьковского университете: Библиография. Воспоминания	2015	ХНУ імені В. Н. Каразіна, інші особи	серія
10	Евгений Станиславович Боровик в воспоминаниях: к 90-летию со дня рождения	2005	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХФТІ	до ювілею
11	Елена Александровна Якуба: Ученый, Учитель, Человек : Исследования и воспоминания	2004	ХНУ імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет	
12	Илья Михайлович Лифшиц. Ученый и человек	2006	ХФТІ	
13	Исследования о Мартине Лютере : статьи, [воспоминания о Ю.А.Голубкине]	2011	ХНУ імені В. Н. Каразіна	до роковин, серія
14	Историк по призванию: Исай Львович Шерман (очерки и воспоминания)	2014	ХНУ імені В. Н. Каразіна	до ювілею, серія
15	Константин Николаевич Степанов. Классик электродинамики плазмы. Воспоминания, статьи.	2015	ХНУ імені В. Н. Каразіна ХФТІ	до ювілею
16	Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму : статьи и воспоминания (<i>Примітка – про В. О. Латшєву</i>)	2010	ХНУ імені В. Н. Каразіна	серія

<i>Продовження Таблиці 3. 2</i>				
1	2	3	4	5
17	Мудрость и доброта: Академик Ажажа Владимир Михайлович	2011	ХНУ імені В. Н. Каразіна ХФТІ	до ювілею
18	Научное наследие Н. А. Измайлова и актуальные проблемы физической химии.	2007	ХНУ імені В. Н. Каразіна	до ювілею
19	Неонила Бойко. Мысль животворящая : сборник	2015	треті особи	
20	Олександр Омелянович Кучер : спогади, документи, матеріали.	2015	ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	до ювілею, серія
21	Опережавший время (книга о Н. Ф. Николаевском)	2007	ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	до ювілею
22	Спогади про Б. Я. Пінеса (до 100-річчя з дня народження)	2005	ХНУ імені В. Н. Каразіна	до ювілею
23	Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)	2002	ХНУ імені В. Н. Каразіна, НУА	до ювілею, серія
24	Терехов Юрий Иванович (1924 – 1985) : Воспоминания и исследования коллег, друзей, учеников	2004	ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	до ювілею
25	Ученый, Учитель, Человек. К 85-летию со дня рождения И. Е. Тарапова	2011	факультет математики і інформатики Асоціація випускників ХНУ імені В. Н. Каразіна	до ювілею

<i>Продовження Таблиці 3. 2</i>				
1	2	3	4	5
26	Феномен Лактіонова	2007	факультет психології, Асоціація випускників ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	
27	Я. М. Фогель. Физик. Учитель. Человек. : библиографический указатель	2010	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХФТІ	до ювілею
28	Н. А. Хижняк – физик-теоретик, радиофизик и Человек.	2006	ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХФТІ	
29	Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали.	2008	Асоціація випускників ХНУ імені В. Н. Каразіна, треті особи	
30	Энергия созидания: воспоминания о В. Е. Некосе	2012	ХНУ імені В. Н. Каразіна	
31	Яков Евсеевич Гегузин. Ученый и Учитель	2005	ХНУ імені В. Н. Каразіна	до ювілею

Додаток К

Таблиця 4. 1

Усні спогади вихованців з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.

№	Прізвище ім'я по-батькові	Вік (на момент інтерв'ю)	Роки навчання	Факультет	Приналежність до університетської корпорації	Трудова діяльність
1	Абрамов Олександр Дмитрович	52	1986 – 1991	факультет іноземних мов	ні	приватний підприємець
2	Бадіян Євген Юхимович	73	1956 – 1961	фізико- математичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
3	Балава Галина Андріївна	52	1968 – 1973	історичний	ні	вчитель у школі
4	Балишова Олена Василівна	67	1967 – 1972	філологічний	ні	пенсіонер, працювала в архівній установі
5	Бариба Павло Олексійович	66	1965 – 1971	філологічний	ні	
6	Басс Ірина Василівна	51	1983 – 1988	біологічний	ні	вчитель у школі
7	Березань Олена Іванівна	65	1969 – 1974	економічний	так	викладач ХНУ імені В. Н. Каразіна

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
8	Біла Олександра Миколаївна	67	1961 – 1966	філологічний	ні	пенсіонерка, працювала у школі
9	Борисенко Олександр Андрійович	66	1964 – 1969	механіко- математичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
10	Боровська Наталя Юріївна		кін. 1970 – поч. 1980	геолого- географічний	ні	
11	Бреславець Тетяна Михайлівна	54	1977 – 1982	економічний	ні	
12	Бріман Шимон	40	1988 – 1993	історичний	ні	журналіст
13	Бродинець Алла Петрівна	59	1972 – 1977	філологічний	ні	вчитель у школі
14	Буйнов Юрій Володимирович	56	1970 – 1975	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
15	Бухман Олена Романівна	48	1979 – 1984	механіко- математичний	ні	вчитель у школі
16	Валуєв Віктор Іванович	72	1964 – 1969	біологічний	ні	пенсіонер, працював інженером

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
17	Варавва Наталя Едуардівна	49	1979 – 1984	хімічний	ні	вчитель у школі
18	Васенко Олександр Георгійович	57	1967 – 1972	біологічний	ні	
19	Великодний Володимир Миколайович	54	1977 – 1983	фізико-технічний	ні	приватний підприємець
20	Вепрецька Людмила Борисівна	56	1971 – 1977	філологічний	ні	вчитель у школі
21	Виноградова Людмила Миколаївна	55	1976 – 1981	геолого- географічний	ні	вчитель у школі
22	Власов В'ячеслав Васильович	69	1963 – 1968	фізико- математичний	так	пенсіонер, працював викладачем ХНУ імені В. Н. Каразіна
23	Вовкоріз Петро Григорович	74	1964 – 1968	філологічний	ні	пенсіонер, працюва в учителем у школі
24	Гаврилко Віктор Григорович		1956 – 1961	фізико- математичний	ні	

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
25	Галуза Світлана Валентинівна	41	1987 – 1992	геолого- географічний	ні	вчитель у школі
26	Гандзя Ірина Василівна			факультет іноземних мов	ні	
27	Гедзь Лідія Миколаївна	63	1968 – 1974	геолого- географічний	ні	пенсіонерка, працювала у школі
28	Герасименко Валентина Єгорівна	67	1972 – 1978	філологічний	ні	вчитель у школі
29	Герман Діна Михайлівна	63	1968 – 1972	філологічний	ні	пенсіонерка, працювала у школі
30	Глибицька Світлана Борисівна	57	1975 – 1980	філологічний	так	співробітник ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна
31	Голуб Антоніна Анатоліївна	54	1977 – 1983	історичний	ні	вчитель у школі
32	Голуб Марина Миколаївна	65				
33	Горда Світлана Володимирівна	52	1979 – 1985	філологічний	ні	бібліотекар

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
34	Гордевський Вячеслав Дмитрович	62	1966 – 1971	механіко- математичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
35	Горяїнов Сергій Володимирович	57	1973 – 1978	геолого- географічний	ні	
36	Готенова Сусанна Федорівна	75	1957 – 1962	факультет іноземних мов	ні	пенсіонерка, працювала вчителем у школі
37	Гречишников Василь Іванович	69	1968 – 1975	факультет іноземних мов	ні	
38	Гряник Олександр Григорович		1972 – 1977	історичний	ні	вчитель у школі
39	Гулевський Сергій Володимирович	46	1986 – 1991	історичний	ні	директор ТРК «ОТБ»
40	Денисенко Ольга Йосипівна	63	1970 – 1975	філологічний	ні	співробітник Харківського художнього музею
41	Догадіна Тетяна Василівна	73	1959 – 1964	біологічний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
42	Дончик Микола Васильович	48	1986 – 1991	історичний	ні	вчитель у школі
43	Доценко Наталя Пилипівна	56	1973 – 1978	історичний	ні	вчитель у школі
44	Дудник Ірина Георгіївна	69	1963 – 1968	філологічний	ні	пенсіонерка, працювала не за спеціальністю
45	Зайцева Ірина Анатоліївна	47	1982 – 1987	механіко- математичний	ні	
46	Золотоверха Олена Едуардівна	43	1987 – 1993	історичний	ні	вчитель у школі
47	Зоркіна Надія Вікторівна	56	1976 – 1980	історичний	ні	
48	Іванова Тетяна Григорівна	64	1968 – 1973	факультет іноземних мов	ні	співробітник ХДНБ імені В. Г. Короленка
49	Івко Любов Миколаївна	60	1980 – 1986	філологічний	ні	вчитель у школі
50	Кадєєв Володимир Іванович	81	1951 – 1956	історичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
51	Заїка-Сидоренко Тетяна Григорівна		1964 – 1969	факультет іноземних мов	ні	перекладач
52	Зінькевич Валентина Христофорівна	66	1965 – 1971	геолого- географічний	ні	вчитель у школі
53	Калініченко Володимир Вікторович	63	1971 – 1976	історичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
54	Калініченко Ірина Василівна	59	1971 – 1976	історичний	так	співробітник Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна
55	Кириченко Олександр Васильович	41	1982 – 1988	історичний	ні	
56	Кириченко Василь Петрович	78	1963 – 1969	факультет іноземних мов	так	пенсіонер, працював викладачем ХНУ імені В. Н. Каразіна
57	Кисіль Світлана Михайлівна	49	1981 – 1986	історичний	ні	вчитель у школі
58	Кобзар Олена Іванівна			факультет іноземних мов	так	викладач ХНУ імені В. Н. Каразіна

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
59	Кобзева Тетяна Василівна	54	1985 – 1991	історичний	ні	вчитель у школі
60	Колесник Ольга Борисівна	58	1974 – 1979	біологічний	ні	викладач ХНПУ імені Г. С. Сковороди
61	Коробка Валентина Василівна	58	1968 – 1973	філологічний	ні	
62	Коробов Валерій Іванович	73	1957 – 1963	механіко- математичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
63	Косогова Олена Олександрівна	52	1977 – 1982	філологічний	ні	
64	Крупська Лариса Пилипівна	60	1971 – 1976	економічний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
65	Крутій Олена Миколаївна	49	1977 – 1982	біологічний	ні	
66	Кулик Василь Іванович	54	1976 – 1981	історичний	ні	вчитель у школі
67	Кулешова Тетяна Анатоліївна	45	1987 – 1992	історичний	ні	

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
68	Кучеренко Микола Миколайович	49	1984 – 1989	історичний	ні	приватний підприємець
69	Лавренкова Таїсія Михайлівна	56	1971 – 1977	історичний	ні	вчитель у школі
70.	Лісничка Надія Федорівна	52	1978 – 1984	геолого- географічний	ні	
71	Луньов Петро Опанасович	59	1967 – 1972	історичний	ні	
72	Люлічева Інна Анатоліївна	58	1972 – 1977	радіофізичний	ні	
73	Лютова Валентина Володимирівна	54	1973 – 1978	фізичний	ні	вчитель у школі
74	Люфт Лариса Ернестівна	49	1982 – 1990	факультет іноземних мов	ні	
75	Майстренко Владислав Сергійович	42	1988 – 1993	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
76	Максимова Олена Вікторівна	43	1986 – 1991	історичний	ні	вчитель у школі

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
77	Міщенко Наталя Леонідівна	46	1980 – 1985	історичний	ні	вчитель у школі
78	Мірошник Світлана Яківна	59	1972 – 1977	філологічний	ні	вчитель у школі
79	Миргородська Тамара Юріївна	50		історичний	ні	
80	Морозова Ірина Петрівна	47	1980 – 1985	фізичний	ні	працює не за фахом
81	Мчедлов- Петросян Микола Отарович	59	1971 – 1976	хімічний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
82	Оглоблін Володимир Анатолійович	57	1973 – 1980	історичний	ні	фотограф
83	Однороб Галина Іванівна			факультет іноземних мов	ні	
84	Оловаренко Олена Іванівна	57	1973 – 1978	філологічний	ні	вчитель у школі

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
85	Павлова Ольга Григорівна	47	1985 – 1990	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
86	Перелюбська Алла Марківна	46	1979 – 1984	механіко- математичний	ні	
87	Перський Євген Ефроїмович	73	1958 – 1963	фізико- математичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
88	Перцов Сергій Геннадійович		1972 – 1977	історичний	ні	
89	Пікалов Валерій Григорович	71	1961 – 1966	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
90	Пономаренко Лідія Андріївна	75	1962 – 1968	економічний	ні	пенсіонерка
91	Постіна Дар'я Дмитрівна	60	1984 – 1990	філологічний	ні	вчитель у школі
92	Поштар Микола Онуфрійович	67	1971 – 1976	історичний	ні	вчитель у школі
93	Прихотько Юрій Іванович	53	1977 – 1983	історичний	ні	

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
94	Прудкіна Ніна Сергіївна	77	1961 – 1964	біологічний	ні	пенсіонерка, працювала в ХМАПО
95	Пугач Євген Петрович	73	1956 – 1961	історичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
96	Пунько Юлія Петрівна	49	1979 – 1984	хімічний	ні	
97	Ражнова Ірина Іванівна	43	1981 – 1986	історичний	ні	
98	Реброва Валентина Миколаївна	53	1978 – 1983	біологічний	ні	інженер
99	Романцов Олександр Петрович	73	1964 – 1969	біологічний	ні	працював науковим співробітником
100	Росіна Людмила Михайлівна	57	1979 – 1984	історичний	ні	вчитель у школі
101	Ручинська Оксана Анатоліївна	43	1986 – 1991	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
102	Рябченко Ольга Леонідівна	45	1982 – 1987	історичний	ні	професор ХНУМГ імені О. М. Бекетова

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
103	Сабіна Валентина Іванівна	53	1975 – 1980	історичний	ні	бібліотекар
104	Савченко Олена Володимирівна	45	1985 – 1990	історичний	ні	
105	Скирда Валерій Володимирович		кін. 1980 – поч. 1990	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
106	Смирнова Ганна Володимирівна		1971 – 1976	механіко- математичний	ні	вчитель у школі
107	Смирнова Наталя Леонідівна	52	1982 – 1987	геолого- географічний	ні	
108	Сокол Людмила Григорівна		1971 – 1976	історичний	ні	вчитель у школі
109	Соколова Ірина Леонідівна	51	1979 – 1980	історичний	ні	
110	Соломаха Лідія Григорівна		1963 – 1968	факультет іноземних мов	ні	

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
111	Стрижак Віктор Маркович	59	1971 – 1980	історичний	ні	вчитель у школі
112	Тарасова Валентина Георгіївна	47	1984 – 1989	історичний	ні	вчитель у школі
113	Твердохліб Тетяна Григорівна	52	1981 – 1985	факультет іноземних мов	ні	вчитель у школі
114	Тернова Тетяна Андріївна	62	1968 – 1973	хімічний	так	працювала в ХНУ імені В. Н. Каразіна
115	Тирнов Олег Федорович	68	1963 – 1969	радіофізичний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
116	Ткаченко Тамара Григорівна	49	1981 – 1986	історичний	ні	вчитель у школі
117	Томах Григорій Михайлович	75	1953 – 1958	історичний	ні	пенсіонер, працював учителем у школі
118	Трифанова Марина Володимирівна	49	1980 – 1985	фізичний	ні	приватний підприємець
119	Турленко Ольга Олександрівна	60	1973 – 1979	економічний	ні	пенсіонерка

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
120	Філатова Ірина Семенівна		кін. 1970 – поч. 1980	філологічний	ні	вчитель у школі
121	Чернікова Марина В'ячеславівна	54	1978 – 1983	факультет іноземних мов	ні	вчитель у школі
122	Хорошев Олександр Миколайович	50	1983 – 1988	історичний	так	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
123	Чижов Олександр Григорович	58	1976 – 1981	факультет іноземних мов	ні	
124	Шевченко Юрій Григорович	67	1965 – 1970	філологічний	так	співробітник ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна
125	Шкорбатов Юрій Георгійович	59	1972 – 1978	біологічний	так	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
126	Шумейко Олександр Сергійович	49	1979 – 1985	історичний	ні	
127	Щербіна Євгенія Володимірівна	73	1958 – 1963	фізико- математичний	ні	редактор наукового журналу
128	Яновська Олена Миколаївна	57	1975 – 1980	біологічний	ні	учитель у школі

Продовження Таблиці 4. 1

1	2	3	4	5	6	7
129	Яригіна Неля Тимофіївна		1968 – 1974	факультет іноземних мов	ні	

Додаток М

Таблиця 4. 2

Усні спогади викладачів та співробітників з історії Харківського університету 1940 – 1980-х рр.

№	Прізвище ім'я по-батькові	Вік	Факультет, структурний підрозділ	Роки роботи в університеті	Наукове звання	Посада на момент інтерв'ювання
1	Астахова Валентина Іларіонова	80	історичний	1964 – 1978	доктор історичних наук	радник ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»
2	Бердута Михайло Захарович	80	історичний	1966 – 2015	кандидат історичних наук	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
3	Бондаренко Михайло Іванович	80	економічний	1964 – 1992	доктор економічних наук	ректор Харківського інституту бізнесу та менеджменту
4	Валійов Борис Михайлович		фізичний	1974 – до сьогодні		завідувач лабораторії експериментальної фізики
5	Воробйов Євген Михайлович	80	економічний	1967 – до сьогодні	доктор економічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
6	Духопельников Володимир Михайлович	73	історичний	1967 – до сьогодні	кандидат історичних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна

<i>Продовження Таблиці 4. 2</i>						
1	2	3	4	5	6	7
7	Іванова Олена Феліксівна	67	кафедра психології, факультет психології	1975 – до сьогодні	доктор психологічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
8	Карпенко Іван Васильович	59	кафедра філософії, філософський факультет	1980 – до сьогодні	доктор філософських наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
9	Куделко Сергій Михайлович	64	історичний	1974 – до сьогодні	кандидат історичних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
10	Маєвська Ліна Дмитрівна	77	факультет іноземних мов	1961 – до сьогодні	кандидат філологічних наук	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
11	Мчедлов- Петросян Микола Отарович	61	хімічний	1977 – до сьогодні	доктор хімічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
12	Орлов Валерій Дмитрович	74	хімічний	1963 – до сьогодні	доктор хімічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
13	Пойда Володимир Павлович	63	фізичний	1979 – до сьогодні	доктор технічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна

<i>Продовження Таблиці 4. 2</i>						
1	2	3	4	5	6	7
14	Редін Володимир Іванович	77	факультет геології, географії, рекреації і туризму	1970 – до сьогодні	кандидат географічних наук	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
15	Сокурянська Людмила Георгіївна		соціологічна лабораторія, соціологічний факультет	1971 – до сьогодні	доктор соціологічних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
16	Тагліна Ольга Валентинівна	59	біологічний	1980 – до сьогодні	кандидат біологічних наук	доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна
17	Ходусов Валерій Дмитрович		фізико- технічний	1974 – до сьогодні	доктор фізико- математичних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
18	Чеботарьов Вадим Іванович	81	радіофізичний	1964 – до сьогодні	кандидат фізико- математичних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна
19	Чорний Дмитро Миколайович	56	кафедра історії КІРС, філософський факультет	1981 – до сьогодні	доктор історичних наук	професор ХНУ імені В. Н. Каразіна